

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ
ФАКУЛТЕТИ ФИЛОЛОГИЯИ ТОҶИК**

ба ҳукми дастнавис

**Турсунова Мунаввара Аъзамовна
ТАҲҚИҚИ ЛИНГВИСТИИ ТОПОНИМИЯИ
ВОҲАИ СУРХОН**

Ихтисос: 10.02.01– забони тоҷикӣ

**ДИССЕРТАТСИЯ
барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филология**

Рохбари илмӣ:
доктори илмҳои филология,
дотсент Ҳомидов Д. Р.

Душанбе-2019

МУНДАРИЧА

Муқаддима.....	
Боби I. Тафсири лингвочуғрофӣ ва таърихии воҳаи Сурхон.....	
I.1. Осори илмӣ.....	
I.2. Осори адабӣ-бадеӣ.....	
I.3. Маълумоти луғатҳо доир ба воҳаи Сурхон.....	
Боби II. Баррасии вижагиҳои сохтори топонимияи воҳаи Сурхон...	
II.1.Топонимҳои воҳаи Сурхон аз нигоҳи сохтор.....	
II.1.1.Топонимҳои сода.....	
II.1.2.Топонимҳои сохта.....	
II.1.3.Топонимҳои мураккаб	
II.1.4.Ибора-топонимҳо.....	
II.2. Пасвандҳои топонимсоз.....	
Боби III. Баррасии вижагиҳои луғавии топонимияи воҳаи Сурхон..	
III.1. Қабатҳои луғавии топонимҳо.....	
III.1.1. Комонимия.....	
III.1.2. Гидронимия.....	
III. 1. 3. Оронимия.....	
III. 1. 4. Этнотопонимия.....	
III. 1. 5. Антропонимия.....	
III. 1. 6. Фитотопонимия.....	
III. 1. 7. Зоотопонимия.....	
III.2. Қабатҳои забонии топонимҳо.....	
III.2.1.Топонимияи ориёӣ.....	
III.2.2.Топонимҳои арабӣ.....	
III.2.3.Топонимҳои туркӣ-муғулӣ.....	
III.2.4. Топонимҳои омехта.....	
Хулоса.....	
Луғати мухтасари топонимҳои воҳаи Сурхон.....	
Феҳристи адабиёт.....	

МУҚАДДИМА

Гузориши масъала . Ташаккул ва таҳаввули аксари номвожаҳои ҷуғрофии Осиёи Марказӣ ё Мовароуннаҳр ё Варзрудӣ таърихӣ ба инкишофи забонҳои эронӣ, хосатан ба забони форсии тоҷикӣ, саҳт марбут аст. Зеро забони форсии тоҷикӣ аз қабili забонҳои қадимаву пурғановати ин сарзамин буда, беш аз ҳазор сол чун забони расмию коргузори, илмию фарҳангӣ маҳсуб ёфтааст. Ин андешаи моро таҳқиқу тадқиқи солҳои охири номшиносони Эрону Тоҷикистон, Ёзбекистону Русия, ки доир ба таърихи чандин номвожаҳои ҷуғрофии Осиёи Марказӣ ба анҷом расонидаанд ва рисолаву китобҳо интишор намудаанд, тасдиқ менамоянд.

Мусаллам аст, ки ономастикаи забонҳои эронӣ аз ҷумлаи соҳаҳои муҳимми эроншиносӣ буда, таърихи инкишофи худро дорост ва топонимика як соҳаи ҷудогонаи он маҳсуб меёбад. Топонимикаи забонҳои эронӣ ва таҳқиқу омӯзиши он таърихи қадима дорад. Ҳанӯз аз давраҳои қадим ва асрҳои миёна донишмандон дар маъхазҳои таърихию ҷуғрофӣ, сафарномаю тазкираҳо, фарҳангҳою рисолаҳои илмию адабӣ ва динӣ, асноду катибаҳои гуногун зимни тавсифу таҳқиқ ба паҳлуҳои мухталифу ҷудогонаи номвожаҳои ҷуғрофӣ [топонимика] дахл карда, ба ин васила бунёди ин соҳаро гузоштаанд.

Донишмандону ҷуғрофидонон ва сайёҳони асримиёнагии тоҷику форс ва араб дар роҳи шинохти номвожаҳои ҷуғрофии минтақаву мавзеъҳои гуногуни Хуросону Мовароуннаҳр, аз ҷумла воҳаи Сурхон ва дар фароҳам овардани номвожаҳои ҷуғрофии ин мавзеъҳо луғатҳои топонимӣ, асарҳои ҷудогонаи ҷуғрофии гуногунмавзӯъ таълиф намуда дар ин ҷода саҳми бузурге гузоштаанд. «Таълифоти ҷуғрофидонони қарнҳои IX-X, ки таҳти унвони «Илм ал-масолик ва-л мамолик» ёд мешавад, аз маъхази муҳиму диққатҷалбкунандае барои омӯзишу баррасии топонимияи таърихӣ Тоҷикистон ва дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна маҳсуб мегарданд. Аз ҷумла, «Ал-масолик ва-л-мамолик»-и Асад ибни Хурдодбех [соли таълиф 864 м.], «Китоб-ал-хироч»-и Аҳмад ибни Яъқуб [соли таълифи 891м.], «Мухтасари китоб-ул-булдон»-и Ибни Фақеҳ [соли таълиф 903 м.], «Ат-танбия в-аш

шароф»-и Маъсудӣ [соли таълиф 843 м.], «Ал-масолик в-ал-мамолик»-и Абӯисҳоқ Иброҳими Истахрӣ [соли таълиф 951 м.], «Сурат-ул-арз»-и Ибни Ҳавқал [соли таълиф 978 м.], «Аҳсан-ат-тақосим»-и Муқаддасӣ [соли таълиф 983 м.], «Худуд-ул-олам минал машриқ илал мағриб» [соли таълиф 982 м.], «Осор-ул-боқия» ва «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ ва монанди инҳо аз муҳимтарин таълифоти ин силсила махсуб меёбанд. Асарҳои яке аз муаллифони асри XIII Ёқутӣ Ҳамавӣ дар таърихи топонимияи Шарқ мавқеи босазоеро ишғол мекунад» [124, 5-8].

Дарачаи омӯзиши мавзӯ. Илми топонимикаи тоҷикӣ дар ҷойи ҳолӣ арзи вучуд накарда, заминаи кавии илмӣ дорад ва дар тӯли асрҳо таҳаввул намуда, дар ин бахш осори гуногун таълиф шудааст. Фақат ин илм дар нимаи қарни XX-ум дар асоси таълифи асарҳои пурқимату боарзиши муҳаққиқони ин соҳа роҳу шеваи муайяно пайдо карда, аз дастовардҳои топонимикаи русу Аврупо баҳра бардошта, имрӯз дар рушду такомул аст. Ба қатори осори бахши **аввали** марҳилаи сеюм метавон асарҳои академик В.В.Бартолд, топонимшиносон Э.М.Мурзаев, А.И.Попов, тоҷикшинос М.С.Андреев, лаҳҷашиносон В.С.Расторгуева, А.З.Розенфелд, суғдшиносон О.И. Смирнова, А. Л. Хромов ва ҷанде дигаронро дохил намуд, ки нигоштаҳои эшон дорои арзиши баланди илмӣ буда, як навъ роҳнамову роҳбалади минбаъдаи муҳаққиқони ин соҳа гардидааст. Саҳми яке аз муҳаққиқони маъруф роҷеъ ба таҳқиқи топонимияи таърихӣ Осиёи Миёна академик В.В. Бартолдро махсус бояд таъкид кард. Осори ӯ ҷиҳати омӯзиши топонимияи таърихӣ Осиёи Миёна ё Мовароуннаҳри таърихӣ аҳамияти басо бузурги илмӣ доранд ва ин масъала омӯзишу тадқиқи алоҳидаро тақозо мекунад. Академик В. В. Бартолд дар шинохти таърихи халқи тоҷик хизмати беандозае кардааст, ки онро бо ду-се сухан ифшо намудан аз имкон берун аст. Ӯ дар силсилаи асарҳои доир ба воҳаи Осиёи Миёнаи имрӯза таълифнамудааш қариб доир ба ҳамаи нуқтаҳои аҳолинишин дар асоси маъхазҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ маълумот дода, то андозае аз таърихи гузаштаву имрӯзаи онҳо хонандаро ошно месозад. Дар асарҳои ӯ доир ба топонимҳои Мовароуннаҳр низ

маълумоти фаровон пайдо намудан мумкин аст [ниг: 26, 120; 27, 111-210; 28, 210-220].

Таҳқиқи номвожаҳои ҷуғрофӣ, аз ҷумла топонимҳои воҳаи Сурхон, аз назари топонимшинос Э. М. Мурзаев низ дур намондааст. Ӯ дар силсилаи асарҳои илмиаш доир ба номҳои шаҳру навоҳӣ, дарёву кӯлҳо ва ҷашмаҳои ин минтақа, аз ҷумла роҷеъ ба дарёҳои бузургтарини ин сарзамин, ҷун Ому, Сир, Вахш маълумоти ҷолиб додааст [107; 108]. Якҷанд мақолаи илмӣ З.А.Розенфелд ба таҳлили номвожаҳои ҷуғрофии қисмати ҷанубӣ-шарқии Тоҷикистон ва дигар хусусиятҳои топонимикаи тоҷикӣ бахшида шудааст [138; 139, 140]. Саҳми арзандаву ҷашмраси О. И. Смирнова ва А. Л. Хромовро дар таҳқиқи омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ, аз ҷумла гидронимҳои сарғаҳи Зарафшон ва водии Яғноб махсусан бояд қайд намуд. Ӯ дар қорҳои таҳқиқии хеш доир ба топонимияи суғдӣ, яғнобӣ, сақӣ ва тоҷикӣ маълумот дода, хусусиятҳои хоси ин номвожаҳои ҷуғрофиро нишон додааст. Забоншинос А.Л.Хромов муддати беш аз 30 сол ба таҳқиқи баррасии масъалаҳои мухталифи топонимика машғул гардида, дар асару мақолаҳои доир ба шинохту таҳқиқи номвожаҳои ҷуғрофии сарғаҳи Зарафшон, ки яке аз қисматҳои Тоҷикистон аст, нақши муассире дорад. Ӯ бо таълифи асарҳои худ дар рушди илми топонимикаи тоҷикӣ саҳми муҳим гузошта, яке аз асосгузори ин илм маҳсуб меёбад. Доираи таҳқиқоти илмӣ забоншинос А.Л.Хромов хеле васеъ буда, ӯ ҳамчунин доир ба масъалаҳои шевашиносӣ, решашиносӣ (этимология), муқоисаи забонҳо, топонимика мақолаву асарҳои ҷудогона таълиф намудааст. Дар асару мақолаҳои ӯ топонимияи сарғаҳи ҳавзаи дарёи Зарафшон ва водии Яғноб – яке аз минтақаҳои аз нигоҳи лингвочуғрофӣ ҷолиб мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст [169; 170; 171; 172; 173; 174; 175].

Топонимика калимаи юнонӣ буда, аз *tāpās* -ҷой, маҳал ва *ānāma* – ном иборат буда, маънояш илм дар бораи омӯзиши номҳои маҳал мебошад. Илми топонимикаи тоҷикӣ як ҷузъи илми забоншиносии тоҷикӣ буда, таърихи тӯлонӣ дорад. Маводи аввалинро доир ба ин илм аз луғату

тазкираҳо ва осори таърихиву чуғрофӣ пайдо намудан мумкин аст. Зеро гузаштагони мо дар асарҳои иншонамудаи худ роҷеъ ба ин ё он маҳал суҳанронданӣ шаванд, хатман чиҳати чуғрофии ин ё он маҳалро ба тафсил тасвир менамуданд. Бинобар ин маводи топонимҳои қадим иборат аз номҳои вилоят, дарё ва шаҳрҳо мебошад. Чунончи, дар асари чуғрофии «**Худуд-ул-олам**» (асри XI) доир ба номҳои маҳал, муҳити чуғрофӣ, ҳайати этникӣ ва манбаъҳои зеризаминии мавзеъҳои гуногуни ҷаҳон маълумот дода мешавад, ки хеле ҷолиб буда, пеши хонанда нақшу тасвири воқеии он маҳал ҷилвагар мегардад [190]. Ғайр аз ин маълумоти чуғрофӣ (маълумоти топонимикиро) аз луғату фарҳангҳо низ пайдо намудан мумкин аст. Ҳамин тариқ, илми топонимикаи тоҷик дар заминаи ҳолӣ арзи вуҷуд накарда, заминаи қавии илмӣ дорад ва дар тӯли асрҳо таҳаввул намуда, дар ин бахш осори гуногунмавзӯӣ ва гуногунмундариҷа таълиф ёфтааст. Фақат ин илм дар қарни XX-ум дар асоси таълифи асарҳои пурқиммату боарзиши муҳаққиқони ин соҳа роҳу шеваи муайяни худро пайдо карда, аз дастовардҳои топонимикаи Русия ва Аврупо баҳрабарорӣ намуда, имрӯз дар рушду такомул аст. Ташаккул ва таҳаввули илми топонимикаи тоҷикиро метавон шартан ба се марҳила қисмат намуд ва осори доир ба ин соҳа бахшидашударо дар асоси ҳамин марҳилаҳо таҳлил намуд [187, 8].

Таҳқику таҳлили номвожаҳои чуғрофии минтақаи Осиёи Миёна аз назари топонимшинос Э. М. Мурзаев низ дур намондааст ва ӯ дар силсилаи асарҳои илмиаш доир ба номҳои шаҳру навоҳии ин минтақа, аз ҷумла воҳаи Сурхон маълумоти ҷолиб додаст [107; 108]. Якчанд мақолаи илмӣ З.А.Розенфелд ба таҳлили номвожаҳои чуғрофии қисмати ҷанубӣ-шарқии Тоҷикистон ва дигар хусусиятҳои топонимикаи тоҷик бахшида шудааст [134, 10-14].

Ба **гурӯҳи дувум** осори топонимшиносони зодаи Тоҷикистонро мансуб доништан айнаи мудаост. Ба ин гурӯҳ нигоштаву таҳқиқоти Р.Х.Додихудоев [60; 61; 62; 63], Н. Офаридаев [119; 120; 121; 122; 123; 124], Ш. Исмоилов [71; 72; 73; 74; 75; 76], О. Маҳмадҷонов [96; 97; 100; 102], Ҷ. Алимӣ [13; 17],

Д.Ҳомидов [167; 168; 187; 188], А. Абдунабиев [5], Р. Шоев [205], М. Шодиев [203], Б.Тураев [159; 160] ва чанде дигаронро бояд шомил намуд, ки эшон дар таълифоти хеш топонимияи мавзеи алоҳидаи тоҷикнишин ва истифодаи онҳо дар асари бадеиро мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Яке аз ин топонимшиносон Р.Х.Додихудоев аст, ки якчанд даҳсолаҳо ба омӯзишу таҳқиқи топонимияи эронӣ машғул буд. Рисолаи ӯ «Таҳлили лингвистии микротопонимияи Помир [дар асоси маводи гурӯҳи язғуломӣ-шуғнонӣ]» ва дигар таҳқиқотҳояш дорои натиҷаҳои муҳимме, махсусан, оид ба қабатҳои забонӣ, семантикӣ ва этимологияи топонимҳои алоҳида мебошад. Аз ҷониби ӯ таҳлили муфасссали формантӣ гузаронида шуда қатори микротопонимҳо муайян ва масъалаи таъсири забонҳои помирӣ дар асоси маводи топонимӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [60; 61; 62]. Муҳаққиқон С. Сулаймонов «Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Йякута-ал-Хамави [XIII в.]» [151; 152; 153] ва маводи топонимию микротопонимии баъзе аз навоҳии минтақаи Қаротегин аз ҷониби Ш. Исмоилов ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд [71; 72; 73; 74; 76]. Доир ба микротопонимияи навоҳии Ванчу Дарвоз Н. Офаридаев [120; 121; 122], топонимия ва микротопонимияи минтақаи Кӯлоб Ҷумъахон Алимӣ [13;14; 17], топонимия ва микротопонимияи водии Ҳисори Тоҷикистон О. Маҳмадҷонов [96; 97; 100; 102], гидронимияи мавзеъҳои тоҷикнишини Мовароуннахри таърихӣ (Осиёи Миёна.-Т.М.) Д. Ҳомидов [168; 169; 187], С. Абодуллоева «Ономастикаи «Форснома»-и Ибни Балхӣ», «Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты [на материале произведений Абульмаджа Санаи, Фаридаддина Аттара и Джаладиддина Балхи]» [6; 7], таҳқиқот бурда, рисолаҳои докторӣ дар бобати ин мавзӯҳо дифоъ кардаанд. Муҳаққиқони номбурда хусусиятҳои хоси маводи топонимии ин мавзеъҳоро нишон додаанд. Ҳамчунин топонимшинос Д. Ҳомидов таҳқику таҳлили лингвистии топонимияи водии Кешрӯдро (вилояти Қашқадарёи кунунии воқеъ дар Ҷумҳурии Ўзбекистон. – Т. М.) дар забоншиносии тоҷик аз нигоҳи маъно, сохту таркиб, хусусиятҳои луғавӣ ва

таърихию этимологӣ мавриди омӯзиш қарор додааст [168; 169; 187]. Номшиноси тоҷик М. Шодиев маводи топонимии осори устод С. Айнӣ таҳти унвони «Таҳқиқи лингвистии топонимияи осори С.Айнӣ» [203] ва ономастикаи асари бадеӣ аз ҷониби як қатор муҳаққиқони ватанӣ, чун Р. Шоев «Ономастикаи «Самаки айёр»» [205], Д. Майнусов «Антропонимияи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ (ҷанбаи забоншиносӣ)» [95], С.Қурбонмамадов «Хусусиятҳои маъноӣ-услубии поэтонимияи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ» [88], Ҷ.Темуров «Таҳқиқи таърихию забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб» [156], Ф. Давлатова «Топонимия ва микротопонимияи «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ [таҳқиқи забоншиносӣ]» [59], Э. Давлатов «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он» [58] ва амсоли инҳо дар ин ҷода таҳқиқотҳо анҷом додаанд, ки дар густариш ва возеҳ намудани мавқеи фарҳангӣ-таърихӣ забон дар давраҳои гуногуни мавҷудияти таърихӣ нақши созгоре гузоштаанд.

Ғайр аз ин доир ба топонимияи Тоҷикистони таърихӣ (Варазрӯд ё Мовароуннаҳр) асарҳои зиёди таҳқиқотӣ аз ҷониби топонимшиносони берун аз Тоҷикистон, хосатан кишварҳои ҳамсояи Осиёи Миёна ва Моварои Қавқоз таълиф гардидааст, ки чанде аз онҳоро ин ҷо метавон зикр намуд. Аз ҷумла, дар таҳқиқоти топонимшиносони ўзбек Ш. Қодиров [78], Ш.С.Камолиддинов [79], Т. Нафасов [113], Т. Раҳматов [136], З. Д. Дусимов [65], Р. Буриев [39], Р.Х. Бобохоҷаев [24] номвожаҳои ҷуғрофӣ мавзеву шаҳрҳо ва вилоятҳои дар қаламрави имрӯзаи Ўзбекистон мавҷуд буда, чун Самарқанд, Тошканд, Хоразм, Қашқадарё, Ургут, Бойсун ва амсоли инҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Доир ба ҳудуд ва манотиқи дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна низ таҳқиқоти зиёди топонимӣ аз ҷониби топонимшинос, чун С. Атаниёзов [22], С. Губаева [51; 52], Е. Койчубаев [85] ва чанде дигарон ба анҷом расонида шуда, дар таҳқиқоти эшон баробари таҳлил ёфтани топонимияи туркии ин минтақа, ҳамчунин топонимияи эронӣ низ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Ҳамчунин дар фарҳангҳои қадимаи тоҷикию форсӣ баробари шарҳу тафсири гурӯҳҳои гуногуни калимаҳо номвожаҳои ҷуғрофӣ, аз ҷумла

гидронимҳо, низ шарҳу эзоҳ ва маънидод гардидаанд. Шарҳу тафсири номҳои топонимӣ, ки аз ҷониби бархе аз муаллифон пешниҳод шудаанд, то ҳол арзиши илмӣ худро аз даст надодаанд ва чун сарчашмаи муътамад барои таҳқиқи топонимикаи таърихӣ забонҳои эронӣ хидмат мекунад.

Зарурати интихоби мавзӯ дар он аст, ки доир ба ин мавзӯ дар забоншиносии тоҷикӣ то ҳол кори таҳқиқотӣ ба анҷом нарасидааст. Бинобар ин таҳқиқи мавзӯи мазкур дар забоншиносии тоҷик бозгӯйҳои тоза хоҳад дод. Чунки мабҳаси [объекти] таҳқиқ аз сарзаминҳои хеле бостонии тоҷикон буда, унсурҳои қадимаи забони тоҷикӣ дар номвожаҳои ҷуғрофии ин мавзӯ нақши худро гузоштааст, ки доир ба ин ҷиҳати масъала дар рисола маводи фаровон оварда шудааст. Омӯзишу таҳқиқ ва баррасии илмӣ номвожаҳои ҷуғрофӣ дар забоншиносӣ аз масоили муҳимму муҳими замони муосир маҳсуб меёбад. Зеро бо омӯختану таҳқиқ кардани номвожаҳои ҷуғрофӣ паҳлӯҳои муҳталифи қабатҳои луғавӣ ин ё он забон ҳалли худро хоҳанд ёфт. Аз ин ҷост, ки мо тасмим гирифтем, роҷеъ ба вижагиҳои луғавӣ семантики топонимҳои воҳаи Сурхон, қабатҳои забони топонимҳо ва дараҷаи истифодаи формантҳо дар онҳо, топонимҳо аз нигоҳи сохт, истифодаи онҳо дар осори таърихӣ, ҷуғрофӣ ва илмӣ рисолаи илмӣ таҳия намоем ва дар доираи ин рисолаи илмӣ вижагиҳои унсурҳои луғавӣ семантикӣ ва дараҷаи истифодаи топонимҳои воҳаи Сурхонро дар асоси маводи таърихӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор бидеҳем.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ. Гуфтан ба маврид аст, ки роҷеъ ба топонимҳои воҳаи Сурхон то кунун тадқиқоти алоҳидае ба анҷом нарасидааст. Бинобар он мақсад аз таҳқиқи ин бахши номшиносӣ дар он аст, ки вожаҳои мутааллиқи топонимҳои таърихиро аз нигоҳи забонӣ мавриди тадқиқу баррасӣ қарор бидеҳем. Зеро таҳқиқу баррасии топонимҳо аз ҷанб ҷиҳат ҷолиби диққат мебошанд. Мо зимни таҳқиқоти ин қишри луғавӣ забон кӯшидем, ки чунин вазифаҳоро ба анҷом расонем:

-муайян кардани ҳудуди таърихӣ-ҷуғрофии воҳаи Сурхон дар асоси манбаъҳои хаттии давраҳои бостон, миёна ва нави забонҳои эронӣ;

-таҳқиқ кардани мафҳуми таърихӣ воҳаи Сурхон ва муродифҳои ин вожа дар арсаи таърих;

-нишон додани мавқеи вижагиҳои луғавию семантикии топонимҳои воҳаи Сурхон дар масири таърихӣ;

-таҳқиқи вижагиҳо ва унсурҳои луғавии топонимҳои воҳаи Сурхон ва муайян кардани миқдори муродифоти топонимҳо, дараҷаи қорбасти онҳо;

-баррасии вижагиҳои семантикии формантҳои топонимсозии воҳаи Сурхон;

-баррасии қабатҳои маъноӣ луғавии топонимҳои воҳаи Сурхон, аз қабилӣ номи деҳаҳо, шаҳракҳо, шаҳрҳо, кӯҳҳо, дараҳо, дарёҳо, кӯлҳо, чашмаҳо, чоҳу ҳавзҳо, обанборҳо, пириҳо;

-муайян кардани нақши формантҳои топонимсоз ва ҷанбаҳои забони онҳо дар таркиби топонимҳои воҳаи Сурхон;

-таҳқиқи топонимҳои мавриди омӯзиш қарор мегирифта аз нигоҳи баромад, сохт ва шакл;

-баррасии топонимҳои воҳаи Сурхон аз нигоҳи сохт ва муайян кардани вожаҳои сода, сохта, мураккаб, таркибии марбути ин соҳа;

-баррасии топонимҳои воҳаи Сурхон аз нигоҳи мансубият ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ ва омехта;

-баррасии формантҳои топонимсозии воҳаи Сурхон аз нигоҳи мансубият ба забонҳо, аз қабилӣ пасвандҳои топонимсозии тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот дар он таҷассум меёбад, ки бори нахуст топонимҳои воҳаи Сурхон аз нигоҳи маъноӣ, баромад, ташаккул ва сохтор, формантҳои топонимсоз ва тобишҳои семантикӣ дар шакли маҷмӯъ таҳқиқ гардида, дар рисола мафҳуми Ҷағонрӯди таърихӣ, сайри таърихиву ҷуғрофӣ ин мавзӯҳои марбут ба нукоти аҳоли дар асоси нигоштаҳои муҳаққиқони пешин ва муосир, тафсири ҳудуди ҷуғрофӣ ва таърихӣ ин сарзамин, қабатҳои луғавии топонимҳо ва қорбасти онҳо дар шакли маҷмӯъ таҳқиқ гардидаанд.

Усули тадқиқоти рисолаи моро асосан усули таҳлил, таркиб, мушоҳида, муқоиса, ҳамзамониву (синхронӣ) дерзамонӣ ё таърихӣ (диахронӣ), таҳлили луғавӣ-маъноӣ (лексикӣ-семантикӣ) ва сохторӣ ташкил медиҳанд, ки бо воситаи ин усул топонимҳои воҳаи воҳаи Сурхон то андозае аз замони бостон то имрӯз таҳқиқу баррасӣ мегарданд ва таҳаввулу тағйироти онҳо нишон дода шуда, то ба кадом поя топонимҳои воҳаи мазкур ба тағйироти куллии сифативу микдорӣ дучор шудаанд, нишон дода мешавад.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Дар чараёни таҳқиқу баррасии масъалаҳои мазкур ба осори илмӣ забоншиносони маъруфи Русия, Тоҷикистону Эрон ва Афғонистону Ёзбекистон, Қирғизистону Қазоқистон ва Туркменистон, аз ҷумла В. В. Бартолд, А. С. Андреев, Э. М. Мурзаев, В. В. Виноградов, О.С.Ахманова, Г. О. Винокур, Н. М. Шанский, Е.М.Галкина-Федорук, Д. Н. Шмелев, О. Б. Сиротина, С. Айнӣ, А. М. Мирзоев, Б. Ниёзмуҳаммадов, Н. Маъсумӣ, Д. Т.Тоҷиев, М. Н. Қосимова, Р. Ғаффоров, А.Л.Хромов, А. З.Розенфелд, Р.Х. Додихудоев, Б. Камолиддинов, Ҳ.Маҷидов, Д. Саймуддинов, Д. Хоҷаев, С. Назарзода, Ш. Исмоилов, Н. Офаридоев, Ҷ.Алимӣ, Д. Ҳомидов, Ризо Ашрафзода, Тақӣ Ваҳидиёни Комёр, Т. Нафасов, С. Атаниёзов, М. С. Қўйчибаев тақия намудем.

Аҳамияти илмӣ таҳқиқот дар он зоҳир мешавад, ки тавассути таҳқиқу баррасии ҷанбаҳои луғавӣ топонимҳои воҳаи Сурхон роҷеъ ба баъзе вижагиҳои луғавӣ ва услубии забони адабии тоҷикӣ, ба хусус роҷеъ ба қабатҳои луғавӣ забони тоҷикӣ, ки топонимҳо дар он нақш доранд, иброи андеша намудан мумкин аст ва ҳулосаҳои илмӣ ба даст омадаро метавон дар таълифи китобҳои дарсии таърихи забони тоҷикӣ, номшиносӣ ва ҷуғрофияи таърихӣ муосири ин сарзамин, инчунин дар таҳияи фарҳангу луғатномаҳои топонимӣ метавон истифода кард.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он зоҳир мешавад, ки маводи рисолаи мазкурро дар дарсҳои лексионӣ, дар курсу семинарҳои махсус аз таърихи забони тоҷикӣ, номшиносӣ [ономастика], шевашиносӣ, таърихи

кишварҳои Осиёи Марказӣ дар факултетҳои филология, забонҳои Аврупо ва Осиё, таърих, ҳуқуқ ва дигар риштаҳои илмҳои башардӯстӣ мавриди истифода қарор додан мумкин аст ва ҳамчунин вожаҳои махсуси ономас-тикиро дар фарҳангномаҳо чун мавод истифода намудан мувофиқи мақсаду матлаб хоҳад буд.

Нуктаҳои зерин ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

-таъкид карда мешавад, ки баррасии топонимҳои воҳаи Сурхон аз ҷиҳати лингвистӣ ҷолиб буда, бори нахуст дар чунин шакл дар забоншиносии тоҷик таҳқиқ гардидааст;

-тазақкур дода мешавад, ки таҳлили сохторӣ ва маъноӣ-луғавии топониму микротопонимҳои минтақа ҷолиб буда, ин воҳидҳои луғавӣ дар шаклҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-топоним дар ҳудуди мавриди таҳқиқ дучор мешавад;

-муқаррар мегардад, ки бештари топонимҳои минтақа зимни таҳлили решашиносӣ ё этимологӣ таърихи қадима доштаанд, вале ҳоло дар натиҷаи гузашти айём ба тағйироти шакливу маъноӣ дучор шудаанд;

-нишон дода мешавад, ки роҳҳои инкишофи топониму микротопонимҳо гуногун буда, ба воситаи илова шудани формантҳо, таъсири забонҳои дигар шаклгирии топонимҳои зиёд дар минтақа сурат мегардад;

-иброз мегардад, ки сабабҳои пайдоиши як гурӯҳ номвожаҳо марбут ба ҳодисаҳои таърихист.

-дар заминаи таҳлили маҷмӯи мавод таърихи баъзе номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон ошкор гардида, ҷиҳатҳои забонӣ ва ҷуғрофии онҳо муайян гардида, барои пурғановат шудани таркиби луғати забони тоҷикӣ мусоидат мекунад.

Маводи рисола дар асоси осори илмӣ таърихӣ ва ҷуғрофӣ, саёҳат-номаву сафарномаҳо ва инчунин аз осори адабию бадеӣ ва фарҳангномаҳо гирд оварда шудаанд. Манбаи асосии маводи гирдовардаи мо роҷеъ ба воҳаи Сурхони таърихӣ осори таърихӣ, ҷуғрофӣ, адабӣ, динӣ, луғату фарҳангҳои тафсирии ба забони тоҷикӣ таълифнамуда, чун «Ғиёс-ул-луғот», «Бурҳони

котеъ», «Чароғи ҳидоят», «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», «Фарҳанги осори Ҷомӣ»-и Амон Нуров, «Луғатнома»-и Деххудо, «Фарҳанги форсӣ»-и Муҳаммад Муин, «Фарҳанги истилоҳоту таъбироти ирфонӣ»-и Саидҷаъфари Саҷҷодӣ мебошад. Ҳамчунин аз як қатор донишномаҳо, аз қабили «Фарҳанги фишурдаи суҳан»-и Ҳасани Анварӣ ва «Энсиклопедияи советии тоҷик [ЭСТ]» [иборат аз 8 ҷилд] ва «Қомуси миллии тоҷик» истифода намудем.

Татбиқи натиҷаҳои илмӣ рисола. Таҳқиқоти мазкур натиҷаи ҷустуҷӯ ва заҳмати беш аз даҳсолаи рисоланавис маҳсуб ёфта, мазмуну мундариҷаи он дар 4 мақолаи дар феҳрасти нашрияҳои ҚОА ҶТ қайдгарида нашр ва феҳристи он дар охири фишурдаи рисола оварда шудааст. Хулосаҳои аввалияи таҳқиқи мавзӯи мазкур дар шакли маърӯза ва гузориши илмӣ дар конференсияҳои илмӣ, семинарҳои назариявӣ ва мизи мудаввари баргузоришуда дар ДДОТ ба номи С. Айни (2014, 2015, 2016, 2017, 2018), ДМТ («Масоили мубрами манбаъшиносии муосир» (Душанбе, 2016) ифода ёфтааст.

Сохтори рисола. Диссертатсия дар ҳаҷми 181 саҳифаи ҷопи стандартӣ компютерӣ навишта шуда, аз **муқаддима, се боб, хулоса, феҳристи адабиёт** ва **замима** иборат аст.

Дар муқаддимаи диссертатсия роҷеъ ба аҳамияти мавзӯ, дараҷаи омӯзиши он, мақсаду вазифа, интиҳоби мавзӯ ва инчунин доир ба ҷолибияти мавзӯ маълумот дода шудааст.

Боби якум «**Тафсири таърихӣ ва ҷуғрофӣ воҳаи Сурхон**» унвон дошта, дар ин боб ҳудуди ҷуғрофӣ ва таърихӣ воҳаи Сурхон дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабиву бадеӣ шарҳу тафсир меёбад. Бинобар он мо дар ин боби рисола кӯшиш бар он менамоем, ки тафсири лингвоҷуғрофӣ ва таърихӣ топонимҳои воҳаи Сурхонро мавриди баррасӣ қарор бидиҳем. Баррасӣ ва таҳлил дар асоси осори ҷуғроғифию таърихӣ сурат гирифтааст ва андешаҳои ҷолиби диққати муҳаққиқон доир ба мавзӯҳои таърихӣ оварда мешавад.

Боби дувуми рисола «**Баррасии вижагиҳои сохтории топонимияи воҳаи Сурхон**» ном дошта, дар ин боб топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхон аз нигоҳи вижагиҳои сохторӣ мавриди таҳлил қарор мегиранд. Ин боб дар навбати худ аз ду фасл ва чор зерфасл таркиб ёфтааст.

Боби сеюми рисола бо унвони «**Баррасии вижагиҳои луғавии топонимияи воҳаи Сурхон**» ёд мешавад ва дар ин боб асосан топонимҳо аз нигоҳи вижагиҳои **луғавӣ ва семантикӣ** шарҳу тафсир ва таҳқиқу баррасӣ мегарданд. Ин боб низ дар навбати худ аз ду фасл ва даҳ зерфасл таркиб ёфта, дар ҳар фаслу зерфасл як паҳлӯи масъалаи ба мавзӯӣ марбут мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Дар баҳши **хулоса** натиҷаи баррасиву таҳқиқ ва хулосаҳои мушаххаси рисола навис зимни чанд нукта оварда мешавад.

Замимаи рисола фарогири «**Луғати мухтасари топонимҳо**» буда, дар ин луғат топониму микротопонимҳо аз нигоҳи маъно ва сохт мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

БОБИ I

ТАФСИРИ ЛИНГВОЧУҒРОФӢ ВА ТАЪРИХИИ ВОҲАИ СУРХОН

Сурхон сарзамини бостонии қисмати ҷанубу ғарбии вилояти Бохтари бостон ва ҳоло воқеъ дар ҳудуди ҷанубии Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, бо номи вилояти Сурхондарё ёд менамоянд ва ин вилоят дорои чандин деҳаву деҳақҳои хушманзар ва шаҳру шаҳрақҳои қадимаи ободу зебо мебошад, ки метавон чанде аз онҳоро, чун Тирмиз, Бойсун, Сайроб, Дарбанд, Панҷоб, Заркамар [Олтинсой], Шеробод, Деҳнав, Сариосиёб, Узун, Шарғун, Хуфар, Даҳана, Дарай Ниҳон, Сино, Қурғонча, Бибиширин, Пасурхӣ, Чакчак, Сурхоб ва монанди инҳоро ин ҷо зикр намуд, ки аксари ин топонимҳо дорои таърихи қадимаанд. Ғайр аз ин аз ҳудуди сарзамини зикргардида чандин рӯду рӯдак ҷорист, ки калонтарини онҳо Сурхондарё ва чанд шохоби он маҳсуб меёбад. Умуман, воҳаи мазкур дар водии Ҳисор воқеъ гардида, ба таври дигар мавзеи миёнаоби дарёи Омуст. Тавре маълум гардид, ки доир ба топонимияи воҳаи Сурхон, ки ҳоло вилояти Сурхондарё унвон дорад ва дар айни замон дар ҳудуди Ҷумҳурии Ўзбекистон воқеъ аст, топоним-шиносони ўзбек Т.Нафасов [113], Т.Х. Бобохоҷаев [24], Т.Ш.Камолиддинов [79], Б. Худойбердиев [176], Х. Холмуминов [166] ва чанде дигарон кори таҳқиқотиро ба анҷом расонидаанд. Кори таҳқиқотии эшон аз чанд ҷиҳат ҷолиби диққат аст. Нахуст, онон дар кори таҳқиқотии худ зикр намудаанд, ки дар ҳудуди вилояти Сурхондарё баробари халқи ўзбек халқи тоҷик низ аҳлона аз замони қадим инҷониб сукунат дорад ва бинобар ин дар номгузории ҷуғрофӣ нақши забони тоҷикӣ хеле назаррас аст. Сониян, эшон қайд менамоянд, ки бештари топонимҳои имрӯзаи вилоят, аз ҷумла ноҳияи Бойсун тарҷумаи бевоситаи тахтуллафзии забони тоҷикӣ ба ўзбекӣ мебошад. Савум, чандин номвожаҳои ҷуғрофӣ таърихан вучуддоштаро дар асоси нигоштаҳои муҳаққиқону муаллифони таърихномаву фарҳангҳои тоҷикӣ шарҳу эзоҳ медиҳанд. Вале бо вучуди ин дар кори таҳқиқи онон камбудихое дар ҳангоми таҳлили ин ё он топоним ва шинохти он ба назар мерасад, ки онро нодида гирифтани мумкин нест. Ин камбудихову нуқсонҳои мантиқӣ дар

таҳлил ва шинохти баъзе топонимҳои асосии вилояти Сурхондарё ё воҳаи Сурхон, аз ҷумла дар нигоштаи топонимшиносон Х.Холмуминов [166] ва Т.Нафасов [113] ҷо-ҷо ба назар мерасанд. Аз ҷумла, дар нигоштаи эшон дар таҳлил ва шинохти баъзе вожаҳои таърихӣ, аз ҷумла **Бойсун, Шеробод, Тирмиз** ва монанди инҳо чунин андешаҳо баён мегарданд, ки гӯё ин вожаҳо тоҷикӣ набуда, балки мутааллиқи забонҳои туркианд. Ҳол он ки мансуби забони тоҷикӣ будани ин вожаҳо қайҳо аз ҷониби муҳаққиқон, чун В. В. Бартолд, Э.М.Мурзаев ва ҷанде дигарон исботи худро ёфтааст [26,154; 108, 38-40].

Тибқи сарчашмаҳои таърихӣ воҳаи Сурхон чун таркиби ҷудонашавандаи водии Ҳисор аз замонҳои хеле қадим бо номҳои Чағониён, Чағонрӯд ва дар навишти арабӣ Сағониён ёд шуда, ҳоло унвони вилояти Сурхондарёро дорад. Водии Ҳисор, ки воҳаи Сурхон низ дар таркиби ин водӣ шомил буд, дар осори ҷинӣ бо унвони «Суман» ва дар маъхазҳои арабиву тоҷикӣ ҳамчун «Шумон» зикр шудааст. Дар забони авастӣ вожаи «Шумон» дар шакли «шиман» истифода шуда, маънои «нишастгоҳи баланд»-ро ифода мекунад. Муаллифи «Ҳудуд-ул-олам» онро «кохи борақӯх» маънидод намудааст [190, 69]. Мулки Ҳисор таърихан дар сари роҳи яке аз шоҳаҳои муҳимми **Роҳи бузурги абрешим** мавқеъ дошта, муаррихон ва бостоншиносон ба ин назаранд, ки **Шумон** бо Хитой ва Ҳиндустон дар Шарқ ва бо Мисру Византия дар Ғарб робитаҳои хуби тиҷоратӣ доштааст. Сарчашмаи муътабаре, ки масъалаи гузариши роҳҳои тиҷоратиро ба воситаи водии Ҳисор зикр кардааст, асари Птоломей «**Дастурҳои ҷуғрофӣ**» аст, ки ҳанӯз соли 177-уми мелодӣ навишта шудааст. Дар он асар, аз ҷумла доир ба Шумон, чунин ибрози назар шудааст: «**Шумон** шаҳри нодири меъморӣ ва фарҳангӣ низ ба ҳисоб рафта, аз рӯйи нақшаи шаҳрсозӣ дар даврони гузашта дар минтақа беҳамто будааст» [129, 10].

Ҳисор (воҳаи Сурхон низ шомили ҳамин сарзамин буд.-Т.М.) сарзамини бостонии қисмати ҷанубу ғарбии вилояти Бохтари бостон ва айни ҳол воқеъ дар ҳудуди шимоливу ғарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷанубии

Ҷумҳурии Ўзбекистон мебошад. Ин сарзаминро ҳоло бо номи водии Ҳисор ёд менамоянд ва ин водӣ дорои чандин деҳаву деҳақҳои хушманзар ва шаҳру шаҳракҳои қадимаи ободу зебо мебошад, ки метавон чанде онҳоро, чун **Душанбе, Қараток, Хонақоҳ, Регар, Тӯфаланг, Дашти Набот, Тирмиз, Бойсун, Сайроб, Дарбанд, Панҷоб, Заркамар [Олтинсой], Шеробод, Деҳнав, Сариосиёб, Узун, Шарғун, Хуфар, Дахана, Дарай Нихон, Сина, Қургонча, Бибиширин, Пасисурхӣ, Чакчак, Сурхоб** ва ғ. ин ҷо зикр намуд, ки аксари ин номвожаҳои ҷуғрофӣ дорои таърихи қадима мебошанд. Ғайр аз ин, аз ҳудуди воҳаи зикргардида чандин рӯду рӯдак ҷорист, ки калонтарини онҳо **Кофарниҳон, Хонақоҳ, Сурхондарё, Тӯфаланг** ва чанде дигар шохобҳои онҳоянд. Умуман, воҳаи мазкур дар водии Ҳисор воқеъ гардида, ба таври дигар мавзеи миёнаоби **дарёи Ому** махсуб ёфта, оғозгоҳи ин водӣ мавзеҳои Обигарму Файзобод ва интиҳояш—шаҳри Тирмизи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Аз ин ҷост, ки мо дар ин боб доир ба манбаъҳои хаттӣ, ки дар онҳо роҷеъ ба воҳаи Сурхон нигоштае оварда шудааст, маълумот медиҳем. Маълумоти овардаи мо вобаста ба муҳтавоёшон фарогири **осори илмӣ таърихӣ, ҷуғрофӣ, динӣ ва луғату фарҳанг** ҳоянд, ки дар поён доир ба ҳар яки ин бахш маълумоти алоҳида оварда мешаванд.

1.1. ОСОРИ ИЛМӢ

Чағонрӯди таърихӣ (воҳаи Сурхони муосир.-Т.М.) яке мавзеҳои воҳаи Бохтар ва дар аҳди бостон маркази дувуми давлатдорони Бохтариён будааст. Доир ба Чағонрӯд чун сарзамини бостон ва маскани бохтариёну сақоиён дар манбаъҳои хаттӣ аз ҷониби уламову удабо, муарриху тазкиранигорон, ҷуғрофидону сайёҳон, луғатшиносу фарҳангшигорон маълумоти муфид оварда шудааст. Дар асоси маводу маълумоти овардаи эшон ба осонӣ пай бурдан мумкин аст, ки воҳаи **Сурхон**, дарвоқеъ, дар гузашта сарзамини ободу зебо ва аз захираҳои зеризаминӣ пурғановат буда, мардумаш меҳнатқарину заҳматпеша ва посдори оину суннатҳои волои ниёгон будаанд. Вобаста ба мазмуну мундариҷа ва хусусиятҳои ба худ хос манбаъҳои

хаттиеро, ки доир ба воҳаи **Сурхон** маълумот медиҳанд ва то замони мо расидаанд, метавон ба чанд гурӯҳ, чун **осори илмӣ, адабӣ, фарҳангу луғатҳо** дастабандӣ намуд. Дар навбати худ осори илмиро вобаста ба мазмуну мундариҷа ба асарҳои **таърихӣ, динӣ, мардумшиносӣ** низ гурӯҳбандӣ намудан мувофиқи мақсад аст. Зеро дар ин номгӯи асарҳо **Сурхон** аз аҳди бостон то замони ҳозира мавриди тадқиқу таҳқиқи муаллифони мухталифи асарҳои ҳам таърихӣ, ҷуғрофию динӣ ва ҳам мардумшиносӣ қарор гирифтааст. Бинобар ин, моро лозим аст, ки ҳар яки ин асарҳои илмиро дар алоҳидагӣ таҳлил кунем.

I.1.1. ОСОРИ ТАЪРИХӢ ВА ҶУҒРОФИӢ

Нахустин маълумотро роҷеъ ба воҳаи Сурхон дар мутуни забони порсии бостон, яъне «дар китобҳои хатти мехии мутааллиқи шоҳони Ҳахоманишӣ ва дар асари «Таърихи Ҳеродот»-и таърихнигори юнонии қарни V қабл аз мелод пайдо намудан мумкин аст, – қайд менамояд бостоншинос Пянков И.В. дар таълифоти худ ва боз меафзояд, – инчунин маълумоти муфиду қолибро дар навиштаҳои сайёҳони араб, чун ал-Мақдисӣ, Ибни Ҳавқал, ал-Истаҳрӣ ва дар нигоштаҳои таърихнигорону ҷуғрофиядонон, яъне аз «Таърихи Байҳақӣ», «Таърихи Табарӣ», «Таърихи Бухоро»-и Муҳаммад Наршахӣ, «Таърихи Систон», «Аҷоиб-ул-булдон», «Ҳудуд-ул-олам» ва чанде дигарон пайдо намудан мумкин аст [129, 4]. Ин асарҳоро низ дар навбати худ ба **ду бахш**, яъне **асарҳои давраи бостон ва давраи ҷадид** ҷудо намудан айни муддаост. Асарҳои **давраи бостон** асосан ба қалами таърихнигорону ҷуғрофиядонони Чину Рум ва Араб мутааллиқанд. Тибқи сарчашмаҳои қадима доир ба воҳаи Сурхон ва воҳаи он сайёҳони Чину Рум ва Араб таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, дар нигоштаҳои хеш доир ба ин сарзамин маълумот додаанд. «Мо маълумотро метавонем аз нигоштаҳои таърихнигорону сайёҳони Чину Рум, чун Ктесий, Ариан, Куртсий, Руф, Птоломей, Арасту, Сюан-Сзан, Хой Чао ва сайёҳони араб Ибни Ҳавқал, Ал-Мақдисӣ, Ал-Истаҳрӣ, Ал-Ёқутӣ ва амсоли инҳо пайдо намоем» [129, 5].

Осори нигоштаи эшон дорои аҳамияти хоси илмӣ буда, аз ҷониби муҳаққиқон доир ба омӯзиши таърихи гузаштаи халқамон арзиши илмӣ ин асарҳо муайян гардидааст. Аз ҷумла, Ариан – таърихнависи Юнони қадим, ки бо ҳамроҳи Искандари Мақдунӣ [329-327 пеш аз мелод] ба сарзамини Осиёи Миёна омадааст, доир ба юришҳои Искандари Мақдунӣ ба сарзамини Суғду Бохтар ва муқовимати ин халқ бар зидди юнониҳо ин тавр менависад: «Искандар баъд аз гузаронидани зимистон дар ноҳияи Навтак кори суғдхоро карда ба пеши паретакҳо, пеш аз ҳама ба деҳаи Ҳорион ҳаракат мекунад... Авваларо дар ноҳияи Дерсент [эҳтимол Дарбанди ҳозира.– Т.М.] дар кӯҳҳои Бойсунтов ва дуюмиро дар ноҳияи Пули Сангини Вахш ҷойгир мекунанд... Тайёри ба ҳамлаи душвор ба харсанг анҷом ёфт, Ҳорион таслим шуда ва ҳатто ба мақдуниҳо озуқа ёри дод...» [129, 29]. Аз ин маълумоти Ариан пай бурдан мумкин аст, ки пайи қадами Искандари Мақдунӣ ба воҳаи Сурхон расидааст ва ин номвожаи ҷуғрофӣ дар шакли **Бойсунтов** қайд шудааст. Дар навиштаҳои таърихнигорони Юнони қадим ғайр аз Бойсунтов ва Навтак чандин номи мавзеъ аз водии Ҳисор, аз ҷумла Сурхон, Дари Оҳанин, Дарбанд, Сайроб, дараи Бузғолаҳона, Дарбанддарё, Сунич [Субах, яъне яке аз деҳаҳои Ғузор] қайд гардидаанд. Ин нигоштаҳо далели онанд, ки дар воқеъ, дар аҳди бостон воҳаи Сурхон чун ҷузъи кишвари Бохтар ободу зебо буда, таваҷҷуҳи лашкаркаши ҷаҳонӣ – Искандари Мақдуниро низ ҷалб намудааст ва ӯ барои забт кардани ин воҳаи афсонавӣ лашкаркашиҳо намуда, «дар соли 329 пеш аз мелод бо тамоми қувваи лашкари худ ин ҷоро забт намуда, баъд ба ишғоли навоҳии дигари Бохтар шурӯъ намудааст» [129, 48-50]. Бояд гуфт, ки дар маълумоти таърихнигорони Юнони қадим номи мавзеъҳои ҷуғрофии Осиёи Миёна бештар дар шакли юнонӣ ифода ёфтааст. Чунончи, номи «дарёҳои Амударё [Окс], Сирдарё [Танаис], Зарафшон [Политимент], Кокчи [Панч], номи шаҳри Хучанд Александрия ва амсоли инҳоро дидан мумкин аст, ки дар таърихномаҳои бостонии юнонӣ дар шакли юнонӣ омадаанд» [129, 60 – 65].

Ҳамин тариқ, маъхазҳои хаттии қадима ва асрҳои миёнаро вобаста ба фарогирии ҳодисоту воқеоти таърихӣ ва ҷиҳати ҷуғрофӣ ба гурӯҳҳои зайл тақсимбандӣ намудан аини муддаост: **а)** Асарҳои оид ба таърихи умумӣ, ки дар онҳо роҷеъ ба таърихи Осиёи Миёна маълумот мавҷуд аст; **б)** Асарҳое, ки асосан ба таърихи маҳал бахшида шудаанд.

Ба гурӯҳи якуми маъхазҳо асарҳои зиёд дохиланд. Роҷеъ ба таърихи сиёсии асри IX асари калони таърихи умумичаҳонӣ «Таърих-ул-расул-ва-л-мулук» [«Таърихи пайғамбарону шоҳон»] маълумот медиҳад, ки онро муаррихи арабзбони эронӣ Табарӣ [839-923] мураттаб сохта, воқеот ва ҳаводисро то солҳои 914-915 инъикос намудааст. Онро Абӯалӣ Муҳаммади Балъамӣ аз забони арабӣ ба тоҷикӣ тарҷумаю ихтисор кард, ки дар ҷаҳор ҷилд ба таъб расидааст [120, 10]. Яке аз маъхазҳои асосӣ оид ба таърихи Хуросони даврони Таҳориён, Сафғориён ва Сомониён асари хусусияти умумӣ доштаи муаррихи асари XI-и тоҷик Гардезӣ «Зайн-ул-аҳбор» аст, ки ин асар дар бораи таърих ва урфу одат, суннату оинҳои мардумони ҷаҳон аз даврҳои қадим то замони муаллиф баҳс менамояд. Аз ин асар, махсусан бобҳои ба Эрони бостон, подшоҳони Сосонӣ, забт кардани Эронзамин аз тарафи арабҳо, зухуроти давлати Сомониёну инқирози он, ба сари ҳокимият омадани Ғазнавиён бахшидашуда ҷолиби диққат аст ва аз тарафи муаррихони имрӯза мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аз хусуси охири намояндагони Сомониён, ғайрияти волии дар Хуросон будаи онҳо ва бузургтарин намояндагони гвардияи Сомониён, муносибати байни Сомониёну Ғазнавиён муаррихи асри XI Абулғазли Байҳақӣ дар асари машҳураш «Таърихи Масъудӣ» маълумот медиҳад. Ин асари таърихӣ дар соли 1059 навишта шуда, қисми зиёди ин асарро баёни таърихи замони ҳукмронии Султон Масъуди Ғазнавӣ ташкил медиҳад. Вале дар баробари ин муаллиф дар бобҳои минбаъдаи асар доир ба замони салтанати Сафғориён, Сомониён маълумот медиҳад [187, 11].

Ба гурӯҳи дувуми маъхазҳо адабиёти ҷуғрофии муаллифони арабизбонро мансуб доништан мумкин аст. Дар онҳо маълумоти муфассалу

муътамад доир ба чуғрофияи табиӣи вилоятҳои Мовароуннаҳру Хуросон, топографияи шаҳрҳо ва маҳаллаҳои сершумор, роҳҳо бо нишон додани масофаашон ва инчунин вазъияти истеҳсолоти ҳунаромандӣ, кишоварзӣ ва истихроҷи маъдан, тичорат қайд карда, хелҳои (аксаран навъҳои) дар ин ё он маҳал истеҳсолгардидаи мол, сарватҳои зеризаминӣ номбар шудаанд. Ба ин гурӯҳи асарҳо осори Яъқубӣ (асри IX), Ибни Фақеҳ (охири асри IX–аввали асри X), Абузайди Балхӣ (тақ. 849/ 850-934), Ибни Ҳавқал, Қудам (нимаи якуми асри X), Ибни Русто (нимаи якуми асри X) ва Масъудӣ (асри X), ал-Истаҳрӣ (асри X), ал-Максудӣ (асри X) ва амсоли инҳоро шомил доништан мумкин аст, ки асарҳои мазкур ҳам ба забони тоҷикӣ ва ҳам ба забони арабӣ таълиф ёфта, то имрӯз чун сарчашмаи таърихӣ-ҷуғрофӣ маводи фаровон барои омӯхтани таърихи Мовароуннаҳр ва Хуросон ва ҷиҳатҳои ҷуғрофии он медиҳад [187, 12].

Ба **гурӯҳи савуми маъхазҳо** нигоштаҳои сайёҳони Русияи қарни XIX В. Безобразов, И. Бекчурин, В.В. Григорев, П.Е. Кузнецов ва чанде дигаронро дохил намудан мумкин аст, ки муаллифони дар навиштаҳои хеш доир ба Сурхон ва рустову деҳаҳои он ва инчунин доир ба ҷиҳатҳои ҷуғрофии ин сарзамин маълумоти ҷолиб додаанд.

Бояд гуфт, ки маълумоте, ки доир ба воҳаи Мовароуннаҳру Хуросон ва навоҳии он муаррихону ҷуғрофидонон ва сайёҳони Чину Рум ва Арабу Аҷам дар нигоштаҳояшон овардаанд, дар таълифоту таҳқиқоти олимону муаррихон ва бостоншиносони шӯравӣ, чун В.В. Бартолд, С. Айнӣ, Б. Ғафуров, С.К. Кабинов, В.А. Лившиц, О.И. Смирнова, Н. Неъматов, К. Пянков ва чанде дигарон мавриди баррасӣ қарор гирифта, то андозае таҳлил гардидааст. Аз ҷумла, аз таълифоти эшон роҷеъ ба воҳаи Сурхон маълумот пайдо намудан мумкин аст, ки чанде аз он маълумотро дар поён меоварем: «Вилояти **Сағониёни** асримиёнагӣ воқеъ дар канори дарёи **Сурхон** буда, аз ҳамворзамин ва кӯҳистон таркиб ёфта буд. Тибқи маълумоти ал-Мақдисӣ дар ин вилоят сарватмандҳои зиёд ва тақрибан 16 ҳазор нафар аҳоли зиндагӣ

дошт, ки дар ҳолати ҷанг аз ин миқдор тақрибан 10 ҳазор нафар ба по мехестанд» [26, 283].

Ё доир ба водии Ҳисор, ки воҳаи Сурхон ҷузъи он аст, низ маълумот пайдо намудан мумкин аст. Аз ҷумла, муаррихи асри XV-и тоҷик Мирхонд дар асараш «Равзат-ус-сафо» оид ба тавсифи қалъаи Ҳисор навиштааст: «Алҳақ ин ҳисорест, ки дар рифъату [баландӣ] ҳасанат [зебой] шабеҳи қалъаи Хайбару Сади Сикандар ва ҳангдақи амиқаш ба сони арсаи ҳиммати арбоби аризу паҳновар буд» [26, 10].

Тавсифи муаллифи «Ҳафт иқлим» Амин ибни Аҳмад ар-Розӣ ибни Хоча Муҳаммади Мирзо [асри XVI] чунин аст: «Чағониён – кӯҳистонест назиҳу ботароват... Ва дорулмулкаш Ҳисори Шодмон аст» [26, 94].

Муаррихи асри XVII-и аҳли Балх Маҳмуд ибни Валӣ дар асараш «Баҳрул-асрор» [дар боби «Сағониён»] Қалъаи Деҳнавро, ки дар ин аср «Қалъаи Афросиёб» низ мегуфтанд, тасвир дода, навиштааст, ки қалъа ҷунон баланд будааст, ки на одамон, балки онро девону ҷиниён бунёд кардаанд: «Ва он ҳисорест, ки дар ғояти ихком ва истехком бар фарози баланди олӣ. Ва дар баъзе осор ҷунон ба вузӯҳ мепайвандад, ки он баландӣ... аз сабонии девону ҷиниён хоҳад буд» [26, 411-412].

Профессор Ричард Фрай дар асараш «Мероси Осиёи Мақазӣ» чунин менигорад: «Роҳи бузурги абрешим, ки ба Самарқанду Эрон ва Сурия меомад, аз қисмати сарҳадҳои шимолу ғарбии Чин оғоз шуда, ба воситаи биёбони Гоби ба дигар тараф пайваست мешуд. Роҳи дигаре, ки аз самти шарқӣ тариқи Дунхуан ба воситаи кӯҳҳои Нунлуну Хутан ва кӯҳистони Помир мегузашт, танҳо бо истифода аз уштурони дукӯҳонаи бохтарӣ имконпазир мешуд, ки хело пуртоқат буданд, асосан дар баҳор ва тирамоҳ тоҷирон тариқи кӯҳҳои Ҳисор ва кӯҳҳои дигар мерафтанд, зеро ҳавои мулоим, дастрасӣ ба ғизо ҳам барои ҳудашон ва ҳам барои ҳайвонҳои боркаш барои сафар мусоид буд» [26, 123].

Академик В.В.Бартолд доир ба Ҳисори Шодмон бевосита мақолаҳои зиёде таҳти номи «Чағониён», «Ҳисор» ва амсоли онҳоро иншо намуда,

чанбаҳои гуногуни мулки зархезу ободро ба тарики васеъ ба қалам додааст. Вай пиromуни Ҳисори Шодмон, аз ҷумла доир ба Сурхон дар аҳди қадим, асрҳои миёна ва давраи наву навин сухан ронда, нишон медиҳад, ки «сарзамин бо номи Чағониён машҳур буда, маркази худро дошт ва дар ин минтақа ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ривочу раванг ёфта будааст» [27, 67]. Ба қавли комили муҳаққиқи номӣ, «Чағониён, дар навишти арабӣ **Сағониён** номида шуда, он вилоятест, ки дар болооби Сурхандарё ҷойгир буда, қисми ғарбии водии Ҳисор ва водии Сурхондарёро дар бар мегирифт. Маркази Чағониён дар масофаи 4 рӯза роҳ ё ин, ки 24 фарсах дуртар аз Тирмиз ва 3 рӯза роҳ аз Қуводиён [Қубодиёни ҳозира] воқеъ буд» [26, 67].

Аз рӯйи маълумоти В.В. Бартолд мавзеи поёнии дарёи Сурхон – Тирмиз ва Чармангон нисбати Чағониён дар масофаи як рӯза роҳ ё на камтар аз 6 фарсах воқеъ буда, ба Чағониён дахл надошт. Ин мавзеъ дар зери тобеияти ҳокими махсус Тирмизшоҳ қарор дошт. Худуди он аз Чағониён ҷудо карда шуда буд. Вале минбаъд, хусусан дар асри X, дар аҳди Сомониён ин вилоят ба мисли вилоятҳои Шумон ва Ҳорун, ки дар шарқии Чағониён воқеъ буд, ба амири Чағониён тобеъ карда шуданд. Ҳаёти иҷтимоию фарҳангӣ дар Чағониён чун дигар минтақаҳои кӯҳии болооби Сурхандарё нисбат ба Бухоро ва Самарқанд тафовут дошта, он асосан дар зери таъсири Балх буд. «То асри III Чағониён дар ҳаёти давлати Кушониён, минбаъд то нимаи якуми асри VI дар ҳаёти давлати Ҳайтолиён қарор дошта, тақрибан охири асри VI Чағониён ба туркҳо тобеъ гардид, дар аввали асри VIII бошад, он ба тасарруфи арабҳо гузашт» [26, 63].

Мувофиқи иттилои сайёҳи чинӣ Сюан Цзан [тақрибан соли 630] пеш аз ҳучуми арабҳо ба Мовароуннаҳр дар ин ҷо асосан дини буддӣ ҳукмрон буд. Дар он замон дар Чағониён то **500** даир мавҷуд буд, аммо теъдоди роҳибон зиёд набудааст. Бо вучуди он, дар адабиёти таърихӣ, доир ба Чағониён ақидаи дигар низ мавҷуд аст. Ҷуноне академик В.В. Бартолд зикр намудааст, ки «дар соли 705 Чағониён бояд ба Қутайба ибни Муслим тобеъ мегардид. Аммо баъзе далелҳо мавҷуданд, ки ин ақидаро рад менамояд. Аз

рӯи ахбори баъзе манбаъҳо дар соли 737 Чағонхудот ба сифати иттифокчии арабҳо амал кардааст» [28, 558].

Тазаккури он чоиз аст, ки доир ба таърихи иҷтимоию фарҳангии Ҳисор то асри X санаду далелҳо ниҳоят камшумор аст. Аз рӯи ахбори маъхазҳои таърихӣ «яке аз умарои машҳури ин хонадон Аҳмад [Абу Алӣ] б. Абубакр Муҳаммад ба шумор мерафт. Шаҳри Чағониён дар он замон нисбат ба Тирмиз калон буд. Дар майдони бозор масҷиди боҳашамате бо сутунҳо аз ғишти пухта бунёд ёфта, диққати бинандаро ба сӯи худ ҷалб менамуд. Хусусан дар асри XII мадрасаи Чағониён яке аз иншооти зебо ва машҳур ба ҳисоб мерафт» [28, 558-559].

Сомониён барои васеъ кардани ҳудуди давлат ва мустаҳкам намудани мавқеи худ борҳо ба Чағониёну Шумон лашкар кашидаанд. Ҳокими Шумону Чағониён Абуалии Чағонӣ будааст. Ин ҳоким аз сулолаи маъруфи он асрҳо Оли Мӯхтоҷ буд. Падари Абуалӣ Абубакр Муҳаммад ибни Мӯхтоҷ дар қатори лашкаркашони амири Сомонӣ Аҳмад ибни Исмоил хизмат карда, аз тарафи амири баъдинаи сомонӣ Наср ибни Аҳмад волии Хуросон таъин карда мешавад. Пас аз вафоти ӯ писараш Абӯалӣ, ки подшоҳи Чағониён буд, ба ҷойи падар таъин мегардад. Пас аз сари Наср писари ӯ Нӯҳ ибни Наср муносибати худро бо Абӯалӣ бад карда, ба муқобили худ бармехезонад. Абуалӣ ба Чағониён баргашта чанд муддат бо ӯ дар низоъ мешавад. Ниҳоят соли 949 ба қавли муаллифи «Зайну-ул-ахбор» Абӯсаиди Гардезӣ «дар Шумон сулҳи байни Сомониён ва Абӯалӣ ибни Муҳаммади Мӯхтоҷӣ баста мешавад ва Шумону Чағониён ба ҳайси мулкҳои ниммустақил ба ҳайати давлати Сомониён дохил мешаванд» [26, 38-39].

Шарқшиноси барҷастаи рус академик В.В. Бартолд доир ба таърихи сиёсии Чағониён дар асрҳои XI-XV низ маълумот додааст. Бинобар ахбори муҳаққиқи барҷаста дар нимаи аввали асри XI ҳокимони Чағониён маҷбур шуданд, ки ҳокимияти Ғазнавиёноро эътироф намоянд. Пас аз ин дар соли 1059 бо созишномаи сулҳ Балх ба Салҷуқиён пурра тобеъ шуд. Дар соли 1064 дар вилояти Чағониён ва Хатлон шӯриш ба амал омад, ки он аз ҷониби Алп-

Арслон фурӯ нишонда шуд. Дар маъхазҳои таърихӣ, дар асри XII Чағониён гоҳе ҳамчун мулки хонҳои Самарқанд ва гоҳе чун қузъи давлати Ғуриён – Бомииён зикр гардидааст [28, 559]. Аз давраи истилои муғул Чағониён рӯ ба таназзул ниҳод. Ҷанбаҳои маданияти модии Чағониён дар асрҳои миёна мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор наёфтааст. Дар маъхазҳои таърихӣ Ҳисор бори нахуст бо номи Шумон ва аз асри XVI ҳамчун Ҳисори Шодмон зикр шудааст [28, 397]. Шумон яке аз қадимтарин шаҳр ва вилоятҳои таърихиву фарҳангие, ки дар ҳудуди ҳозираи водии Ҳисор ҷойгир шуда ба ҳисоб мерафт [28, 164].

Дар маъхазҳои таърихӣ доир ба Чағониён санаду далелҳо кам нестанд. Чунончӣ, дар «**Ҳудуд-ул-олам**» оид ба ин сарзамин чунин маълумот оварда шудааст: «Чағониён шаҳрест бузург ва барокӯҳ ниҳода ва қасабаи ин ноҳият аст. Ҷойи бо обҳои равон ва ҳавои хуш ва мардумони дарвеш» [190,70]. Ё дар бораи шаҳри Шумон чунин маълумот оварда шудааст: «Шумон шаҳрест устувор ва ба барокӯҳ ниҳода ва гирди он бораи кашида ва онро кӯҳандижест бар сари кӯҳ ниҳода ва андар миёни кӯҳандиж чашмаи об аст бузург» [190, 70].

Бостоншиноси номии тоҷик Ю. Ёқубов пирумуни Шумон маълумот дода зикр кардааст, ки дар аҳди Кушониён маркази Шумон шаҳри Ҳамоварон ба ҳисоб мерафт, ки масоҳати он тақрибан 350 гектарро дарбар мегирифт [212, 164]. Дар асрҳои IX-X Шумон дар ҳаёти давлати Сомониён дохил мешуд, ки дар ин давра ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ривочу раванг ёфтанд. Шаҳрҳои асосии Шумон – Ҳамоварон, Шумон, Аҳорун, Регар [Регдашт], Зинур ва Сиём ба шумор мерафтанд [190,69]. Дар ин давра дини ислом дини асосии мардуми Шумон ҳисоб меёфт.

Истилоҳи Ҳисори Шодмон ё Ҳисор дар таърихи Темур зикр шудааст. Қайд кардан зарур аст, ки Ҳисор дар замони Темуриён ва Шайбониён – ҳамчун қалъаи мустаҳкам ва қароргоҳи ҳокимони мустақил аҳамияти ҳудро нигоҳ дошта тавонист. Дар ин давра дар ин мулк баъзе пешравиҳо ба амал омадаанд.

Ҳанӯз В. В. Бартолд дар мақолаи «Ҳисор»-и худ, ки онро пеш аз инқилоби соли 1917 навишта буд, пиромони мавқеи ҷойгиршавии Шумон истинод намуда, қайд намудааст, ки он дар мавзеи шаҳрчаи Ҳисор, ки дар ҷанубии Қалъаи Ҳисор воқеъ буд, ҷойгир шудааст. Вале ба тибқи назари Е.А. Давидович ва А.М. Мухторов Шумон дар ҷойи Ҳисори имрӯза ё шарқтари он ё ки дар наздикиҳои Қалъаи Ҳисор ва ба назари М.М. Дяконов дар ҷойи Душанбеи ҳозира мавқеъ доштааст.

Дар марҳилаҳои гуногуни яке аз шоҳаҳои ҷодаи бузурги Абрешим аз минтақаи Ҳисор мегузаштааст. Ҳатто дар давраи ҳукмронии сулолаи Манғитиён танҳо ҳокиме, ки ба ҷуз амири Бухоро ҳақи усдури ҳукми қатл дошта, ҳамон мири Ҳисор будааст. Мулки Ҳисор гоҳе аз авҷот маркази вилоят, гоҳе ҳам макони мирнишин, гоҳе мустақилу гоҳе ниммустақил ва гоҳе бо номи «Нондони Бухорои Шарқӣ» шуҳрат дошта ва ҳудуди он аз Дарбанди лаби Сурхон то Дарбанди Файзободро дар бар мегирифта ва гоҳе ҳам бекигарии Дарвозу Балҷувон, Кӯлобу Қабодиён дар зери тасарруфи он қарор доштаанд» [21, 8].

Сурхон чун ҷузъи водии Ҳисор дар тӯли асрҳо яке аз марказҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба шумор мерафт, ки дар ин бобат Сарвари кишварамон Эмомалӣ Раҳмон дар суханронияшон ба муносибати ҷашни шаҳри Ҳисор хеле хуб қайд кардаанд: «Ҳисор таърихи беш аз сеҳазорсола дошта, ҷузъи муҳимтарини таърихи пурғановати халқамон ва далели раднопазири яке аз миллатҳои қадимтарини ҷаҳон будани тоҷикон мебошад» [137, 63].

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо дар замони давлатдорӣ Кӯшонӣён дар ҳудуди сарзамини Бохтар, ки Сурхон низ дар ҳудуди ин сарзамин буд, шаҳрсозӣ хеле дар авҷ буд. Аз ин ҷост, ки дар ин ҳудуд беш аз 150 адад шаҳраку шаҳр бунёд гардида будааст, ки ин гувоҳи бар он мекунад, ки ин сарзамин аз нигоҳи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ хеле пеш рафта будааст. Яке аз ин шаҳрҳо шаҳри Тармита [Тирмиз] аст, ки дар канори дарёи Окс [Ому] воқеъ будааст ва шаҳри дигар Ҷағониён аст, ки дар ҳудуди Дилварзинтеппа ва

миёнаоби дарёи феълии Сурхондарё воқеъ будааст. Аз бозёфтҳои таърихӣ маълум мегардад, ки Чағонӣён ва Ҳисор дар даврони давлатдории Ҳахоманишиҳо, Селевкиҳо, Юнону бохтариҳо, Кушонӣён, Ашконӣён ва Сосонӣён мулки обод буда, қалъаи он ҳамчун тақягоҳи ҳокимони давру ҳимоятгари мардум хизмат мекардааст. Шарқшиносони рус ва муҳаққиқони хориҷӣ таҳқиқи таърихи Ҳисорро дар асарҳояшон мавриди омӯзиш қарор додаанд. Аз ҷумла, асарҳои А.Вамберӣ «Путешествие по Средней Азии», Стеткевич «Бассейн Каратагдарьи», Лилентал «Гиссарское Кабадианское бекство 1889г.», Д.Н. Логофет «Бухарское ханство под русским протекторатом», «В горах и равнинах Бухары: Очерки Средней Азии», Руи Гонзалес де Клавихо «Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура [1403-1406 гг.]», Н.Маев «Очерки Гиссарского края. Материалы для статистики Туркестанского края», Географический очерк Гиссарского края и Кулябского бекства», Л.Н. Соболев «Заметки о Гиссарских владениях и о среднем течении Сурхандарьи», А.П. Колпаков «Из недавнего прошлого Кабадиана», Н.А. Вендерский «Гиссарское бекство», Р.Ю. Рожевиц «Поездка в Южную и среднюю Бухару в 1906 г.», В.Н. Липский «Горная Бухара», Б.Н. Литвинов «Через Бухару на Памир», Г.Андреев «В Гиссаре», В.В. Бартолд «Чағонӣён ва «Ҳисор», Е.А. Давидович, А.Мухторов «Страницы истории Гиссара», Н.Н. Ершов «Каратаг и его ремесла», Е.К.Мейендорф «Путешествие из Оренбурга в Бухару», А.А.Сёменов «Нарубеже Афганистана. В благородном Гиссаре», «По границам Бухары и Афганистана» ба ин мавзӯ бахшида шудаанд [200, 16].

Муаррихи асри XV-и тоҷик Мирхонд дар асараш «Равзат-ус-сафо» оид ба тавсифи қалъаи Ҳисор навиштааст: «Алҳақ ин ҳисорест, ки дар рифъату [баландӣ] ҳасанат [зебой] шабеҳи қалъаи Хайбару Сади Сикандар ва хандақи амиқаш ба сони арсаи ҳиммати арбоби аризу паҳновар буд» [27,10].

Тавсифи муаллифи «Ҳафт иқлим» Амин ибни Аҳмад ар-Розӣ ибни Хоҷа Муҳаммади Мирзо [асри XVI] чунин аст: «Ҳисор – кӯхистонест назиху ботароват... Ва дорулмулкаш Ҳисори Шодмон аст» [28, 94].

Муаррихи асри XVII-и аҳли Балх Маҳмуд ибни Валӣ дар асараш «Баҳр-ул-асрор» [дар боби «Сағониён»] Қалъаи Ҳисорро, ки дар ин аср «Қалъаи Афросиёб» низ мегуфтанд, тасвир дода, навиштааст, ки қалъа чунон баланд будааст, ки на одамон, балки онро девону чиниён бунёд кардаанд: «Ва он ҳисорест, ки дар ғояти ихком ва истехком бар фарози баланди олай. Ва дар баъзе осор чунон ба вузӯҳ мепаївандад, ки он баландӣ... аз сабонии девону чиниён хоҳад буд» [26, 411-412].

Академик В. В. Бартолд доир ба Ҳисори Шодмон бевосита мақолаҳои зиёде таҳти номи «Чағониён», «Ҳисор» ва амсоли инҳо иншо намуда, ҷанбаҳои гуногуни мулки зарҳезу ободро ба тариқи васеъ ба қалам додааст. Вай пирумунӣ Ҳисори Шодмон дар аҳди қадим, асрҳои миёна ва давраи наву навин суҳан ронда, нишон медиҳад, ки сарзамин бо номи Чағониён машҳур буда, маркази ҳудро дошт ва дар ин минтақа ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ривочу раванқ ёфта будааст. Ба қавли муҳаққиқи номӣ, «Чағониён дар навишти арабӣ Сағониён номида шуда, он вилоятест, ки дар болооби Сурхондарё ҷойгир буда, қисми ғарбии водии Ҳисор ва водии Сурхондарёро дар бар мегирифт. Маркази Чағониён дар масофаи 4 рӯза роҳ ё ин, ки 24 фарсах дуртар аз Тирмиз ва 3 рӯза роҳ аз Қуводиён [Қубодиёни ҳозира] воқеъ буд» [129, 4].

Аз рӯйи маълумоти В.В.Бартолд мавзеи поёнии дарёи Сурхон –Тирмиз ва Ҷармангон нисбат ба Чағониён дар масофаи як рӯза роҳ ё на камтар аз 6 фарсах воқеъ буда, ба Чағониён дахл надошт. Ин мавзеъ дар зери тобеияти ҳокими маҳсузи Тирмиз шоҳ қарор дошт. Ҳудуди он аз Чағониён ҷудо карда шуда буд. Вале минбаъд, ҳусусан дар асри X, дар аҳди Сомониён ин вилоят ба мисли вилоятҳои Шумон ва Ҳорун, ки дар шарқии Чағониён воқеъ буд, ба амири Чағониён тобеъ карда шуданд. Ҳаёти иҷтимоию фарҳангӣ дар Чағониён чун дигар минтақаҳои қуҳии болооби Сурхондарё нисбат ба Бухоро ва Самарқанд тафовут дошта, он асосан дар зери таъсири Балх буд. То асри III Чағониён дар ҳаёти давлати Қушониён, минбаъд то нимаи якуми асри VI дар ҳаёти давлати Ҳайтолиён қарор дошта, тақрибан охири асри

VI Чағониён ба туркҳо тобеъ гардид, дар аввали асри VIII бошад он ба тасарруфи арабҳо гузашт [28, 558].

Инчунин академик В.В.Бартолд доир ба таърихи сиёсӣ ва сокинони мулки Чағониён маълумот додааст, ки мувофиқи маълумоти ӯ аҳолии Чағониён ба 16 ҳазор нафар мерасид [23, 559] ва дар нимаи аввали асри XI мулки Чағониён дар ҳайати ҳокимияти Ғазнавиён ва баъдан дар ҳайати давлатдорони Салчукиён пурра тобеъ будааст. Дар натиҷаи шӯриши соли 1064 дар вилояти Чағониён ва Хатлон ба амал омада тибқи маълумоти маъхазҳои таърихӣ дар асри XII Чағониён гоҳе ҳамчун мулки хонҳои Самарқанд ва гоҳе чун ҷузъи давлати Ғуриён – Бомии шуморида мешудааст [28,559]. Аз давраи истилои муғул Чағониён рӯ ба таназзул ниҳода, ҷанбаҳои маданияти модии Чағониён дар асрҳои миёна мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор наёфтааст.

Дар маъхазҳои таърихӣ Ҳисор бори нахуст бо номи Шумон ва аз асри XVI ҳамчун Ҳисори Шодмон зикр шудааст [28, 397]. Шумон яке аз қадимтарин шаҳр ва вилоятҳои таърихиву фарҳангие, ки дар ҳудуди ҳозираи водии Ҳисор ҷойгиршуда ба ҳисоб мерафт [26,164]. Дар маъхазҳои таърихӣ доир ба Шумон санаду далелҳо кам нестанд. Чунончӣ, дар «Ҳудуд-ул-олам» оид ба шаҳри Шумон чунин маълумот оварда шудааст: «Шумон шаҳрест устувор ва ба барокӯҳ ниҳода ва гирди он бораи кашида ва онро кӯҳандижест бар сари кӯҳ ниҳода ва андар миёни кӯҳандиж чашмаи об аст бузург» [26, 45].

Бостоншиноси номии тоҷик Ю. Якубов пирумун Шумон маълумот дода зикр кардааст, ки дар аҳди Кушониён маркази Шумон шаҳри Ҳамоварон ба ҳисоб мерафт, ки масоҳати он тақрибан 350 гектарро дарбар мегирифт [212, 164]. Дар асрҳои IX-X Шумон дар ҳайати давлати Сомониён дохил мешуд, ки дар ин давра ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ривочу раванг ёфтанд. Шаҳрҳои асосии Шумон – Ҳамоварон, Шумон, Аҳорун, Регар [Регдашт], Зинур ва Сиём ба шумор мерафтанд [28, 123]. Дар ин давра дини ислом дини асосии мардуми Шумон ҳисоб меёфт.

Истилоҳи Ҳисори Шодмон ё Ҳисор, Сурхон дар таърихномаи Темур зикр шудааст. Қайд кардан зарур аст, ки Чағониён ва Қалъаи Ҳисор дар замони Темуриён ва Шайбониён – ҳамчун қалъаи мустаҳкам ва қароргоҳи ҳокимони мустақил аҳамияти худро нигоҳдошта тавонист. Дар ин давра дар ин мулк баъзе пешравиҳо ба амал омадаанд.

Дар нимаи дуюми асри XV Вилояти Ҳисор дар давраи Маҳмуд Мирзо [писари Абӯсайид] то Ҳиндукуш ҳудуди зиёдро дар бар мегирифт. Вале дар замони Темуриён Чағониён ҳамчун вилояти камнуфуз ба ҳисоб мерафт. Зеро, хангоми ҷанги охирини байни Темуриён ва ўзбакҳо Ҳисор ниҳоят хароб гардида буд. Баъдан Ҳисор ба зери тобеияти қабилаи туркманҳои юз дохил мегардад. Аз аввали асри XVII то соли 1869 мулкдорон дар Бухоро ба воситаи шамшер беки Ҳисорро дар муҳлати на он қадар тӯлонӣ тобеи худ гардониданд. Танҳо дар давраи ҳокимияти русҳо ба амир Музаффар муяссар гардид, ки мулки мустақили Бухорои Шарқӣ, аз ҷумла Ҳисорро ба аморати Бухоро тобеъ созад [28, 401].

Ҳанӯз В.В.Бартолд дар мақолаи «Ҳисор»-и худ, ки онро пеш аз инқилоби соли 1917 навишта буд, пирумун мавқеи ҷойгиршавии Шумон истинод намуда, қайд намудааст, ки он дар мавзеи шаҳрчаи Ҳисор, ки дар ҷанубии Қалъаи Ҳисор воқеъ буд, ҷойгир будааст. Вале ба тибқи назари Е.А. Давидович ва А.М. Мухторов «Шумон дар ҷойи Ҳисори имрӯза ё шарқтари он ё ки дар наздикиҳои Қалъаи Ҳисор» ва ба назари М.М. Дяконов «дар ҷои Душанбеи ҳозира» мавзеъ доштааст.

Доир ба номи қадимаи воҳаи Сурхон, тавре дар боло зикраш рафт, очерку рисолаҳои алоҳида аз ҷониби сайёҳони рус таълиф гардидааст, ки яке аз онҳо «**Чағониён**» буда, муаллифаш шарқшинос, **академик В.В.Бартолд** мебошад. Ў дар ин навиштааш доир ба очерки сайёҳи рус Безобразов Б., ки доир ба сарзамини Чағониён (Сурхон) ва ҷӣ гуна тасарруф гардидани он маълумот додааст, андешаҳои ҷолибе медиҳад. Ин очерк соли 1880 дар Петербург ба интишор расидааст. Дар асоси маълумоти ин асар маълум мешавад, ки воҳаи Сурхон, аз ҷумла қалъаи Дехнав соли 1870 аз ҷониби

дастаи ҳарбии афсари рус А. Абрамов ишғол мегардад. Муаллифи мақола дар вилояти Чағониён ҳамагӣ 5 рӯз сафар менамояд ва дар ин муддат бо аҳли хуна, савдо, илм ва маърифат суҳбат орошта, доир ба таърихи мавзеъҳои ин вилоят – Деҳнав, Бойсун, Тирмиз, Шеробод, Шарғун, Сайроб, Дарбанд, Сомон ва монанди инҳо далелҳои пурқимат пайдо менамояд. Натиҷаи зимни суҳбатҳо ба даст овардашро дар очеркаш чунин қайд менамояд: «Воҳаи Сурхонро дар замони пеш Чағониён ё Сағониён ном мебуданд ва шаҳри Деҳнаву Тирмиз дар он давр хеле обод будааст. Аҳолии шаҳру шаҳрак аз тоҷикон иборат будааст. Дар замони Амир Темур Тирмид чун шаҳри Кеш ба маркази сиёсии Мовароуннаҳр табдил меёбад ва хеле обод мешавад. Гирди шаҳрҳои Тирмид, Шеробод ва Сайробо, ки дар гузашта дар маҷмӯъ Чағониён ном мебуданд, қалъаи Чим, ки дарозияш 48 чакримо ташкил медодааст, ихота карда будааст. Дар шаҳри Деҳнав таркиби этникии мардум чунин будааст, яъне тоҷикон аксариятро ва ўзбекон ақалиятро ташкил медоданд. Дар Қумқурғон ва Ҷарқурғон бошад, нуфуси ўзбекон нисбат аз тоҷикон бештар будааст. Ғайр аз ин қавмҳо боз намоёндагони дигар халқҳо, чун яҳудиён, ҷўғиҳо, афғону ҳиндуҳо низ дар ин мавзеъҳо иқомат доштанд» [26, 45-50]. Ногуфта намонад, ки муаллифи рисолаи «Чағониён» чун дигар муҳаққиқону тоҷикшиносони рус истилоҳи **ғалҷаро** нисбати кўҳистониён истифода намудааст.

Дарвоқеъ, дар минтақаи кўҳистони воҳаи Сурхон чандин деҳаву рустоҳои тоҷикнишин мавҷуд аст, ки дар ин деҳаҳои хушманзару дилфиреб аз замони қадим инҷониб тоҷикон иқомат доранд ва расму оин, забону фарҳанги гузаштагони худро чун ғавҳараки чашм посдорӣ менамоянд. Ин деҳаву рустоҳои **Дараи Нихон, Хуфар, Кампиртеппа, Бойсун, Ғелон, Чунгурак, Кўл, Дуоба, Яккахона, Ҳисорак, Тамшут** ва амсоли инҳо буда, дар айни замон низ дар ин деҳаву рустоҳо тоҷикон зиндагӣ доранд ва оинҳои неку забони ноби тоҷикиро ҳифз доранд ва бо он ифтихор менамоянд. Ғайр аз ин муаллиф роҷеъ ба деҳаҳову рустоҳои ду дара, ки маркази Деҳнав аз инҳо иборат буд, суҳанронӣ менамояд. Аз шимолу шарқ дараи Синаю Даҳана

ва аз самти шарқи мавзеи Дехнав дараи Сангардак шурӯъ мешавад. Доир ба таркиб, ном ва масоҳати деҳаку рустоҳои ин дараҳо маълумот медиҳад. Тибқи маълумоти ӯ дар ҳайати бекигариин Дехнав, ки як ҷузъи таркиби бекигариин Ҳисор ва ба ҳайати аморати Бухоро шомил буд, 135 деҳаву русто мавҷуд буда, номи ҳамаи ин деҳаву маҳаллаҳо, тавре ки ҳоло ҳаст, ҳамоно хел дар асар зикр шудаанд. Яъне беш аз сад сол муқаддам ҳам ин деҳаҳо ҳамин номро доштаанд ва ба тағйироти куллии забонӣ дучор нагардидаанд [26, 55]. Дар байни маъхазҳо ё сарчашмаҳои қадима инчунин асарҳои сирф **ҷуғрофӣ** мавҷуданд, ки онҳо низ доир ба ҷиҳатҳои ҷуғрофӣ, иқлимӣ, ҳудуди ин ё он мавзеъ маълумоти ҷолиб медиҳанд. Ба қатори асарҳои ҷуғрофӣ «Ҳудуд-ул-олам», «Форснома»-и Ибн-ал-Балхӣ, «Сурат-ул-арз»-и ҷуғрофидони араб Ибни Ҳавқал, «Аҷоиб-ул-булдон» ва амсоли инҳоро мансуб медонанд. Нисбат ба дигар асарҳо дар «Ҳудуд-ул-олам» бештар ба воҳаи Мовароуннаҳр, аз ҷумла ҷузъи он Сурхон, маълумот пайдо намудан мумкин аст.

Мувофиқи навиштаи ал-Истаҳрӣ, дар асрҳои миёна аз водии Сурхондарё ба поёноби дарёи Кофарниҳон роҳи росте мегузашт, ки ин роҳ аз Тирмиз то ба Қубодиён тӯл кашида, ду гузаргоҳ дошт [56, 341]. Тавассути гузаргоҳ аз шаҳраки Хотинработ гузашта, баъдан ба тарафи шарқ тавассути ағбаи кӯҳии Боботоғ ба самти Шаҳритӯс мерафтанд [56, 270]. Аз рӯйи нақли муаллиф, ҳамчунин ин ҷо гузаргоҳи обии дарёи Ому мавҷуд будааст, ки бо воситаи он ба тарафи дигари дарё убур мекардаанд. Дар замони Кушониён ин ҷо шаҳраке будааст, ки дорои аҳамияти муҳимми иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва тижорӣ буда, барои бозаргонон хеле шароити мусоид будааст [56, 93]. Дар замони минбаъда аз мавҷудияти ин гузаргоҳ иттилоое нест. Аз шаҳри Тирмиз дар асрҳои миёна ба самти шимол – ба Шеробод як роҳи қорвонгард мавҷуд буд, ки онро роҳи самти Дарвозаи оҳанин меномиданд; роҳи дуҷони қорвонгарди шимолӣ-шарқӣ дар қад-қадӣ дарёи Сурхондарёи музофоти Сағониён воқеъ буд. Дарвозаи оҳанин дар ҳудуди шимолии Бохтар-Тахористон бо Суғд қарор дошт. «Дарвозаи оҳанин» дараи хурди тангҳои кӯҳистони Бойсун буда, дарозии тақрибан 3 километра аст ва имрӯз низ бо

унвони Бузғолахона машхур аст. Тавассути Дарвозаи оҳанин аз даврони қадим инҷониб роҳи асосии корвон, ки аз Бохтар-Тахористон ба Суғд мерафт, мегузашт. Аз ин рӯ, аз даврони қадим ин роҳҳо аҳамияти муҳимми иқтисодӣ ва стратегӣ доштанд [28, 431]. Дар назди Дарвозаи оҳанин мавҷуд будани қалъа ё дижи бостониро бо унвони Сисимитра ё Ҳорена дар сарчашмаҳои қадимаи юнонӣ қайд кардаанд [28, 11].

«**Ҳудуд-ул-олам**» аз асарҳоест, ки аз ҷиҳати забон ва услуби баён хеле ҷолиб буда, аз намунаи беҳтарини асари насри асри XI мебошад, ки муҳаққиқони таърихи забон ҳамеша барои мавод рӯ ба ин асар меоранд ва маводи онро мавриди таҳқиқ қарор медиҳанд. То кунун доир ба ҷиҳатҳои забони ин асари ҷуғрофӣ аз ҷониби муҳаққиқони таърихи забон чандин рисолаву мақолаҳо таълиф гардидааст, ки барои намуна нигоштаҳои А. Ҳасанов «Забон ва услуби «Ҳудуд-ул-олам», Муҳаммад Ҳусайнӣ Ямин «Хусусияти дастурии «Ҳудуд-ул-олам», Ҷ.Алимӣ «Хатлон дар «Ҳудуд-ул-олам» ва амсоли инҳоро ин ҷо зикр намудан мумкин аст. Тавре ки гуфтем, асари ҷуғрофии «Ҳудуд-ул-олам» аз асарҳои қадима буда, доир ба ҷиҳатҳои ҷуғрофии кишварҳои мухталифи машриқзамин ахбори ҷолиб медиҳад. Аз ҷумла, муаллифи «Ҳудуд-ул-олам» роҷеъ ба Сурхон, навоҳии он ва шӯғли асосии мардумаш чунин менигорад: «Чағониён шаҳрест бузург ва барокӯх ниҳода ва қасабаи ин ноҳият аст. Ҷойи бо обҳои раво ва ҳавои хуш ва мардумони дарвеш...Тирмид шаҳрест хуррам ва бар лаби рӯди Ҷайхун ниҳода ва ўро кӯҳандиз бар лаби рӯд...» [190, 70]. Зимни ин нигоштаҳои муаллифи асари ҷуғрофӣ роҷеъ ба ҷиҳатҳои ҷуғрофии Чағониён маълумоти муфид медиҳад. Ў тахти вожаи Чағониён дар ин ҷо танҳо Деҳнав ва гирду атрофи имрӯзаи онро зикр намудааст, ки имрӯз, дар ҳақиқат, ин мавзеъ дар ихотаи он ду рӯди шӯҳи шоҳоби Сурхондарё ё Чағонрӯди пешин мавқеъ гирифтаанд ва дорои кӯҳсору боғоти пурнеъмат мебошанд. Муаллифи «Ҳудуд-ул-олам» аз навоҳии Сурхон доир ба Тирмид, Чағониён ва Босанд маълумот додааст. Аз ҷумла, ў дар бобати Босанд [Бойсуни имрӯза] чунин навиштааст: «Босанд шаҳракест бо мардуми бисёр бар роҳи Бухоро ва

Самарқанд. Ҷойи устувор ва мардумони ҷангӣ. Ва ўро як рӯд аст, ки андар миёни шаҳр бигзарад» [190,70].

Муаллифи «**Худуд-ул-олам**» вожаи Тирмизро дар шакли Тирмид истифода карда, дар бораи ин мавзеъ чунин менигорад: «Тирмид шаҳрест хуррам ва бар лаби рӯди Ҷайхун ниҳода ва ўро кӯҳандиз бар лаби рӯд. Ва ин шаҳр борғаи Хатлон ва Ҷағониён аст. Ва аз вай собуни нек ва бўрӯи сабз ва бодбизан хезад» [172, 69]. Ҷағониён ноҳиятест вайрон ва ноҳияти бузург аст ва бисёр кишт ва барз. Ва барзигарони коҳил ва ҷойи дарвешон, валекин бо неъмат бисёр аст. Ва мардумони ҷангӣ ва диловар. Ва ин ноҳият ҳавои хуш дорад ва замини дуруст ва оби гуворанда. Ва аз вай асп хезад андак ва ҷомаи пашмин ва палос ва заъфарони бисёр хезад. Ва подшоҳи ин ноҳият аз мулуки атроф аст ва ўро амири Ҷағониён гӯянд [190, 70].

Тавре гуфтем, асари дигари ҷуғрофӣ «**Форснома**»-и Ибн Балхӣ мебошад. «Форснома»-и Ибн Балхӣ яке аз намунаҳои аввалини насри форс-тоҷик буда, дар аввалҳои асри XII [тақрибан байни солҳои 1119-1132] навишта шудааст. Ин асари насрӣ дар бораи таърих, ҷуғрофия ва этнографияи Форс маълумот медиҳад. «Форснома» доир ба вилояти Форс маълумоти умумӣ дода, дар хусуси таърихи ҳукмронии хонадонҳои подшоҳони Эрони қадим – Пешдодиён, Каёниён, Ашкониён асосан аз рӯи афсона ва ривоятҳои асотирий суҳан меронад. Маълумотҳои афсонавӣ, ривоятӣ баъдтар бо баёни тасвири воқеаҳои таърихӣ иваз мешаванд ва ҳукмронии сулолаи Сосониён, ҳуҷуми арабҳо ва ҷоришавии ислом, ҳаёти қавмҳои шабонкора, курд ва ҳокимони хонадони Оли Бӯи Дайламӣ, сипас аз ҳукмронии баъзе аз ҳокимони хонадони Салҷуқӣ мухтасаран тасвир меёбанд. Баъдтар баёни ҷуғрофияи вилояти Форс сар шуда, доир ба деҳаву шаҳрҳо, водию кӯҳҳо, дарёву кӯлҳо, марғзори қалъаҳо, роҳҳои асосӣ, масофат ва манзилҳо, маҳсулоти зироат ва ҳунармандии вилояти Форс [то асри XII] маълумоти муфасссал дода мешавад [169, 4]. Дар ин асар ҷо-ҷо номҳои дараву дарё, шаҳру рустоҳои вилоятҳои Бохтару Суғдро, ки воҳаи Сурхон низ дар

хайати кишвари Бохтар буд, муаллиф зикр намудааст ва ин далели он аст, ки ин номвожаҳои чуғрофӣ дорои таърихи куҳан мебошанд.

«**Аҷоиб-ул-булдон**»-и Абулмуайяди Балхӣ низ аз асарҳои насри чуғрофӣ буда, оид ба аҷоиботу ғароибот ва мавзеҳои шигифтангези кишварҳои олам маълумот медиҳад. Ин асар дар нимаи асри X ба унвони амири Сомониён Абулқосими Нӯҳ ибни Мансур иншо шудааст.

Муаллиф дар асар оид ба шаҳру русто, наҳру дарё, қалъаву рабазҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Форс, Шом, Ироқ ва ғайра маълумот медиҳад. Муаллиф дар ин асараш шаҳру вилоятҳои Мовароуннаҳри асри миёнагӣ, чун Хатлон, Шумон, Суғд, Кеш, Хучанд, Бадахшон, Ҷағониён ва амсоли инҳоро қайд намуда, ҷиҳатҳои иқтисодӣ ва ҳудуди чуғрофии ин вилоятҳоро тасвир менамояд, ки дорои аҳамияти илмӣ мебошанд. Аз ҷумла, маълумоти муаллифи ин асар доир ба Сурхон ва навоҳии он чунин аст: «...андар Тирмид аҷоибҳо будааст, ки ба ҳеҷ чое чунон нест. Яке чашма аз Сиём аз кӯҳ ҳамебаромад ва ҷаҳор фарсанг киштзори он буд... Баъд аз он падарони амири Ҷағониён муставлӣ шуданд. Ҳар бор амири Деҳнав ўро тўҳфаҳо фиристодӣ, касони ўро ришватҳо додӣ, то ўро бозгардонидандӣ... Ва рӯдест он ҷо – рӯди Ҳирарўд гўянд, бар баландӣ аст...» [70, 67].

Гузашта аз ин мусаллам аст, ки осори зиёди таърихӣ, чуғрофӣ ва адабию бадеӣ дар ҳазинаи тамаддуни ҷаҳон маҳфузанд, ки аз онҳо роҷеъ ба таъриху чуғрофия ва фарҳангу тамаддуни халқамон маълумоти ҷолиб пайдо намуданамон мумкин аст. Яке аз ин асарҳо «**Сурат-ул-арз**»-и чуғрофидони араб Ибни Ҳавқал мебошад ва ин асарро соли 977-и масеҳӣ пас аз сафари мамлакатҳои Африкаи Шимолӣ, Марказӣ ва Гана, инчунин ба Испания, Италия, Эрон, Ҳиндустон ва Моварои Қавқоз намудааш ў бо унвони «Китоб-ул-масолик-вал-мамолик» [«Китоб оид ба роҳҳо ва мамлакатҳо»] таълиф менамояд. Асари мазкур бо номи «Сурат-ул-арз» низ машҳур аст. Дар ин асар Ибни Ҳавқал ҳамчун яке аз нахустин чуғрофидонони араб мушоҳидаву мулоҳизаҳои худ ва маълумоти шоҳидонро мавриди таҳлилу баррасии ҳеш қарор додааст. Ин асар маълумоти муфассали чуғрофӣ ва мардумшиносии

давлату кишварҳои Шарқи исломӣ, қисман қитъаи Аврупо ро дар бар мегирад. Ё дар асарҳояш доир ба нимҷазираи Арабистон, халиҷи Форс, Испания, Миср, Сурия, Ироқ, Эрон, Мовароуннаҳр ва Моварои Қавқоз маълумоти муфассал додааст. Маълумоти Ибни Ҳавқал роҷеъ ба шаҳру навоҳии Мовароуннаҳр – Самарқанд, Бухоро, Чоч, Хучанд, Ёш, Тирмиз, Қубодиён, Кеш, Чағониён, Ахсикат, Хулбук, Бунҷикат, Фарғона, Хоразм, Истаравшан, Суғд, Бадахшон, Хатлон ва монанди инҳо дорои аҳамияти бузургӣ илмию таърихӣ мебошад. Муаллифи асар ба сифати мулҳақот ба асари худ 20 харитаи ҷуғрофӣ дорои тасвири ноҳияву кишварҳоро тартиб додааст.

Тавре маълум аст, ки дар фасли сездҳуми ин асари ҷуғрофӣ муаллиф доир ба воҳаи Мовароуннаҳр, ҳудуди ҷуғрофӣ он, остону вилоят ва мардуми ин сарзамин, забону расму оини эшон маълумоти ҷолибу диққат ҷалбкунандаеро овардааст. Аз ҷумла, ё дар ин бобат чунин менигорад: «Мовароуннаҳр маҳдуд аст аз Машрик ба Фомар [Помири кунунӣ. – Т. М.] ва Рошт [Рашт ё Қаротегин. – Т.М.] ва баҳше аз ноҳияи Тароз, ки камонвор ба Воробу Сатканд, Суғду Самарқанд ва навоҳии Бухоро то Хоразм кашида шуда, ба дарёчаи Хоразм мунтаҳо мешавад. Ва аз Шимол ба воҳаи туркони харлаҳӣ, ки аз дуртарин нуқтаи воҳаи Фарғона то Тароз ба хати мустақим кашида шудааст. Хоразму Хуттал дар Мовароуннаҳр ҳастанд, зеро Хуттал миёни рӯди Вахшобу Харбоб [Ҷарёб] қарор дорад ва рӯди Ҷайхун, Харбоб ва навоҳии поинтар аз он ҷузъи Мовароуннаҳранд ва Хоразм, ки маркази он аст, пушти рӯд аст ва ба шаҳрҳои Мовароуннаҳр наздиктар аз шаҳрҳои Хуросон мебошад ва ман ин суҳанро ба такрор гуфтаам» [190, 130]. Ё дар ҷойи дигар доир ба табиати ин сарзамин чунин меафзояд: «Мовароуннаҳр дар саросари дунё ба фароҳии неъмату сафо ва хуррамӣ ва пурбаракат будан маъруф аст. Мардумони он ба некӣ роғиб ва дорои ҳадафи муқаддасанд. Ба зердастону бандагон бахшиш мекунанд ва дорои шавкату муноҷоту қувват ва далериву бузургворӣ ва донишу салоҳанд ва афроди бисёр ва созу баргдоранд. Аммо фароҳии неъматӣ он чунон аст, ки дар ҳамаи ақолиме, ки

дар ин китоб зикр шудааст, қаҳт рӯй медиҳад, вале Мовароуннаҳр ҳаргиз қаҳт намебинад. Ва агар гоҳе сармо ё гармо ё офате ба кишти он чо бирасад, аз навоҳии дигар ниёзмандиҳои мардуми он таъмин мешавад» [190, 133–134]. Боз поинтар роҷеъ ба меҳмондории мардумони ин сарзамин мулоҳизаҳои ҷолиби диққатро менигорад: «Бисёр меҳмоннавозанд ва аз меҳмоне, ки шабона бад-онон ворид шавад, нохурсанд нестанд, балки аз вай пазирай мекунанд, бе он ки вайро бишносанд ё таваққӯи подош дошта бошанд. Дар Мовароуннаҳр ҳар молику тавонгаре кӯшиш мекунад, ки қасри бузурге бисозад ва меҳмонсаройи бузург низ тартиб диҳад. Он гоҳ тамоми рӯзро дар андешаи таъмини ниёзмандиҳои меҳмон ба сар мебарад ва бо шавқи фаровон аз меҳмон пазирай мекунанд ва ҳангоме ки меҳмоне ба ноҳия ворид шавад, мардуми он чо дар пазиرويи ӯ ба якдигар пешӣ меҷӯянд ва дар ин бора ба низоъ бармеҳезанд» [190, 135].

Мусаллам гашт, ки воҳаи Мовароуннаҳр, аз ҷумла Сурхон аз нигоҳи дорои табиату манзараи дилкашу зебо доштан ва мардуми меҳмоннавозу саховатпеша будан таваҷҷӯҳи оламиёнро аз даврони бостон ба худ ҷалб кардааст. Аз ин ҷиҳат, ба ин мавзеъ сафар кардан ва аз хислатҳои ҳамидаи инсонии мардуми ин сарзамин баҳрабардорӣ намудану онро таблиғу ташвиқ кардан аз дер боз ба ҳукми анъана даромадааст. Дар ин асари ҷуғрофиёии ҷуғрофидони араб Ибни Ҳавқал низ ҳамин ҷиҳатҳо бо далелу бурҳон оварда шудааст. Бояд гуфт, ки дар асар номи зиёди дарёву рӯд, чашмаву кӯл ва дигар мавзеъҳои ба об иртибот, инчунин топонимҳои воҳаи Сурхон дида мешаванд: Имтидоди рӯдхонаи Чоч [Сайхун] наздики ду-савумин Ҷайхун аст [190, 180]. Ҷағониён ду наҳри бузург дорад: яке Гозарон [Қасорин], ки аз кӯҳи Сиём берун омада, дар ҷануби шаҳр ҷорӣ мешавад ва дигаре наҳри Сурхон, ки аз рустои Регзамин берун омада, дар шимоли шаҳр ҷорӣ мешавад ва ин ду наҳр дар дарвозаи шаҳр ҷараён мекунанд. Рустоҳо низ наҳрҳое доранд, аз ҷумла наҳри Ҳирарӯда дар ҷониби роҳи Насафу Самарқанд ва дар як фарсаҳии он. Дигар наҳри Сангардак дар роҳи Балх ва дар як фарсаҳии

шаҳр воқеъ аст. Ва бозмондаи ин обҳо ба рӯде мерезанд, ки ба сӯйи Насаф чараён доранд [190, 92].

Ҳамин тавр, аз навиштаҳои муаррихону ҷуғрофидони асрҳои миёнагии Арабу Аҷам ва Руму Урупо маълум мегардад, ки воҳаи Сурхон дорои таърихи бостонӣ дошта, дар ин сарзамин аз азал мардуми ориёинажод зиндагӣ доштанд ва бо пешаҳои кишоварзӣ чорводорӣ, тоҷирӣ, ҳунармандӣ шуғл варзида, барои густариши фарҳанги умумиорӣ нақши муассир гузоштаанд.

I.2. ОСОРИ АДАБӢ-БАДЕӢ

Доир ба воҳаи Сурхон аз асарҳои адабӣ-бадеӣ низ маълумоти ҷолиб пайдо намудан мумкин аст. Осори адабӣ ва бадеиро, ки доир ба воҳаи Сурхон маълумот медиҳад, вобаста ба сохту мундариҷа ва жанри адабиашон ба асарҳои манзум ва мансур ҷудо намудан мумкин аст. Ин сарзамин дар замони гуногун фарзандони донишманду фозил, шуарову удабо, шайху авлиё, чун Шихобиддин Собир бини Исмоили Тирмизӣ, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Алӣ ат-Тирмизӣ, Адиб Собир Тирмизӣ, Имоми Ҳусайн [ё маъруф бо унвони ҳазрати Султон], академик Мулло Эркаев, нависандагон Саттор Турсун, Иноят Насриддин, адабиётшинос Аҳмад Абдуллоев, фолклоршинос Равшан Раҳмонӣ ва дахҳо дигаронро ба камол расондааст, ки нигоштаҳои оливу рангин ва гуфтаҳои ҳикматомези онон фарҳангу маънавиёти мардуми моро ғани сохтаанд. Воҳаи Сурхон ҳамчунин дар гузашта чун воҳаи бохтариёни ҷасур дар ташаккули халқи тоҷик низ саҳми арзандае дорад.

I.2.1. ОСОРИ МАНЗУМ

Яке аз асарҳои адабиву бадеӣ, ки ба қатори жанри манзум дохил мешавад ва доир ба воҳаи Сурхон маълумоти ҷолиб қайд шудааст, «Шоҳнома»-и безаволи Ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ мебошад. Дар ин асари оламшумул номи чандин мавзеву дарё ва кӯҳҳои воҳаи Сурхон зикр

ёфтааст. Чунончи, номи дарёи Сурхон дар шакли Комрӯд чунин ифода гардидааст:

Комрӯд чун рӯди хуноб гашт,

Замин чойи осоишу хоб гашт.

Ҳамчунин дар «Шоҳнома» номи шаҳри Нахшаб ва кӯҳи Сиём низ зикр ёфтааст:

На моҳи Сиёму на моҳи фалак,

Ки ин чун ғулом асту чун ридак. [194, 332]

Сиём номи кӯҳест дар Мовароуннаҳр, аниқтараш дар воҳаи Кешрӯд дар наздикии воҳаи Шаҳрисабз. Мувофиқи ривоятҳои халқӣ, Муқаннаъ дар ин ҷо зидди арабҳо мубориза бурдааст ва аз ҷоҳи наздикии он кӯҳ «Моҳи Нахшаб»-ро берун овардааст.

Замин то лаби рӯди Ҷайхун марост,

Ба Суғдему ин подшоҳӣ чудост. [199, 65]

Тавре дар боло зикраш рафт, Суғд воҳаи азим аст ва ҳамчунин номи шаҳрро низ ифода менамояд. Суғд шаҳри қадиме дар Туронзамин [Мовароуннаҳр], дар наздикиҳои Самарқанд ва онро аз ҷиҳати забонӣ табиат ва покии обу ҳаво «биҳишти дунё» меғуфтанд [194, 347]. Дар байти зерин Фирдавсӣ дар қатори номи шаҳри Бухоро номи шаҳри Нахшабро зикр менамояд:

Чу наздики шаҳри Бухоро расид,

Ҳама дашти Нахшаб сипаҳ густарид. [194, 841]

Номвожаҳои ҷуғрофии водии Сурхон дар «Бӯстон»-и Саъдӣ низ зикр ёфтааст. Дар ин байти Саъдӣ номи Кеш чун номи мавзеъ, сарзамин ифода ёфтааст:

Яке пири дарвеш дар хоки Кеш,

Накӯ гуфт бо ҳамсари зишти хеш. [194, 550]

Дар байти зерини Рӯдакӣ вожаи **варғ** омадааст, ки бо ин вожа чандин номвожаи чуғрофӣ дар забони тоҷикӣ ташаккул ёфтааст [ҳамчун топоформант истифода шудааст]:

Об ҳар чун бештар нирӯ кунад,

Банду варғи суштбуда барканад. [199, 226]

Сурхон чун воҳаи ободу зебо ва дорои таърихи кӯҳан дар осори манзуми бузургони адабиёти классикиамон, чун Носири Хусрави Қубодиёнӣ, Низомии Ганҷавӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Камолиддини Биноӣ, Заҳириддини Бобур, Миробид Сайидои Насафӣ, Яғонаи Насафӣ ва ҷанде дигарон қайд гардидааст.

I.2.2. ОСОРИ МАНСУР

Доир ба Сурхон аз осори мансур, чун сафарномаву саёҳатномаҳои уламову удабо низ маълумот пайдо намудан мумкин аст. Яке аз ин гуна асарҳо «Сафарнома»-и Носири Хусрав мебошад, ки номвожаҳои чуғрофии водии Сурхон дар ин асар, чун Тирмиз, Тангиҳарам, Ниҳомрӯд, Комрӯд, Сангардак, Чағониён, Нахшаб, Насаф, Кошон зикр ёфтаанд [93, 91]. Асари дигаре, ки доир ба Сурхон ва навоҳии он маълумот медиҳад, «Бобурнома»-и Заҳириддини Бобур аст. «Бобурнома» асари таърихиву бадеӣ буда, солҳои 1525–1530 таълиф шудааст. Асар воқеаҳои ҳодисаҳои солҳои 1525–1530 дар Мовароуннаҳр, Афғонистон, Хуросон ва Ҳиндустон рӯйдодаро, ки Бобур худ шохиди онҳо будааст, дар бар мегирад. «Бобурнома» барои омӯхтани таърихи охири асри XV ва аввали асри XVI-и халқҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндустон сарчашмаи нодиру бозьтимодест. Муаллиф танҳо ба тасвири воқеаҳои таърихӣ маҳдуд нагардида, дар бораи табиат, иқлим, наботот, ҳайвонот, касбу кор, урфу одат ва гурӯҳҳои этникии аҳолии Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндустони охири асри XV ва аввали асри XVI низ маълумот додааст. Муаллифи асар ҳамчунин доир ба воҳаи Сурхон маълумот дода, бо як самимият дар бораи манзараҳои дилфаребу ободи ин сарзамин суҳанронӣ менамояд. Инчунин доир ба ҳаёти

маданӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии мардуми ин мавзеъ ҳарф зада, қисматҳои этникӣ ва номвожаҳои ҷуғрофии ин мавзеъро баён менамояд [18, 59-144]. Бобур дар асари номбурдааш таҳти мафҳуми Чағониён вилояти кунунии Сурхондарё ва таҳти мафҳуми Тирмид ҳудуди шаҳри Тирмиз, Бойсун, Шерободно ифода менамояд. Минбаъд ин ном дар осори дигар муаллифон чун номи шаҳр ба назар бештар мерасад. Яъне бо мафҳуми Чағониён ном бурдани як ҷузъи водии Ҳисор ҳарчанд аз қарни XVI оғоз шуда бошад ҳам, вале дар асари «Бобурнома» ҳар ду мафҳум – Чағониён ва Сағониён қорбаст шуда, аввалӣ ба маънии шаҳр ва дувумин ба маънии вилоят истифода шудааст [18, 142-144].

Ғайр аз ин номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон дар асари таълифоти насрии Зайниддин Маҳмуди Восифӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ», Қорӣ Раҳмутуллоҳи Возеҳ «Тӯҳфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ил-асҳоб», Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ», Садриддин Айнӣ «Исёни Муқаннаъ», «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик», Ҷалол Иқромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», Сотим Улуғзода «Восеъ», Фазлиддин Муҳаммадиев «Варта» ва ҳамчунин дар асарҳое, ки маҳсули адабиёти шиғоҳӣ мебошанд, чун «**Чор дарвеш**», «**Тӯтинома**», «**Самаки айёр**», «**Ҳотами Той**», «**Ҳазору як шаб**» ва қиссаҳои дигари рангину гуворо, ки аз ҷониби ашхоси баландзабон эҷод гардидаанд, зикр гардидааст. Аз ҷумла, дар таълифоти Аҳмад Маҳдуми Дониш, ки чандин сол қозии ноҳияи Ғузорро бар дӯш дошт, чандин номвожаҳои ҷуғрофии ин водӣ, чун Қаршӣ, Насаф, Субах, Ҳусор, Бойсун, Ҳардурӣ, Дарвозаи оҳанин, ки ба ин мавзеъҳо қадами муаллиф расидааст [Аҳмади Дониш, 88-90], зикр гардидааст.

Асари дигари мансури таърихӣ «**Таърихи ҳумоюн**»-и Муҳаммад-содиққочаи Гулшанӣ дар таърихи тамаддуни халқи тоҷик нақши муайянеро доро буда, асари насрист. Дар асар абёти ҷудогона гоҳ-гоҳ оварда шудааст ва забони асар забони тоҷикии маъмулии ҳамон давр, яъне забони муҳити илмии Мовароуннаҳр дар қарни нуздаҳ ва ибтидои қарни бист аст. Муаллиф дар асараш бештар ба баёни масъалаҳои зерин диққат додааст: мавзеи

чойгиршавии иёлатҳо [вилоятҳо] дар нисбати шаҳри Бухоро, миқдори аҳолии онҳо, масофаи роҳ аз маркази вилоятҳо то шаҳри Бухоро, маҳсулоти асосие, ки дар ин ё он вилоят истеҳсол мегардад, зикри қавмҳое, ки дар ин ё он вилоят зиндагӣ мекунанд ва машғулияти касбу кори онҳо, миқдори масочиду макотиб, талабаҳо, ғаммомҳо, мазорҳо, урфу одати сокинони ин ё он вилоят, боигариҳои табиӣ ин ё он вилоят, аз кадом ноҳияҳо иборат будани онҳо, вазъи обу ҳавои ҳар як вилоят, миқдори наҳру дарё ва ҷӯйҳо ва ғ. Аз маълумоте, ки дар асар гирд оварда шудааст, бармеояд, ки «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ барои омӯхтани таъриху ҷуғрофиёи иқтисодии нимаи дуюми қарни XIX-ум ва ибтидои асри XX-уми давлати Бухорои Шариф, ки Тоҷикистони кунунӣ низ ба он дохил мегардид, аз ҳар ҷиҳат сарчашмаи муҳиму пурарзиш ҳисоб меёбад. Муаллифи асар чун муҳити ҷуғрофиӣ ин ё он музофоту иёлот ва ноҳияву қасабаи аморати Бухороро нишон дода, ҳамзамон ҳатман аз он ҳудуд кадом дарё ҷорист ва сарчашмаи он кадом аст, тасвир мекунад. Аз ин ҷиҳат дар асари номбурда ҳамаи дарёҳои бузургу хурд ва чашмаву ҷӯйҳо, наҳру рӯдак, обанборҳои аморати Бухоро то қадри имкон инъикоси ҳудро ёфтаанд. Муаллиф дар мавриди ифодаи номи дарёҳои бузурги Мовароуннаҳр (Осиёи Миёна. – Т. М.) истилоҳи дарё, баҳр, наҳр, об, рӯдҳоро истифода мебарад: ...**наҳри Пирмаст** ва **Султонобод** атрофи кӯрғонро ихота намуда, чараён дорад. Ва аз ҷумлаи абниҳои қадима дар ин тумон ба канори шарқии **дарёи Зарафшон** ба қарибии қарияи Ҷондор ҷисри сангин аст, ки харобу боир аст, аз дарё баид [дур.–Т.М.] афтада [Таърихи ҳумоюн, 56]; Дар ин туман... ба канори **дарёи Зарафшон**, ба сари наҳри коми Абӯмуслим...[Таърихи ҳумоюн, 56]; ...ба канори ҳар ду тарафи **дарёи Ҷайхун** аст, ки машҳур ба **дарёи Омӯя** аст [Таърихи ҳумоюн, 56].

Муаллифи асари «Таърихи ҳумоюн» ба ҳамин минвол боз чандин номи дарёву наҳр ва рӯдҳо, чун Сурхон, Ёғсу, Панҷ, Қошғар, Мурғоб, Бортанг [Бартанг], Ҳунт [Ғунди кунунӣ], Кофарниҳон, Сайроб, Чанғоб, Кантала, Маччӣ, Қалук, Бурҷӣ, Санггардак, Тӯфаланг, Ҳузур, Рӯди хурд, Рӯди калон, Гумбулоқ, наҳри Шаҳрисабз, дарёи Қаршӣ, Лаклакон, Нондахана ва

амсоли инҳоро зикр менамояд ва дар кучо чорӣ шудану аз кадом сарчашма оғоз гардидани онҳоро нишон медиҳад. Чунончи, дарёҳои **Ому, Панҷ ва Хузорро** чунин тасвир мекунад: «Аксари иёлотҳои Бухоро ба канори ин наҳр аст. Аз ин сабаб, манбаъ ва масабби (резिशгоҳ) ин наҳрро баён намудан ҳолӣ аз манфиат нест. Манбаъ, яъне сарчашмаи он аз ибтидои **кӯҳи Помир**, аввали силсилачиболи **Тибет** аст. Онро чашмаи **Панҷ** мегӯянд. Аҳолии Қаротегину Дарвози кӯҳи Помирро, ки аз он чашмаи Панҷ мебарояд, **Боми Дунё** меноманд. Ибтидои Омӯя аз он ҷост ва масабби [резिशгоҳи] он, яъне ҷойи рехтани он ба **кӯли Арал** аст, ки дар миёнаи Хева ва Ҳаштархон аст» [Таърихи ҳумоюн, 72]. «Ба тавобеи Хузор ду наҳр аст, якеро наҳри калон ва наҳри хурд, ба истилоҳи атроки қунғурот Рӯди калон ва Рӯди хурд меноманд. Манбаи оби калони он аз кӯҳи Пил воқеъ ба Маччӣ ва Кантала меояд ва Оби хурди онро манбаъ ба Танги Ҳарамво Гумбулоқ омада, ду наҳри мазкур ба мавзеи Қӯшулуш, ки аз маркази ҳукумати Хузор микдори якуним фарсах масофат дорад, ба ҳам мепайвандад ва баъд аз он **дарёи Хузор** мешавад [Таърихи ҳумоюн, 100]. Аз ин мисолҳо аён гашт, ки вожаи об низ чун муродифи дарё баробари наҳр, рӯд, баҳр дар асар истифода гардидааст.

Дар асари «Таърихи ҳумоюн» ғайр аз дарёҳову наҳрҳо боз кӯлу чашмаҳо ва ҷӯйҳои дар ҳудуди аморати Бухоро, хосатан воҳаи Сурхон мавҷудбуда аз тарафи муаллифи асар инъикоси худро ёфтаанд. Ҳоло номи чанде аз он кӯлу чашмаҳоро зикр менамоем: Қирбулоқ, Найманбулоқ, Сармеч, Шӯрбулоқ, Кӯкча, Оқато, Бешчашма, Табан, Беклар, Кӯксарой, Қарокӯл, Қабилато, Қири Галаюмяндӣ, Ҷуйи Навметин Сайроб, Кетман-чоптӣ, Бакарчӣ, Булоқ, Сарчашма, Ҳазрати Башир, Қаросу, Обигарм, Қалук, Чашмаи Вахшмор, Чиҳилчашма, Чашмаи Панҷ ва ғ.

Гидронимҳое, ки дар асари «Таърихи ҳумоюн» оварда шудаанд, дорои таърихи куҳан буда, бештари онҳо имрӯз низ бо ҳамон номи пешинашон ёд мешаванд. Ин номҳои чуғрофӣ аз нигоҳи сохт сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ буда, аз нигоҳи мансубият ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ мутааллиқанд.

Гидронимҳои сода танҳо аз як реша таркиб ёфта, дар асари мазкур микдорашон кам аст: **Арал, Бартанг, Вахш, Қалук, Ому, Панҷрӯд, Ҷайхун, Хунт** [Ғунд] ва ғ. Аз ин гидронимҳои зикргардида Бартанг, Вахш, Ому, Панҷ, Рӯд, Хунт мансуби забони тоҷикӣ буда, Ҷайхун мутааллиқи забони арабӣ ва Арал [Орол] мутааллиқи забони туркӣ-ӯзбекӣ аст.

Гидронимҳои сохта аз реша ва вандҳо таркиб меёбанд ва дар асари «Таърихи ҳумоюн» чунин гидронимҳои сохта мавриди истифода қарор гирифтаанд: **Сурхон, Хузор, Кӯкча, Табан, Беклар, Бурҷӣ, Контала, Қаршӣ, Бакарҷӣ, Булоқ** ва м. инҳо. Аз ин гидронимҳои овардаи муаллифи асар вожаҳои **Сурхон, Табан, Хузор, Контала** мутааллиқи забони тоҷикӣ, **Кӯкча, Беклар, Булоқ, Қаршӣ, Бакарҷӣ** мансуби забони туркӣ-ӯзбекӣ аст.

Гидронимҳои мураккаб дар асар нисбатан микдорашон беш аст: **Ёғсу, Қошғар, Мурғоб, Кофарниҳон, Сайроб, Чанғоб, Санғардак, Тӯфаланг, Гумбулоқ, Бешчашма, Оқато, Найманбулоқ, Сармеч, Шӯрбулоқ, Кӯксарой, Қарокӯл, Қабилато, Кетманчоптӣ, Обигарм, Чихилчашма, Сарчашма** ва ғ. Аз ин гидронимҳои овардаи гидронимҳои **Қошғар, Мурғоб, Кофарниҳон, Сайроб, Чанғоб, Санғардак, Тӯфаланг, Бешчашма, Сармеч, Обигарм, Чихилчашма** мансуби забони тоҷикӣ буда, гидронимҳои **Гумбулоқ, Оқато, Найманбулоқ, Шӯрбулоқ, Кӯксарой, Қарокӯл, Қабилато** гидронимҳои омехта [тоҷикӣ, ӯзбекӣ-тоҷикӣ, арабӣ-тоҷикӣ] ва гидроними **Кетманчоптӣ** мансуби забони ӯзбекӣ аст.

Дар асари «Таърихи ҳумоюн» чунин гидронимҳои таркибӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд: **Дарёи Қаршӣ** [Қашқадарёи ҳозира], **Наҳри Шаҳрисабз** [Оқдарёи ҳозира], **Чашмаи Вахшмор, Чашмаи Панҷ, Ҷӯйи Навметин, Рӯди калон, Рӯди хурд, Ҳазрати Башир, Ҳазрати Султон, Қири Галаюмяндӣ, Дарёи Хузор** ва ғайраҳо. Гидронимҳои таркибӣ бештар дар қолаби ибораоронии омехта ташаккул ёфтаанд ва ҷузъи асосӣ тоҷикӣ ва ҷузъҳои тобеъ туркӣ-ӯзбекӣ, арабӣ мебошанд, ки ин қолаб дар калимасозии забони тоҷикӣ хеле маълум аст.

Бояд гуфт, ки дар ташаккули гидронимҳои асарӣ «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ анҷомаҳои [топоформантҳо] гидронимсозии тоҷикӣ, туркӣ, арабӣ чун: **-об**, **-чашма**, **-сарой**, **-су**, **-кӯл**, **-ғар**, **-ато**, **-булоқ** [бӯйлох] ва ғайра нақши созгор доранд ва ин формантҳо анҷомаҳои гидронимсозии маъноӣ луғавидошта мебошанд: **-об** [Сайр+об, Панҷ+об, Чанг+об, Мурғ+об], **-чашма** [Беш+чашма, Чихил+чашма, Сар+чашма], **-кӯл** [Қаро+кӯл], **-булоқ/ -бӯйлох** [Гум+булоқ, Найман+булоқ, Шӯр+булоқ], **-сарой** [Кӯк+сарой], **-су** [Ёғ+су], **-ғар** [Қош+ ғар], **-ато** [Оқ+ато, Қабил+ато] ва ғ.: Аз дарёе, ки аз таҳти шаҳри мазкур чараён дорад, ки манбаи он аз **қарияи Хонақоҳ** аст, ба **дарёи Сурхон** мерезад, аз таҳти **қалъаи Ҳисор** мегузарад, онро **оби Ҳисор** ва **оби Хонақоҳ** ва **оби Чангоб** низ меноманд [Таърихи ҳумоюн, 122]. Ва **қарияи Сайроб** миқдори се ҳазор хонавор мардумони **тоҷик** мутаваттинанд... [Таърихи ҳумоюн, 110].

Барои намуна гидроним ва топоними **Сайроби** ин мавзеъро, ки дар асар зикр шудааст, мавриди таҳлили луғавию сохторӣ қарор медиҳем: **Сайроб**—номи дарё ва деҳа дар мавзеи Бойсуни Ҷумҳурии Ёзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **сайр** — тоҷикӣ, гардиш ва **об** —дарё, тоҷикӣ таркиб ёфта, дарёе мебошад, ки аз дараи кӯҳ сайркунон меояд. Ё ба таври дигар чашма ё об сайркунон равон аст.

Ойконимҳо номи нукоти аҳолинишин буда, таҳти мафҳуми он маҳал, мамлакат, вилояту шаҳр, шаҳраку деҳот, номи қасру бошишгоҳҳо, кӯчаву маҳалла ва амсоли инҳо фаҳмида мешаванд. Бояд гуфт, ки «Мақолаи шашум иёлати Ҳисор» унвон дошта, дар ин мақолот роҷеъ ба вилояту навоҳии гирду атрофи водии Ҳисор ва воҳаи Сурхон [Душанбе, Қараток, Саричӯй, Регар, Деҳнав, Юрчӣ, Қубодиён, Шеробод, Қурғонтеппа, Айвоч, Тирмиз] маълумоти ҷолиб медиҳад. Аз ҷумла, роҷеъ ба водии Ҳисор чунин менигорад: «Ин иёлатро [Ҳисори шумон] иёлати кӯҳистон ва иёлати Ҳисорот меноманд ва маркази ҳукумати ин иёлатро **Бош Ҳисор** меноманд. Ва дар кутуби таврихи салаф Ҳисори Шодмонро **Чағониён** мехонанд. Шамсуддинбеки Сомӣ дар китоби «Қомус-ул-аълум»-и худ аз ҷуғрофияни

араб ва аз китоби «Муъҷам-ул-булдон»-и Ёқути Ҳамавӣ нақл менамояд, ки дар соли фуззамон Чағонӣён ба касрати миёҳи қорӣ маъруф ва ба касрати абҳор машҳур ва дорои дусад ҳазор қария аст, лекин алҳол аҳволи ҳозираи он ба саёхатномаҳо ва ба китобҳои чадид-ут-таълиф маълум нест, ки чӣ гуна аст... Ҳисор шаҳрест қадим ва иёлатест азим [Таърихи ҳумоюн, 121]; Роқими савод дар таърихи санаи 1325 ҳичрии набавӣ [мутобиқи 1908 м.] ба вилояти *Қубодиён* рафта будам аз роҳи *Шеробод ва Тирмиз*, охируламр омадам ба болои *кӯҳи Тобакутал* дидам... [Таърихи ҳумоюн, 139].

Тирмиз ё Тирмид номи шаҳр ва маркази ҳудуди маъмурии вилояти Сурхондарёи ҳозираи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, ин номи ҷуғрофӣ таърихан вожаи мураккаб ва дар айни ҳол ба қатори калимаҳои содаи рехта шомил мешавад. Маънои луғавии ин топоним *гузаргоҳи обӣ* будааст, яъне тавассути бандаргоҳи Тирмиз роҳгузари обӣ мавҷуд аст. Ин топоним мутааллиқи забонҳои эронист.

Вожаҳои **Хонақоҳ, Сурхон, Чангоб** ва қалъаи **Ҳисор** чун топоним номи дарё, деҳ ва диж буда, мутааллиқи забонҳои эронӣ ва аз нигоҳи сохт сода [Ҳисор], сохта [Сурхон, Хонақоҳ] ва мураккаб [Чангоб] мебошанд. Дар асар ин номҳои ҷуғрофӣ чандин маротиба қорбасти гардидаанд, ки ин далели дорои таърихи қадима будани ин номҷойҳоро нишон медиҳанд:

Қарияи **Дарбанд**, ки яке аз қурои **Бойсун** аст, сари роҳи **Ҳирот** мисли як манзил аст [Таърихи ҳумоюн, 111]. Номи ҷуғрофии дигари ин сарзамин **Дарбанд** аст, ки номи деҳа буда, аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **дар** ва **банд** таркиб ёфтааст ва маънои луғавиаш мавзеи тангнои баста аст ва мутааллиқи забони форсии тоҷикӣ. Панҷоб номи деҳаи дигари ноҳияи Бойсуни воҳаи Сурхон ва водии Ҳисор аст, ки аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **панҷ** – адад ва **об** – дарё таркиб ёфта, мансуби забони форсии тоҷикӣ мебошад.

Заркамар яке аз мавзеҳои ободу зебои водии Сурхон ё Сурхондарёи имрӯза мебошад ва айни ҳол шакли туркӣ-ӯзбекии Олтинсойро соҳиб гардидааст. Олтинсой шакли тарҷумашудаи Заркамари тоҷикӣ мебошад.

Топонимии Заркамар аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои зар ва камар таркиб ёфтааст ва маънояш водии зарин аст.

Топоними дигари ин сарзамин **Шеробод** мебошад, ки вожаи Шеробод аз нигоҳи сохт мураккаб буда, мутааллиқи забони форсии тоҷикӣ аст. Ин вожа чун топоним номи мавзеест, ки дар қаламрави имрӯзаи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон воқеъ аст. Топонимҳои дигари ин сарзамин ё водӣ, чун **Дехнав, Сариосиёб, Ҳуфар, Даҳана, Дарай Нихон, Шарғун, Пасисурхӣ, Регар** ва ғ. инҳо низ мансуби забонҳои эронӣ, аз ҷумла форсии тоҷикӣ буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва таркибиянд. Ин номвожаҳои ҷуғрофии форсии тоҷикии асари мавриди тадқиқ қарор гирифта чун мушт аз хирворест, ки дар ташаккулёбии номвожаҳои ҷуғрофии Тоҷикистон ва берун аз он нақш доранд.

Асари дигари мансури таърихӣ «**Зафарномаи хусравӣ**» буда, аз ҷониби муаллифи номаълум дар соли 1279 ҳиҷрии қамарӣ [баробари 1862-1863-и масеҳӣ] навишта шудааст. Асари мазкур аз ду бахш таркиб ёфта, мухтавои қисми аввали асарро ҷанги байни аморати Бухоро [лашкаркашиҳои амир Насруллоҳ] бо хониғарии Ҳўқанд фаро гирифта, дар ин бахш тасвири амалиёти ҷангӣ дар ҳудудҳои Қиззах, Истаравшан, Зомин, Ҳўқанд, Конибодом, ҳамчунин ҳуҷуми амир Насруллоҳ ба Хоразм нишон дода мешавад. Қисми дувуми асар фароғири воқеаҳои сиёсии дар Хуросон ва атрофии он, ба хусус вилоятҳои Балх, Оқча, Андхўй, Қундуз, Ҳилм рўй додаст ва ин мавзёҳо шомили Афғонистони охири асри XIX буданд. Ҳамчунин дар ин асар роҷеъ ба кўшишҳои соҳиби мутлақи чапи қанори дарёи Ому гардидани амираи Афғонистон Дўст Муҳаммадхон ва муборизаи амир Насруллоҳ бо ҳокимони бекиғарии Шаҳрисабз, Китоб ва Яққабғ, Дехнав, Бойсун нишон дода шудааст. Бояд гуфт, ки соли таълифи асар 1862-1863 буда, воқеаҳои таърихиву мавзёҳои ҷуғрофии ин даврро фаро мегирад. Асар аз таърихи вафоти амир Ҳайдар сар шуда, бо тасвири муборизаи писарони ӯ барои тахти Бухоро, ғалабаи амир Насруллоҳ ва воқеаҳои марғи амир Муҳаммадхусайн хотима меёбад. Аз афти қор, муаллиф

иштирокчии бевоситаи юришу ҳамлаҳои амир Насруллоҳ ба Балх, Бадахшон, Қундуз, Хўканд, Истаравшан ва водии Зарафшон будааст, ки воқеаҳои ба ин маъракаҳо вобастаро муфасссал ба қалам додааст. Забони асар забони тоҷикии маъмулии ҳамон давр, яъне забони муҳити илмии Мовароуннаҳри қарни XIX ва ибтидои қарни XX аст. Дар асар миқдори муайяни калимоту ибороти арабӣ истифода гардидааст, ки ҳангоми хондан барои хонандаи одии имрӯз баъзе душвории забонӣ пеш меоянд.

Дар асари мазкур барои тасвири манзара ва воқеаҳои таърихӣ чандин номвожаҳои чуғрофӣ, ба хусус гидронимҳо, чун **Сайхун, Чайхун, Оксу, дарёи Кӯҳак [номи қадимаи Зарафшон], Мовароуннаҳр, Омӯя, Кешрӯд, Танхосдарё** ва монанди инҳо оварда шудааст, ки баъзеи инҳо дар худуди Сурхони таърихӣ воқеъанд: ...баъд аз қатъи масофот дар лаби **дарёи Чайхун** расида, дар маҳозии Чӯчкагузарӣ фурузомада аз гузарҳои дарё киштиҳоро чамъ намуда, бемуҳобо маъа қӯшуни зафармашхун аз **дарё** убур фармуда, дар он тарафи дарё лашкаргоҳ карда фуруз омад [Зафарномаи хусравӣ, 45]. Мардуми шаҳрӣ аз ғубори суми марокиб ба сутӯҳ меоянд гуфта бинобар он инони саманди бодпайморо аз ҷониби шимолрӯяи шаҳри **Самарқанд** партофта аз беруни шаҳр гузар намуда, бо ҷамоати умарои фархунда ҳазрати Шохизиндаро зиёрат карда аз он ҷо бетаҳашо гузашта ба қабри Чӯпонато расида дар лаби дарёи **Кӯҳак** нузули иҷлол арзонӣ фармуд [Зафарномаи хусравӣ, 52]. ...саркашони вилояти **Мовароуннаҳр** ба теги қаҳраш аз по дарафтоданд ва муфсидони мамлакати **Туркистон** аз дастбурди сиёсаташ нагунсор гардиданд [Зафарномаи хусравӣ, 15].

Дар боби «**Гуфтор дар баёни юриши амири соҳибқирон зафар-карини... аз пойтахти Тӯронзамин ба ҷониби мамолики Фарғона-замин...**» баробари овардани воқеаву ҳодисаҳои таърихӣ, инчунин номвожаҳои чуғрофӣ ин сарзамин низ оварда мешавад, ки ҳоло чанд мисол аз он нигоштаҳо меоварем: ...лашқари душман дар болои билоди **Истаравшан**, ҷаноби оӣ дар он маврид ба ёрмандии иқболи фархундамаол дохили дорулмулки **Хучанд** гардида ва аз он ҷо низ бо фирӯзмандии тамом

гузашта дар қасабаи Қаракчиқум расида, ду-се рӯз таваккуф фармуда, як сола бочу хирочи мамолики Фарғонаро гирифта... хони **Хўқанд** аҳду паймонро ба имон...ба сад узру илтимос аз роҳ гардонида буд [Заварномаи хусравӣ, 91]. ...хукумат аз қасабаи **Чироғчӣ** ва **Чимтеппа** ва **Фамӣ** ва вилояти **Бойсун** ва **Шеробод** ва **Келиф** ва **Ҳазор** то ба сарҳади вилоёти **Ҳисор** ба қабзаи иқтидор ва ба тасарруфи ихтиёраш тафвиз фармуд ва низ Мирумархонро, ки валади сеюми шоҳи волоҷоҳ аст, ўро низ дар ҳамин таърих ба ҳукумати вилояти **Кармина** ва **Янгиқурғон** ва **Қарчиғой** ва **Ҳазора** муфтахару масрур гардонида сарафрозӣ бахшид...[Зафарномаи хусравӣ, 19].

Дар маҷмӯъ, қорбасти номвожаҳои ҷуғрофӣ дар асари «**Зафарномаи хусравӣ**» барои инъикоси воқеаву ҳодисаҳои таърихӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ бамаврид буда, манзалату шаҳомати асари мазкурро беш намудааст. Топонимҳои дар асар қорбасти гардида дорои таърихи қуҳананд.

Умуман, дар осори мансурии адабӣ, таърихӣ номҷойҳои Сурхони таърихӣ барои инъикоси воқеаву ҳодисаҳои таърихӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ омадаанд ва ин нигоштаҳо далолат бар он меқунанд, ки, дар ҳақиқат, топонимҳои мазкур дорои таърихи қуҳананд.

I.3. ВОҲАИ СУРХОН ДАР ФАРҲАНГУ ЛУҒАТҲО

Фарҳангу луғатҳо ба забони тоҷикӣ аз ҷониби ашхоси илмдӯсту фарҳангпарвар таълиф ёфта, барои маънидоди қалима, таркиб ва ибороти рехтаву суфтаи забони модариамон хидмат меқунанд. Ҳамчунин баҳри омӯхтани таърихи халқамон нақши муҳим мебозад. Аз ҷумла, доир ба омӯзишу таҳқиқи номвожаҳои ҷуғрофӣ дар аҳди бостон муаллифони луғату фарҳангҳои нимтафсирий, тафсирий, ки миқдорашон беш аз 200 адад мебошад, маълумоти фаровон додаанд. Ҳамаи ин луғатҳо дар байни қарнҳои X-XIX нигошта шуда, дар таркиби худ беҳтарин ва хушоҳангтарин вожаву таркибҳои забони модариамонро дар бар гирифта, шарҳу маънидод намудаанд. Доир ба моҳияту аҳамияти фарҳангҳои қадима нигоштаи фарҳанг

шиносону луғатдонони тоҷик А. Нуров ва шодравон А. Рауфзодаро овардан хеле бамаврид аст. «Фарҳангҳои қадимаи тоҷикӣ аз баъзе ҷиҳатҳо хусусияти энциклопедӣ доранд. Дар онҳо на фақат инкишофи таърихӣ лексикаи забони тоҷикӣ инъикос ёфтааст, балки бисёр воқеаҳои таърихӣ, адабӣ ва ғайра муфассалан баён шудаанд. Фарҳангҳои қадимаи тоҷикиро ҳамчун сарчашмаҳои адабӣ низ истифода кардан мумкин аст. Сохтани луғатҳои истилоҳоти соҳаҳои гуногуни илмӣ ва ба ин восита ба тартибу нормаҳои муайян андохтани истилоҳоти илмӣ аз масъалаҳои аввалини ҳаёти имрӯза ба шумор мераванд. Фарҳангҳои қадима барои ҳалли ин гуна масъалаҳо аз бисёр ҷиҳат ёрӣ расонда метавонанд. Ба ин гуна фарҳангҳо ба таври танқидӣ назар намуда, аз онҳо самаранок фоида бурда тавоништан лозим аст. Бе истифода аз ин гуна луғатҳо инкишофи таърихӣ забони тоҷикиро тасаввур кардан аз имкон берун аст. Барои омӯختани таърихи адабиёт таъкида ва сарчашмаҳои дигари адабӣ чӣ қадар аҳамият дошта бошанд, фарҳангҳои қадима низ барои дарк намудани инкишофи таърихи забон ва таърихи халқи тоҷик ҳамон андоза аҳамият доранд» [47, 6].

Дар осори маданияи халқи мо асарҳои лексикографӣ ҳамчун инъикосгари таърихи маданияти миллӣ, ки имрӯз ҳам барои ривочу раванги соҳаҳои гуногун истифода мешаванд, саҳифаҳои дурахшон доранд. Луғатшиносии тоҷикӣ ба таърихи қадима ва анъанаи хоси луғатофаринӣ соҳиб аст. Бо пайдоиш ва инкишофу паҳншавии забони тоҷикӣ ва таълифи осори назмию насрӣ нахустин фарҳангҳо [луғатҳо] бо ин забон тасниф гардиданд. Илми луғатнависӣ ва луғатшиносии тоҷикӣ қариб дар ҳамаи давраҳои ташаккул ва инкишофи забон ва адабиёт арзи вучуд карда, ба такмилу ривочи он бевосита пайравӣ намудааст. Дар сарчашмаҳои таърихӣ дар ибтидои садаи Х таълифи луғатҳо бо тақозои инкишофи назми классикӣ, дар натиҷаи пайдо шудани эҳтиёҷ ба тафсири унсурҳои луғавии шуарои замон ба миён омад ва ин амал пайваста қувват гирифта, доирааш васеътар шуд ва паси ҳам дар тӯли асрҳо садҳо асари лексикографии гуногунҳаҷм офарида шудааст.

Аз асри XI сар карда то ин замон фарҳангҳои сершумор таълиф гардидаанд, ки захираи луғавии соҳаҳои гуногуни илму адаби моро ҳадалим-кон фаро гирифта, калимаву истилоҳ ва ибораҳои гуногуни барои хонанда номафҳум ва пӯшида ва аз ҷумла калимаҳои аз забонҳои арабӣ, ҳиндӣ, туркӣ, сурёӣ, румӣ, лотинӣ ва ғайра ба осори гуногунсоҳа ва гуногунжанри хатти пешиниён дохилшударо шарҳу тафсир додаанд. Дар сарчашмаҳои таърихӣ дар ибтидои асри X аз тарафи шоир Абӯҳафси Суғдӣ таълиф ёфтани луғате [«**Рисолаи Абӯҳафси Суғдӣ**»] ишора рафтааст. Вале луғати қадимтарини то замони мо расида «Луғати Фурс»-и Асадии Тӯсист, ки дар асри XI таълиф гардидааст. Дар асрҳои минбаъда як силсила фарҳангҳои тафсилии муътабар ва гуногунҳаҷм ба миён омадаанд, ки ҳар яки онҳо мақом ва аҳамияти хоси худро доранд [47, 4-6; 94, 3-5].

Луғату фарҳангҳои ба забони тоҷикӣ таълифёфта аз ҷиҳати мундариҷа, сохт ва ҳаҷм дар лексикографияи тоҷикӣ мақоми муайян ва хосро соҳибанд. Аз ин ҷост, ки ин луғатҳо аз ҳамдигар на танҳо аз ҷиҳати ҳаҷм ва дарбаргирии захираи лексикӣ, балки аз ҷиҳати сохт ва принципҳои лексикографӣ низ каму беш фарқ доранд. Метавон чанде аз луғату фарҳангҳои нодирро ба таври намуна ин ҷо номгӯй кард: «Луғати Фурс»-и Асадии Тусӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Ҳусайни Инҷу, «Баҳори Аҷам»-и Рой Токчанди Баҳор, «Фарҳангнома»-и Ҳусайни Вафой, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдуррашиди Таттавӣ, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин, «Ҷароғи ҳидоят»-и Ғуломалихони Орзу, «Шамс-ул-луғот», «Тӯҳфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизӣ Ёбаҳӣ, «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод С.Айнӣ, «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», «Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома», «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ», «Фарҳанги осори Ҷомӣ». Муаллифони фарҳангҳои мазкур баробари тафсири калимаву таркибҳои душворфаҳм роҷеъ ба номи дарёҳо, дараҳо, кишвару шаҳрҳо, номҳои таърихӣ маълумот додаанд, ки хеле ҷолиби диққат буда, аз аҳамияти илмӣ ҳолӣ нест. Аз ҷумла, аз ин фарҳангҳо доир ба воҳаи Сурхон ва шаҳру рустоҳои он маълумот пайдо

намудан мумкин аст. Яке аз ин фарҳангҳо «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизӣ Ёбаҳӣ, ки дар байни аҳли илм бо номи «Фарҳанги Ҳофизӣ Ёбаҳӣ» маъруф аст, ба шумор меравад. Фарҳанги мазкур дар нимаи аввали асри XVI навишта шудааст. Бояд гуфт, ки луғати Ҳофизӣ Ёбаҳӣ дар бораи лексика ё вожаву таркибҳои қадимаи забони тоҷикӣ баҳс намуда, дар таркиби худ беш аз **2600 адад** калимаҳоро шарҳу маънидод менамояд. Фарҳанги дигаре, ки доир ба номҳои шаҳру деҳа ва диёри Сурхон маълумот медиҳад, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин аст. Доир ба чанд номи шаҳру русто ва маҳалҳои воҳаи Сурхон, чун Тирмиз, Каш, Нахшаб, Бойсун, Ҷавз, муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» маълумот медиҳад. Аз ҷумла, доир ба вожаҳои Тирмиз, Дарвозаи оҳанин, Каш, Нахшаб чунин маълумот додааст: «**Каш** – бағал, сина [аз «Рашидӣ» ва «Бурҳон»] ва дар «Кашф» ба маънии тижогоҳ ва дар «Бурҳон» навишта, ки номи шаҳрест аз Мовароуннаҳр ва наздик ба Нахшаб. Ибни Муқаннаъ ҳар шаб моҳе аз чоҳе, ки дар навоҳии Каш воқеъ аст, мебаровард» [47, 2/170];

«Нахшаб – номи шаҳр дар Туркистон, ки Ҳоким ибни Ато, ки ба Муқаннаъ шуҳрат дорад, аз чоҳе, ки дар навоҳии он шаҳр аст, ба сеҳру шуъбада моҳ мебаровард, ки қариб чаҳор фарсанг рӯшании он мерафт ва боз дар ҳамон чоҳ пинҳон мешуд» [аз «Бурҳон»], [61, 2/33]. «Шаҳрисабз – номи шаҳрест аз Тӯрон, наздики Самарқанд» [аз «Сироч»] [47, 477];

«Тирмизӣ – мансуб ба шаҳри Тирмиз, ки он тарафи Ҷайхун аст [аз «Луб-ул-аҳбоб»-и Суютӣ] [47,191].

Ҳамин тариқ, аз ду номгӯи фарҳанге, ки ба забони тоҷикии то инқилоб таълифёфта маълумамон гардид, муаллифони фарҳангу луғатномаҳо роҷеъ ба шаҳру навоҳии Сурхон маълумоти ҷолиб додаанд. Инчунин дар қадом мазмун истифода шудани мафҳум ё вожаи овардаашонро дар луғатҳои дигар низ нишон додаанд. Чунончи, «Шаҳрисабз номи шаҳрест аз Тӯрон, наздики Самарқанд» [аз «Сироч»],-чунин менигорад муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» Муҳаммад Ғиёсуддин. Ин маълумоту санадҳои овардаи мо аз фарҳангҳои қадима «муште аз хирвор» аст, яъне чун намуна аз фарҳанги

нодир чанд мақолаи луғавӣ овардем, ки аз аҳамият ҳолӣ нест. Бинобар ин, мо дар боби минбаъда ҳатман далелҳои ин сарчашмаҳоро ба инобат мегирем ва дар асоси ин санадҳо маънои луғавӣ ва таърихи этимологии баъзе номвожаҳои ҷуғрофиро мушаххас менамоем.

Фарҳанги нахустини баъди инқилоб ба забони тоҷикӣ таълифёфта «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод Садриддин Айни мебошад. Ин фарҳанг соли 1938 нашр гардида, беш аз 11 ҳазор луғатро дар бар мегирад. Дар ин фарҳанг низ чандин номи ҷуғрофии воҳаи Сурхон, чун: Дехнав, Бойсун, Заркамар ва монанди инҳо қорбаст гардидаанд.

Ҳамин тавр, дар асоси нигоштаҳои ғавқуззикр маълум мешавад, ки воҳаи Сурхон аз сарзамини ободу зебои собиқ Бухорои Шарқӣ буда, аз қадимулайём муаррихону сайёҳон ва адибону шоиронро шефта сохтааст, ки эшон дар васфи ин сарзамин дар навиштаҳои худ суҳанҳои хубу бомуҳаббат баён намудаанд. Қайду навиштаҳои онон дорои аҳамияти илмӣ ва адабӣ буда, то имрӯз моҳияти ҳудро аз даст надодааст.

Бояд гуфт, ки илми номшиносии тоҷикӣ дар айни ҳол дар рушду нумӯъ аст ва омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофии қаламрави Тоҷикистони соҳибистиклол мавриди тавачҷуҳи чандин нафар номшиносон қарор гирифта, дар ин ҷода ба қомебиҳои назаррас ноил гардидаанд, ки доир ба ҳар яки онҳо мо дар боло суҳан рондем. Ҳоло айёме фаро расидааст, ки доираи ин илмро густариш ва мавзеҳои тоҷикнишини берун аз ҳудуди Тоҷикистонро низ мавриди омӯзиши забонӣ қарор бидиҳем. Рисолаи мазкур аз идомаи ҳамон қорҳоест, ки дар қобати омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофии мавзеҳои тоҷикнишини берун аз Тоҷикистони соҳибистиклол чанд муҳаққиқи тоҷик оғоз қардаанд, мебошад.

БОБИ II
БАРРАСИИ ВИЖАГИҲОИ СОХТОРИИ ТОПОНИМИЯИ
ВОҲАИ СУРҲОН

Илми ономастика, ки як бахши муҳимми забоншиносӣ маҳсуб меёбад, дар заминаи пажӯҳишҳои илмӣ номвожаҳои хос дар нимаи дуюми асри XX арзи вучуд намуда, имрӯз як қисмати пешрафтаи лингвистика ба шумор меравад. Пояҳои назариявии ономастика аз ҷониби олимони забоншиносии шӯравӣ, аз қабили В.А.Никонов, Э.М.Мурзаев, А.А. Реформатский, А.В. Суперанская, Н.В.Подолская, В.А.Жучкевич, Л.П. Калакутская ва ғайраҳо гузошта шудааст.

Яке аз қисматҳои муҳимми ономастика топонимика маҳсуб меёбад, ки дар забоншиносии умумӣ то андозае корхӯрда эътироф шудааст. Муҳим будани ин қисмати номшиносиро олимони зиёд таъкид намуда, бо як қатор илмҳо робитаи қавӣ доштани онро ғӯшзад намудаанд. Аз ҷумла, топонимшиносии машҳур В. А. Никонов таъкид мекунад, ки «топонимика – соҳаи алоҳидаи забоншиносӣ, ки бо лаҳҷашиносӣ, этимология, лексикология ва дигар қисматҳои лингвистика ҳамбастагии ногузастанӣ дошта, бо илмҳои таърих, ҷуғрофия ва этнография бевосита алоқаманд мебошад» [117, 164]. Топонимияи ин ё он минтақа ифодагари мафҳуми васеъ буда, фарогири тамоми анвои номвожаҳои маҳал, чун антропотопоним, фитотопоним, зоотопоним, гидроним, ойконим ва монанди инҳо аст. Муҳаққиқони соҳаи ономастика топонимро ифодагари номи ҷумҳурӣ, вилоят, шаҳр, ноҳия, ҷамоат ва деҳа қаламдод намуда, таъкид кардаанд, ки пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули номи онҳоро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Бояд зикр намуд, ки ҳамон маконери топоним мегӯянд, ки дар дохили худ чандин микротопонимҳоро фаро гирифта бошад.

Бояд таъкид намуд, ки ин ду истилоҳ, яъне топоним ва микротопоним бо як қатор хусусиятҳои ба худ хос аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, ҳамчун муроди қорбаст намудани онҳо ба мақсад мувофиқ набуда, омӯзишу таҳқиқро мушкил мегардонад. Як нуктаро бояд зикр намуд, ки

аксари олимони соҳа ба гурӯҳи топонимҳо танҳо ҷойҳои маскуниро дохил менамоянд. Дар қатори ҷойҳои маскунӣ мавзеъҳои калонеро, ки дар дохили онҳо садҳо микротопоним вучуд дорад, ба қатори топонимҳо дохил намудан мумкин аст. Зеро микротопоним гуфтани мавзеъҳои калоне, ба мисли **дашт**, **тағоб**, **сахро**, **нов** ва монанди инҳо, ки садҳо номвожаҳои резаро дар бар мегиранд, ба мақсад мувофиқ нест. Бо назардошти ин хусусияти топонимҳо, мо зимни омӯзишу баррасии номвожаҳои ҷуғрофии Сурхони таърихӣ дар баробари номи деҳот мавзеъҳоеро, ки як номи умумӣ дошта, чандин микротопоними дигарро дар он ҷо мушоҳида намудан мумкин аст, ба ин гурӯҳ ворид намудем. Бояд зикр намуд, ки топонимҳо нисбат ба микротопонимҳо устувор буда, аксарашон таърихи тӯлонӣ дошта, аз замонҳои хеле қадим то имрӯз расидаанд ва маънидоди онҳо кори бисе мушкул аст.

Муҳаққиқони номшинос ба он назар ҳастанд, ки бояд миёни истилоҳҳои топонимия ва топонимика тафовут гузошта шавад, зеро дар зери мафҳуми топонимия маҷмӯи номвожаҳои ҷуғрофии ягон ноҳия, шаҳр, вилоят, кишвар ва дигар воҳидҳои марбути он фаҳмида мешавад. Аз ҳам фарқ доштани ин ду истилоҳро Ш.Исмоилов чунин тавзеҳ додааст: «...истилоҳоти мазкур вобаста ба зухурот ва муносибати забонӣ аз як сарчашма ибтидо гирифта, аз ҳам фарқ намеkunанд, вале агар аз ҷиҳати маънӣ ва ифодаи воқеият онҳоро аз назар гузаронем, мебинем, ки ин умумият то ҷое характери нисбӣ мегирад. Зеро аз онҳо вожаи топонимия моҳиятан дар ифодаи маҷмӯи номҳои ҷуғрофии ин ва ё он мавзеъ, маҳал, шаҳру ноҳия, водию вилоят ва кишвару ҷумҳурият истифода шавад, топонимика чун илм як шохаи лексикология аст, ки ба тадқиқу таҳқиқи илмии номҳои ҷуғрофӣ, муайян намудани сарчашмаи пайдоиш ва этимологияи инкишофи таърихӣ ва шаклу ҳолати имрӯзаи онҳо, хусусияти лексикӣю семантикӣ, сохт ва шакли грамматикӣ, тарзи талаффузу навишти онҳо сару кор дорад» [71, 4].

Микротопонимҳо бошанд, бо як қатор хусусиятҳои ба худ хос аз топонимҳо фарқ мекунанд. Яке аз вигагии микротопонимҳо дар он аст, ки

онҳо зуд-зуд дигар мешаванд ва ё ба таҳаввулоти сохторию маъноӣ дучор мегарданд. Сабаби асосии ба таҳаввулот дучор гардидани микротопонимҳо дар он аст, ки онҳо нисбат ба топонимҳо ноустувор буда, дар зерин таъсири забони бошандагони маҳал зуд тағйир мепазиранд. Ба андешаи номшиноси машҳур А.В.Суперанская, «...микротопонимҳо номҳои фардии мавзеҳои хурди табиӣ, саноатӣ, сунъиро ифода мекунанд. Одатан, онҳо бевосита номҳои ибтидоии маҳал буда, намуд ва ё хусусияти мавзеи номгузоришударо ифода мекунанд. Чунин номҳо аз ҷиҳати лексикӣ возеҳанд. Ҳамин тавр, қисми бештари тағйирпазири микротопонимҳо ифодагари давраҳо ва равандҳои инкишофи ҷомеа мебошанд. Онҳоро аксар вақт доираи маҳдуди сокинони маҳал медонанду халос» [144, 23-30].

То имрӯз аз ҷониби муҳаққиқони ономастика, аз ҷумла топонимика, чандин методу усулҳои пажӯҳиш муайян карда шудааст, ки ҳар кадоме хусусияти худро доранд. Дар асарҳои таҳқиқотии олимони номшинос дастабандии қолабҳои калимасозии топонимҳо зикр гардидааст. Аз ҷумла, топонимшиноси варзида С.Р.Роспонд зимни омӯзиши ҷойномҳои принципҳои зеринро пешниҳод менамояд:

1. Ҷойномҳои содае, ки пасванд надоранд [номвожаҳои примарӣ].
2. Ҷойномҳое, ки ба воситаи пасванду пешвандҳо сохта шудаанд [номвожаҳои секундарӣ – деривативӣ].
3. Ҷойномҳои таркибӣ [топонимҳое, ки аз чандин ҷузъ таркиб ёфтаанд] [137, 5].

Дуруст аст, ки ҳамаи масъалаҳои марбут ба топонимикаро «бо истифода аз як методу восита ҳал кардан ғайриимкон аст ва аз ин ҷост, ки дар топонимика якчанд усул эътироф шудааст. Маҷмӯи методҳои таҳлили забонӣ дар муайян кардани хусусиятҳои шаклию маъноии топоним кӯмак мекунанд» [14, 24].

Яке аз методҳои муҳим ва аз ҷониби аксарият эътирофгардида дар таҳқиқи забонии топонимҳо таҳлили сохторист, ки зимни омӯзишу баррасии номвожаҳои ҷуғрофӣ васеъ кор фармуда мешавад. Аз аҳамияти вижа

бархурдор будани ин методро забоншиносони варзида В.Н. Топоров ва О.Трубачёв таъкид намуда, чунин навиштаанд: «Самари таҳлил дар асоси формантҳо дар он зоҳир мешавад, ки мо ҳар дафъа ҳадди ақал бо якчанд далеле сарукор дорем, ки бо як форманти умумӣ муттаҳиданд, ғайр аз ин, таҳқиқи калима, ки аз формант шурӯъ мешавад, ба мулоҳизоти мо оид ба шароити ташаккул ва мансубияти этникии ном мушаххасии таърихӣ мебахшад. Таҳлил дар асоси формантҳо баъзан имкон медиҳад, ки табақаҳои забонӣ муайян карда шаванд, ҳамчунин бо он мусоидат менамояд, ки хронологияи нисбӣ аз ҷиҳати забонӣ ва этникӣ оид ба табақаҳои морфемаҳо мулоҳиза ронем» [146, 18-19].

Профессор А.Л.Хромов топонимҳои яғнобию тоҷикиро дар асоси қолабҳои топонимсозии забонҳои ҳиндуаврупоӣ, дар мадди аввал, забонҳои славянӣ ба чор гурӯҳ ё тип тақсим мекунад:

1] топонимҳои сода, ки бе ягон ҷузъҳои калимасоз ва калиматағйирдиҳанда шакл гирифтаанд: **Ангор, Тағоб;**

2] топонимҳое, ки дар натиҷаи васлшавии калимаҳо сохта шудаанд. Бо ибораи дигар, ин қабил топонимҳо топонимҳои мураккаб мебошанд: **Калкӯҳ<кал+кӯҳ, Говхуна<гов+хуна, Денаст<де+наст;**

3] топонимҳо-ибораҳо: **Боғи Олим, Мури Қурбунбой паридагӣ, Бурси навишта;**

4] топонимҳое, ки аз асос ва топоформант таркиб ёфтаанд: **Борикраҳа, Дусанга, Барфистак, Даштак, Зирквара, Зағутазор** [158,87-89].

Мо зимни таҳлили сохтори номвожаҳои аз ҷиҳати сохт сохтаи воҳаи Сурхон ба ин тақсими А.Л.Хромов, Ҷ. Алимӣ ва Д. Ҳомидов таҷвиз мекунем.

Муҳаққиқони номшинос перомуни ин бахш ва мушаххасоти мубрами он дар пажӯҳишу омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ ибрази андеша намудаанд. Забоншиносони машҳур ба мисли В.А. Никонов, Н. В. Подолская, С. Роспонд ва А. Л. Хромов дар асару мақолаҳои ҷудогонаи хеш оид ба муҳим ва ба мақсад мувофиқ будани методи сохторӣ дар таҳқиқи номвожаҳои ҷуғрофӣ ибрази андеша намуда, аз аҳамияти вижа бархурдор будани ин методро

махсус таъкид кардаанд. Дар хусуси таҳқиқи структуриро стратегияи ономастикӣ ва аҳамияти он С. Роспанд махсус таваҷҷуҳ намуда, чунин навиштааст: «Таҳқиқи сохторио стратегияи ономастикӣ ҳам барои забоншиносӣ ва ҳам барои таърих аҳамияти беандоза муҳимро моликанд» [137, 63].

Ҳамчунин забоншинос О. Маҳмадҷонов бартарияти ин методро қайд карда чунин навиштааст: «Яке аз бахшҳои муҳим ва барои илми забон судманд омӯзишу таҳқиқи хусусиятҳои сохторио калимасозии номвожаҳои ҷуғрофӣ ба шумор меравад, ки дар он, пеш аз ҳама, нақш ва вазифаи анъанаҳои номсозӣ, пешванду пасвандҳо, шаклҳои калимасозию сохторио онҳо мавриди таҳлилу омӯзиш қарор мегирад» [96, 22].

Бояд зикр намуд, ки методи таҳлили сохторӣ барои омӯзиш ва баррасии номвожаҳои ҷуғрофӣ воҳаи Сурхон хеле мувофиқ буда, зеро як гурӯҳи калони топониму микротопонимҳои минтақаи мазкур дар қолаби номвожаҳои сохта шакл гирифтаву ташаккул ёфтаанд.

Номвожаҳои ҷуғрофӣ низ чун дигар калимаҳои таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар асоси қонуну қоидаҳои маъмули он шакл гирифтаанд, зеро аксари топониму микротопонимҳо дар асоси қолабҳои калимасозии забони бошандагони маҳал ташаккул ёфта, аз таъсири он барканор буда наметавонанд, ки дар ин миён номвожаҳои воҳаи Сурхон истисно нестанд.

Дар бобати таҳлили лексикӣ-грамматикӣ дар адабиёти илмиву оммавии роҷеъ ба топонимика таълифёфта андешаҳои ҷолибу дақиқ оварда шудаанд, ки онҳоро ин ҷо наовардан номумкин аст. Аз ҷумла, Е. М. Черняховская дар бобати дақиқ омӯхтани маводи топонимӣ ва бо ин роҳ муайян намудани ғановати забони халқу миллат чунин сатрҳоро зикр кардааст: «Таснифоти калимасозӣ ва ҳам луғавию маъноӣ зарур аст, чунки аввалӣ баҳри омӯзиши калимасозии топонимия имкон медиҳад, дувумӣ барои кушодани ғановати лексикаи халқ, ки унсурҳои алоҳидааш метавонистанд нест шаванд, ёрӣ мерасонад. Ҳамчунин барои таҳқиқи дуруст ва фаҳмиши хубтари таърихи халқи муайян мусоидат менамояд» [Черняховская, 4]. Забоншинос А.Л.

Хромов, ки яке аз топонимшиносони варзидаи тоҷик буда, топонимҳои сарғаҳи Зарафшону Фалғарро мавриди таҳқиқ қарор додааст, доир ба пайдоиши номвожаҳои ҷуғрофӣ ва мавқеи онҳо дар рушди забони сокинони ҳамон маҳалла чунин ибрози андеша менамояд: «Номвожаҳои ҷуғрофӣ дар заминаи маводи ин ё он забон ташаккул меёбанд ва ба қавонину қоидаҳои дохилии забони алоҳида мутобиқ мегарданд, хусусиятҳои луғавӣ касб мекунанд. Таҷдиди сохтору маънии ибтидоии онҳо марҳалаи интиҳой ва мушқилтар аз ҳамаи марҳалаҳои омӯзиш ва таҳқиқи номи ҷуғрофӣ мебошад» [159, 76].

Илми топонимика, ба қавли муҳаққиқон, «забони замин»-ро меомӯзад, бинобар ин дар ин бобат овардани андешаи номшиноси машҳури қарни XIX-и рус Н.И.Надеждин ин ҷо ба маврид аст, ки ӯ речеъ ба мавқеи топонимика ва аҳамияти он дар ҷомеаи инсонӣ чунин гуфтааст: «Топонимика забони замин аст, замин бошад, китобест, ки дар он таърихи инсоният бо феҳристу истилоҳоти ҷуғрофӣ сабт карда мешавад» [Надеждин, 28].

Воқеан, номвожаҳои ҷуғрофӣ дар омӯхтани таърихи инсоният аҳамияти ниҳоят калонро доро буда, дар он воқеаҳову ҳодисаҳои забонӣ, таърихӣ, диниву мазҳабӣ ва равонӣ [рӯҳи психологӣ] таҷассум гардидааст. Дар ин бобат номшиноси дигари рус Я.К.Грот чунин қайд менамояд: «Номи топографӣ ҳеҷ гоҳ тасодуфӣ ва оғӣ аз ҳар гуна маънӣ нест. Дар он бештар аз ҳама ё ягон аломати мавзеъ, ё хусусиятҳои ба худ хоси маҳал, ё ишорае перомуни ба вукӯъ пайвастанӣ мавзеъ ва ниҳоят ҳолате, ки бештар ё камтар барои заковат ё тасаввурот ҷолиб бошад, инъикос мегардад» [Грот, 61].

Дар адабиёти илмӣ речеъ ба топонимика таълифёфтаи ин соҳа чанд роҳу усули таҳлили сохторӣ ва калимасозӣ пешниҳод гардидааст. Аз ин ҷост, ки дар нигоштаҳои муҳаққиқони номвожаҳои ҷуғрофии Тоҷикистон А.Л.Хромов, Р. Х. Додихудоев, С.Сулаймонов, Н.Офаридоев, А. Абдунабиев, Ш. Исмоилов, Ҷ. Алимӣ, О. Маҳмадҷонов, Д.Ҳомидов ва дигарон принципи [поя] таҳлили сохторию калимасозӣ асоснок шудаанд ва эшон маводи топонимии ин ё он минтақаро дар асоси ҳамин усул таҳлил намудаанд. Аз

ҷумла, топонимшинос А.Л.Хромов дар таҳқиқи топонимҳои яғнобӣ ва тоҷикии водии Яғноб (Зарафшон ё Фондарё) чунин навиҳои таҳлили топонимиро ҷудо кардааст: 1) **асос**-илм, бе ягон унсури иловагӣ; 2) **топонимҳои таркибӣ**; 3) **топоним-ибораҳо** [160, 62]. Забоншинос Р.Х. Додихудоев ҳангоми таҳлили маводи топонимии Помири Ғарбӣ чунин формантҳоро ҷудо кардааст: 1) формантҳое, ки морфема ё соза [пасвандҳо ё пасвандҳо]-и қадима доранд; 2) формантҳое, ки маънии луғавиашон тавассути таҳлили семантикии мавод маълум карда мешавад; 3) формантҳое, ки маънии луғавиашонро аз даст надодаанд ва ба сифати калимаҳои маъмулӣ ва ё истилоҳоти топонимӣ истифода карда мешаванд [60, 55]. Дар ҳамин бобат топонимшинос Ҷумъахон Алимӣ дар таҳқиқи таҳқиқи топонимҳои минтақаи Кӯлоб бамаврид қайд менамояд: «Таҳлил ва таснифи формант [анҷома]-ҳои топонимсоз дар таҳқиқи топонимия аз бисёр ҷиҳат муфид буда, нақши муҳим мебозад. Ба ин восита сермаҳсулӣ ва ё каммаҳсулии ин ё он топоформантро дар ин ё он минтақаи алоҳида муайян намуда, нақши онҳоро дар ташаккули топонимия умуман рӯшан намудан мумкин аст» [16, 57].

Ҳамин тавр, номвожаҳои воҳаи Сурхонро аз рӯи сохташон ба панҷ гурӯҳ тасниф намудан ба мақсад мувофиқ аст:

- 1] топонимҳои сода;
- 2] топонимҳои содаи рехта;
- 3] топонимҳои сохта;
- 4] топонимҳои мураккаб;
- 5] топоним-ибораҳо.

II.1. ТОПОНИМҲОИ ВОҲАИ СУРХОН АЗ

НИГОҲИ СОХТОР

Таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ аз қабатҳои гуногуни вожаҳо таркиб ёфта, яке аз қабатҳои маъмули он соҳаи истилоҳот маҳсуб меёбад. Истилоҳоти забони тоҷикӣ таърихи беш аз ҳазорсола дорад ва дар тӯли

карнҳои зиёд зина ба зина ташаккул ёфта, дорои низоми муайян гардида, устувору побарҷо мебошанд. Метавон афзуд, ки иртиботи забон бо раванди тафаккур ва олами рӯҳиву маънавиёти инсон маҳз дар баҳши истилоҳоти барҷаста эҳсос мегардад. Бинобар он, истилоҳот тамоми паҳлӯҳои фаъолияти ҷомеаро фаро гирифта, ба сифати як баҳши мустақили вожашиносӣ ҳамеша дар инкишоф аст.

Топонимҳои воҳаи Сурхонро низ чун истилоҳоти соҳаи номшиносӣ аз нигоҳи сохт ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-топонимҳо ҷудо намудан мувофиқи матлаб хоҳад намуд.

II.1.1. ТОПОНИМҲОИ СОДА

Дар луғатҳои тафсирий ва истилоҳии забоншиносӣ, инчунин дар адабиёти таълимӣ вожаҳои содаро чунин шарҳ додаанд: «Калимаҳое, ки танҳо аз як реша таркиб ёфтаанд, вожаҳои сода мебошанд» [48, 78]. Аз ин ҷост, ки ба гурӯҳи топонимҳои аз нигоҳи сохтор сода асосан чунин номвожаҳои ҷуғрофиро мансуб доништан мумкин аст: 1) Номвожаҳои ҷуғрофии аслан тоҷикӣ, ки ба гурӯҳи номвожаҳои ҷуғрофии умумиэронӣ шомиланд: **Кат, Канд, Коре́з, Ангор, Андиҷон, Анхор, Арғун, Газа, Дашт, Дахна, Занг, Заргус, Зевар, Мерган, Кишт, Кӯл, Кӯса, Лангар, Нелу, Чинор, Тӯда...**; 2) Номвожаҳои ҷуғрофие, ки номвожаҳои арабианд, ки пас аз забткориҳои араб бо баҳонаи ҷорӣ кардани дини ислом ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид ва дар номгузории мавзеъҳо нақш доранд: **Аллоб, Минор/Манор, Мазор, Мунчок, Равот, Сайхон, Маҳалла...**; 3) Номвожаҳои ҷуғрофие, ки мутааллиқи забонҳои туркӣ-ӯзбекианд, ки дар натиҷаи ҳамлаҳои ҷангӣ ва кӯчбандиву тасарруф кардани воҳаи паҳнои ориёӣ аз ҷониби туркони бодиянишин арзи ҳастӣ кардаанд ва ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ вориду дар номгузории мавзеъҳо нақш доранд: **Барлос, Бахмал, Болтали, Бӯғачилӣ, Ҷолтӣ, Ҷилға, Ипоқ //Ифок, Йӯлрун, Кочар, Кумир, Кӯсан, Қӯтан, Овчи, Ойинни, Оннали, Очамайли, Узун, Яланроч, Кенагас, Куёвсув...**; 4) Дар байни номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи

Сурхон вожаҳои рехтае вучуд доранд, ки онҳоро низ чун вожаи сода номбар кардан мумкин аст. Зеро ин қабил номвожаҳои чуғрофиро агар ба чузъҳо қисмат намоем, маънои дастурии (грамматикӣ) худро аз даст медиҳанд. Ин қабил калимаҳоро танҳо дар ҳолати муқоиса ва барқарор намудан ба мақсад мувофиқ аст: **Ангор, Андичон, Аргун, Бойсун, Камри, Каризат, Карсагон, Карсан, Катар, Катман, Килкон, Котиб, Марғилон, Пошхурт, Питов, Потос, Каризат, Кӯл;**

Тавре маълум аст, ба гурӯҳи топонимҳои сода топонимҳое дохил мешаванд, ки аз як реша иборат буда, ба ин ё он маъно далоят мекунад ва аз нигоҳи мансубият ба ин ё он ҳиссаи нутқ мутааллиқанд. Ҳоло чанде аз топонимҳои содаи вожаи Сурхонро зикр намуда, то ҳади имкон онҳоро таҳлили сохторӣ мекунем:

Кат [Kat], исм аст, аз як реша таркиб ёфтааст. Ин топоним аслан аз решаи калимаи суғдии «кант» буда, дар луғатҳо ба маънои деҳа, хона омадааст [9,148]. Кат чун номвожаи чуғрофӣ номи деҳаест, ки дар атрофи шаҳрҳои Нахшаб ва Тирмиз будаасту мардумаш асосан порсигӯй будаанд [170,142].

Кариз/Корез [Kariz/Kārez], ин номвожаи чуғрофӣ дар ҳамин шакл дар айни замон сода аст ва номи маҳаллаест дар ҳудуди шаҳрҳои Деҳнав ва Бойсун мебошад. Аммо таърихан вожаи мазкур мураккаб буда, ба маънои чоҳ истифода мешуд [1, 505]. Дар ҳамин қолаб дар забони тоҷикӣ вожаи полиз / полез мавҷуд аст, ки маънои киштзор, боғ, бўстон, гулистонро дорад [175, Қ.2, 83]. Аз ин маънӣ, чунин бармеояд, ки ин вожа таърихан мураккаб буда, чузъи **-из** ва **-ез** маънои заминро дорад [170, 48]. Ин вожа аз нигоҳи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ **исм** аст [48, 64].

Чит [Cit], вожаи сода буда, номи деҳа дар мавзеҳои Чироғчӣ, Хусор ва Бойсун мебошад ва ҳамчун ҳиссаи нутқ мутааллиқ ба исм аст. Дар забонҳои авастӣ ин вожа дар шакли **чат**, суғдӣ ва ҳоразмӣ **чат** арзи вучуд намудаанд [170, 134]. Ин вожа шакли тағйирёфтаи вожаи чоҳи забони тоҷикӣ мебошад. Ин вожа дар тоҷикӣ дар шакли **чоҳ** қорбаст мегардад ва **чит//чат** дорои

маънои чоҳ буда, мансуби забонҳои қадимаи эронист. Ғайр аз ин дар забони тоҷикӣ **чит** ҳамчун мафҳуми матоъ ё газвор аст, ки ин калима ҳиндуист [175, Ҷ.2, 541].

Ҳамчунин дар байни номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон вожаҳои рехта вучуд доранд, ки онҳоро низ чун вожаи сода номбар кардан мумкин аст, зеро ин қабил номвожаҳои ҷуғрофиро агар ба ҷузъҳо қисмат намоем, маънои дастурии (грамматикӣ) худро аз даст медиҳанд. Ин қабил калимаҳоро танҳо дар ҳолати муқоиса ва барқарор намудан ба мақсад мувофиқ аст. Гуфтан ҷоиш аст, ки бисёр исмҳои сохта ва мураккаб дар таърихи инкишофи забон ба ҳодисаҳои гуногуни забонӣ дучор шуда, мувофиқи коида ва қонунҳои он баъзан маъно ва таркиби овозиашон тағйир ёфта, **яклухтиву бутунии** худро ҳамчун калимаи сохта ва ё мураккаб гум мекунанд, рехта (сода) мешаванд. Рехташавии исмҳои сохта ва мураккаб асосан дар ҳолатҳои зерин ба амал меояд: 1) ҳангоми тағйири маънои морфемаҳо; 2) дар вақти тағйири таркиби овозии калимаҳо; 3) дар мавриди аз забон барҳам хӯрдани калимаҳое, ки ҳамин гуна морфема доранд. Ин ҳодисаҳо, мумкин аст, дар як калима дар як вақт ба вуқӯъ оянд, вале аксар вақт яке аз онҳо боиси рехташавии калимаҳои сохта ва мураккаб мегардад. Аз ҳамин нигоҳ калимаҳои *реша, хошок, сӯрох, дебо, кишвар, каду, ҳомун, духтар, писар, бародар, марғзор, корзор, замин, занбар, офтоб, корвон, барзгар, хокистар, шӯрбо, хуршед, дашином, шалвор, фарҳанг, гиребон, деҳқон, зимистон, гӯсфанд, дуредгар, челонгар, зиндон* ба гурӯҳи исмҳои рехта дохил мешаванд. Ба сохта будани баъзеи ин исмҳо пасвандҳои калимасозии таркибашон гувоҳӣ медиҳанд, аммо барҳам хӯрдани маънои луғавии решаи калима имконият намедиҳад, ки онҳо имрӯз ҳамчун калимаи сохта ба ҳисоб гирифта шаванд. Чунончи, калимаи **корзор** дар асл сохта буда, аз решаи **кор-** ва пасванди **-зор** иборат мебошад, аммо вай ба қатори исмҳои рехта дохил мешавад, чунки решаи он ба ин маънии аслии худ [чанг, ҳарб] ҳоло мустақилона истифода намешавад, дар забони адабии ҳозираи тоҷик танҳо шакли рехтаи он ба маънии **размгоҳ, майдони муҳориба** истифода мешавад.

Таркиби аслии калимаи муарраби **қахрамон** низ бо **кор-** [харб, чанг] алоқаманд аст, вай аз шакли **kara + framana > kahraman** дар натиҷаи афтидани «ф» ва ихтисори **a=>kahraman** ба амал омадааст. Калимаи **кор** ба маънии лашкар, сипоҳ дар таркиби исми рехтаи корвон низ дучор мешавад, ки он аз асоси **кор-** [сипоҳ] ва пасванди **-вон** иборат мебошад. Калимаи **фарҳанг** низ дар асл сохта буда, аз пешванди фар-/фра- ва решаи -ҳанг иборат мебошад, ки ҳар ду чузъ ҳам ҳоло маънои луғавӣ надоранд. Решаи ин калима дар таркиби исми оҳанг, ки аз решаи ханг ва пешванди о- [а-] иборат аст, низ мушоҳида мешавад. Калимаҳои бо пешванди **фар-** сохташудаи **фарзанд, фарҷом** низ исмҳои рехта ба шумор мераванд. Калимаи **барзгар** низ рехта аст. Решаи ин калима **барз** буда, маънои луғавии он **кор, кори деққонӣ, кишт, зироат** аст. Ин калима дар забони паҳлавӣ дар шакли **варз** [ҳамчун асоси феъл] вомехӯрад, дар «Авесто» ба маънии **кор кардан** омадааст. Модом ки **барз** маънои кишту зироат дошта бошад, пас **-гар** пасванди исмсоз аст ва **барзгар** ба маънои **кишткунанда, коранда, зироаткунанда, кашоварз** истифода шудааст, ки ба истилоҳи имрӯза **деҳқон** аст, чузъи якуми калимаи барзагов низ аз ҳамин реша иборат аст. Калимаи **варзидан** ва шакли сохтаи он – **варзиш** низ бо ин калимаҳо ҳамреша мебошад. Калимаи **сорбон** низ исми рехта мебошад, ҳарчанд ки ин калима ҳам аз решаи **сор-** бо пасванди **-бон** сохта шудааст. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик **-сор** ба маънии шутур истифода намешавад. Дар калимаи **гиребон** ҳам тағйироти маъноӣ ва ҳам тағйироти фонетикӣ ба амал омадааст. Ин калима дар забони паҳлавӣ дар шакли **grifbon** омада, дар «Авесто» чузъи якуми он дар шакли **grifba**, дар забони паҳлавӣ **griv** дучор мешавад ва баъдтар шакли **giri** мегирад, ки маънои луғавии он гардан аст; чузъи дуюми он **-бон** [решаи феълии **па**] нигоҳ доштан, посбонӣ кардан, поидан сифати феълиаш: **ban > bon** аз чузъи дуюми калимаи мураккаб ба пасванд гузаштааст. Маънои таркибии он **гарданбон** аст. На танҳо калимаҳои сохта, балки як гурӯҳ калимаҳои дар асл мураккаб ҳам ба исмҳои рехта дохил мешаванд, чунки чузъҳои онҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ тақсим-нашавандаанд. Ин гуна исмҳо дар навбати худ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: 1) исмҳое, ки маънои луғавии яке аз чузъҳои онҳо тамоман барҳам хӯрдааст ва ё

шакли худро тағйир додааст. Чунончи, чузъи дуёми калимаҳои **хокистар** ва **шӯрбо** [-истар, -бо] ҳоло ҳеҷ гуна маънои луғавӣ надорад. Ин ҳиссаҳоро пасванд номидан ҳам мумкин нест, чунки онҳо дар ягон давраи инкишофи забон ҳамчун пасванди калимасозии исми истифода нашудаанд. Чузъи дуёми калимаи **хокистар** [-истар] ҳоло дар таркиби калимаҳои **бистар** ва **густурдан** [густардан] мушоҳида мешавад. Ҳиссаи дуёми калимаи **шӯрбо** / **бо** маънои ошро доштааст. Ба ин маънӣ вай дар гузашта дар таркиби дигар калимаҳо низ омадааст: **кадубо** [оши каду], **биринчбо** [оши биринҷ], **ширбо** [оши башир, ширбиринҷ]; 2) исмиҳое, ки маънои ҳар ду чузъҳои онҳо барҳам хӯрда, маънои таркибии онҳо боқӣ мондааст: **гӯсфанд**, **хуршед** ва амсоли инҳо. Калимаи **гӯсфанд** низ аз ду чузъ: **гӯв-** [гов] ва **-сфанд**//**-спанд** иборат мебошад, чузъи якум **гӯ** [гов] маънои ҳайвони судмандро дорад, **-спанд** бошад, ба маънии **пок**, **муқаддас** истифода шудааст. Калимаи русии «**святой**» низ аз ҳамин реша аст. Маънои таркибии калимаи «**гӯсфанд**» *ҷонвари пок*, *ҷонвари муқаддас* мебошад. Калимаи **хуршед** ҳам аз ду чузъ, **хур** ва **шед** иборат буда, маънии таркибии онҳо офтоби дурахшон аст. Дар забони адабии тоҷикӣ **хуршед** ба маънии *офтоб* меояд ва ин аст, ки ҳоло дар забони адабии мо мисли *хуршеди тобон*, *хуршеди дурахшон* таъбирҳои тавсифӣ ҳастанд. Дар адабиёти классикии тоҷику форс ба маънои *офтоб* омадани ҳар як ҳиссаи **хуршед** - ҳам **хур** ва ҳам **шед** мушоҳида мешавад:

Ҳама судмандӣ зи гуфтори туст,

Хуру моҳ равшан зи дидори туст.

[Фирдавсӣ]

Чу барзад сар аз бурчи харчанг **шед**,

Ҷаҳон гашт чун рун румӣ сапед.

[Фирдавсӣ]

Дар асл сохта ва ё мураккаб будани калимаҳои рехта ҳангоми таҳлили этимологӣ муайян мешаванд. Таҳлили этимологии калима барои барқарор намудани морфемаҳои каммаҳсул ёрӣ мерасонад. Ба ин вандҳои калимасозии **-но**, **фар-** ва **-лох** мисол шуда метавонанд. Дар гузашта бо ин се морфема исмиҳои зиёде сохта шудаанд. Чунончи, бо пасванди **-но** исмиҳои **фарохно**, **дарозно**,

тезно, тангно сохта шудааст. Аз ин гурӯҳи калимаҳо маълум мегардад, ки пасванди **-но** аз сифат исм месохтааст. Аммо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вай пасванди бемахсул ба ҳисоб меравад, чунки ҳоло аҳёнан **тангно** истифода мешаваду бас. Тавре зикраш рафт, сайри таърихӣ ва тағйироти калимаро таҳлили этимологӣ муайян мекунад. Таҳлили морфологӣ аз таҳлили этимологӣ ба куллӣ фарқ мекунад. Ҳангоми таҳлили морфологӣ таркиби калима мувофиқи забони адабии ҳозира таҳлил ва морфемаҳо муайян карда мешаванд. Аз ин нуқтаи назар, таркиби як калима мувофиқи таҳлили морфологӣ ва этимологӣ ба морфемаҳои гуногун ҷудо мешавад. Чунончи, калимаи **дашном** мувофиқи таҳлили морфологӣ исми сода аст, вале аз рӯйи таҳлили этимологӣ вай калимаи мураккаб ба шумор меравад, ҳиссаи якуми он **даш-**//**душ-** буда, ҳиссаи дуюми он **ном** мебошад, маънии таркибии онҳо **номи бад, бадном** аст ва ин мувофиқи қолиби исмсозии забони тоҷикӣ воқеъ шудааст, ки **номи бад, шуҳрати бад**, номи **зишт** гуфтан аст. Ҷузъи якуми калимаи **душман** низ ҳамин гуна маънӣ дорад. Таҳлили этимологӣ инчунин барои таъин кардани маънои ҷузъҳои калима ёрӣ мерасонад. Муайян намудани маънии ҳар як ҷузъи калимаи рехта яке аз шартҳои асосии таъин кардани сохти он мебошад. Дар забон ҳар як калима маънои зиёде дошта метавонад. Барои муайян намудани он, ки дар таркиби калимаи таърихан ташаккулёфта ҷузъи алоҳидаи он бо кадоме аз маъниҳояш омадааст, ҷузъи дигари калима ёрӣ мерасонад. Ҳоло чанде аз ин қабил номвожаҳои ҷуғрофиро далел меорем ва онҳоро шарҳу маънидод менамоем:

Искана [Iskana], номи деҳаи ноҳияҳои Шеробод ва Китоб аст. Ин вожа аз қабилҳои калимаҳои қадимаи забонҳои эронӣ буда, таърихан аз ҷузъҳои **ис//ос ва кана>хона, ҷой, кӯшк** таркиб ёфтааст [170, 138]. Яъне маънои луғавии ин вожа деҳае дар назди осие ё мавзеъе, ки дорои осие аст, мебошад.

Кайфон [Kaufān], номи адир ё баландӣ дар ноҳияи Бойсун аст. Дар ҳамин шакл дар осори хаттӣ зикр ёфтааст [112, 25]. Дар ҳамин шакл ба қатори калимаҳои сода мансуб буда, таърихан таркиби ин вожаро ҷузъҳои кауфа [kaʁfa]-и порсии бостон, ки маънои кӯҳро дорад ва пасванди

чамъбандии **-он** ташкил медиҳад, ба маънои адире дар наздики кӯҳсор аст [85, 38].

Кабаментан [Kabamentan], номи деҳа дар Чағониён аст, ки дар соҳили дарёи Ниҳомрӯд воқеъ будааст. Дар асарҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ чун «Вақфнома» кайд шудааст [112, 134-135]. Ин номвожаи ҷуғрофӣ аз ҷузъҳои **кауфа** [kaufa] ва **метан** [metan], ки аввалӣ ба забони порсии қадима тааллуқ дошта, маънои кӯҳро дорад ва дувумӣ ба забони суғдӣ мансуб буда, ба маънои деҳа, қалъа далолат менамояд [112, 38]. Пас маънои ин номвожаи қалъае ё деҳае, ки дар доманаи кӯҳсор воқеъ гардидааст, мебошад.

Ҳамин тариқ, топонимҳое, ки аз нигоҳи сохт ва рехтагӣ мансуби вожаҳои сода мебошанд, дар таркиби маводи топонимии Сурхони таърихӣ миқдоран кам буда, бештар дар асоси номи предмет ва сатҳи ҷойгиршавии нахру ҷӯйбор ва рӯду дарё пайдо шудаанд. Аз ин ҷост, ки номҳои топонимие, ки дар боло таҳлил ва зикрашон рафт, гувоҳи онанд, ки бештари ин топонимҳо тағйири шакл намуда, аз маънои асли ва шакли таърихии худ дур рафтаанд. Бинобар ин дар ҳини таҳлил бояд хеле эҳтиёткорона муносибат намуда, шиносномаи ин ё он топонимро дуруст бояд муайян намоем. Чунки дар луғате, ки ба таҳлили номҳои топонимии водии Сурхондарё ва Қашқадарё аз ҷониби устоди Донишқадаи омӯзгории Қаршӣ Тӯра Нафасов бахшида шудааст, ин костагиву ғалатҳо дар ҳини муайян кардани шиносномаи баъзе топонимҳо роҳ ёфтааст. Аз ҷумла, дар бобати муайян кардани шиносномаи вожаи Қашқадарё, ки шакли тағйирёфтаи Кешрӯд мебошад ва академик В.В.Бартолд ва топонимшинос Э.М. Мурзаев низ бар ҳамин ақидаанд, ба ғалат роҳ додааст ва сарнавишти ин вожаро ба таърихи инкишофи гурӯҳи забонҳои туркӣ-муғулӣ мансуб донистааст [112, 141-142]. Бояд гуфт, ки вожаи Қашқадарё шакли тағйирёфтаи вожаи Кешрӯд//Кашрӯд буда, яке аз маъноҳояш **каш** ва **баландӣ** буда, бо ҳамин маънӣ низ ба гурӯҳи забонҳои туркӣ иқтибос шудааст. Ана ҳамин ҷиҳатро топонимшинос Т. Нафасов сарфи назар менамояд, ки ин нодида гирифтани ба ғалат кор нест [170, 45].

Ногуфта намонад, ки баъзе номвожаҳое, ки мо аз ҷиҳати сохт онҳоро сода мегӯем, шояд дар гузашта сохта ва ё мураккаб буданд, аммо имрӯз азбаски ҷузъҳои онҳо мустақилияти худро аз даст додаанд ва маълум нест, ки кадом ҷузъашон формант аст, хусусан топонимҳое, ки ғайриточикианд, онҳоро ба ин гурӯҳ ворид намудем.

II.1.1. ТОПОНИМҲОИ СОХТА

Топонимҳои сохта ҳамон гурӯҳи номвожаҳоеро дар бар мегиранд, ки онҳо аз реша ва топоформантҳо сохта шудаанд. Ҷоиз ба қайд аст, ки дар низоми топонимияи воҳаи Сурхон ин қабил номвожаҳои ҷуғрофӣ ба касрат истифода гардида, хеле маъмул мебошанд. Аз рӯи маводи ҷамъовардашуда маълум гардид, ки як гурӯҳ топоформантҳо дар ташаккули номвожаҳои минтақаи мавриди назар иштироки ғаёл доранд. Мусаллам аст, ки ба воситаи топоформант сохта шудани номвожаҳо «дар забоншиносӣ ва хосатан, дар забони тоҷикӣ ҳодисаи нисбатан маъмулӣ ба шумор меравад» [68,25]. Пажӯҳиш дар заминаи ин навъи номвожаҳои ҷуғрофӣ «...ба муҳаққик имкон медиҳад, ки унсурҳои оммавию такроршавандаи топонимҳо: асосҳои топонимӣ, пасванд ва ҳамчунин пешвандҳои топонимсоз муайян ва муқаррар карда шаванд» [16, 19].

Топоформантҳои номвожасозии воҳаи Сурхонро аз нигоҳи мансубияти забонӣ ба ду гурӯҳ тақсим намудан ба мақсад мувофиқ мебошад. Гурӯҳи аввал, ки аксари анҷомаҳои [топоформантҳои] номвожасозро дар бар мегирад, мансуби забони тоҷикӣ буда, дар ҳамин замина ташреҳ намудани онҳо имконпазир аст. Гурӯҳи дувум мансуби забонҳои шарқии эронӣ [суғдӣ, сақӣ, бохтарӣ] мебошанд, ки дар ташаккули чанд номвожаҳои минтақа саҳм гузоштаанд.

Тавре зикраш рафт, гурӯҳи дигари маводи топонимии воҳаи Сурхонро аз нигоҳи сохт топонимҳои сохта фаро мегиранд. Номвожаҳои ҷуғрофӣ сохтаи маводи топонимӣ асосан бо ёрии формантҳои **-а, -зор, -гоҳ, -истон, -**

дон, -чӣ, -ӣ, -ак, -вор, -ча сохта шуда, барои ифодаи номҳои таърихӣ меоянд:

а) бо форманти -а: Ин форманти номвожасоз дар ташаккули як қатор микротопонимҳои воҳаи Сурхон иштирок намудааст. Муҳаққиқон мавҷудияти ин формантро дар осори асрҳои миёна дар таркиби як гурӯҳ калимаҳои сохта зикр кардаанд. Аз ҷумла, профессор М.Н.Қосимова форманти мазкурро дар матнҳои садаҳои IX-X мушоҳида намуда, таъкид мекунад, ки «пасванди «-а» исм ва сифати феълӣ месозад» [89, 148]. Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» оид ба ин формант чунин навиштаанд: «Ба воситаи суффикси «-а» аз сифат ва исм исми макон сохта мешавад» [ЗАҲТ, 142]. Муҳаққиқон дар таркиби як қатор номвожаҳо мавҷудияти ин топоформантро муайян намуда, бо пасванди «-а»-и забони тоҷикӣ кунунӣ баробар будани онро таъкид сохтаанд [68, 28]. Бояд зикр намуд, ки топоформанти «-а» дар топонимҳои Сурхон асосан ҳамроҳи калимаҳои мураккаб омадааст: Ду+об+а [Du+āb+a] = Дуоба [Duāba] номи кӯҳ, Сел+рах+а [Sel+rah+a] = Селраха [Sel+rah+a] номи мавзеъ, Ду+рах+а [Du+rah+a] Дураха [Duraha] номи мавзеъ ва ғайра. Ин қолаби калимасозиро дар забоншиносӣ калимасозии мураккаби омехта меноманд.

Форманти -а номи ашё месозад ва ин ашё ба ашёи аввала монандӣ дорад: чашм-чашма, даст-даста, даҳан-даҳана ва ғайра [68, 234]. Мисол: Афғон+а [Afḡān+a], Даҳан+а /Даҳан/ Даҳон-а [Dahān+a], Домана /Доман / Доман+а [Dāman+a], Дуғоб+а /Дуғоб /Дуоб+а [Duḡāb+a], Жиз+а [Jiz+a], Нов+а [Nāv+a]...

б) бо форманти -зор [-zār]. Дар воҳаи Сурхон ин топоформант доираи истифодаи васеъ дошта, як гурӯҳи калони микротопонимҳои минтақа тавассути он шакл гирифтаанд. Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [минбаъд «ЗАҲТ»] дуруст таъкид мекунанд, ки «ин суффикс бо исм омада, макону фаровониро мефаҳмонад. Пасванди «-зор» асосан бо исмҳои ифодакунандаи растанию наботот меояд» [68,142]. Форманти мазкур дар забони тоҷикӣ таърихи тӯлонӣ дошта, ҳанӯз дар забони

форсии миёна истифодаи он ба назар мерасад ва бо таъкиди профессор Д. Саймиддинов «дар сохтани чанд исми макон мушоҳида мешавад» [140, 126]. Ин муаллиф дар идомаи андешаи хеш зикр мекунад, ки «пасванди мазкур макони доимӣ ва муваққатири вобаста ба маънои ҷузъи номӣ ба таври баробар баён мекунад. Этимологияи пасванди «-zār» ва истифодаи он то ба давраи забонҳои эронии миёна равшан нест. Гумон меравад, ки «-zār» дар забони форсии миёна на ба таври мустақил, балки ҳамчун ҷузъи дувуми кадом як таркиби эронии бостон ворид шуда, баъдан дар ҳамин қолаб ба ҳайси пасванд дар сохтани вожаҳои нав истифода гардидааст» [140, 126].

Топоформанти мазкур дар воҳаи Сурхон, асосан, чунонки муаллифони «ЗАҲТ» навиштаанд, бо исмҳои ифодакунандаи номи рустанию наботот омада, мавзееро далолат мекунад, ки дар он ҷо ин ё он навъи рустани ба касрат рӯйида бошад: **Бутта+зор=Буттазор** [Buttazār] кӯх, **Рова+зор=Ровазор** [Rāvazār] мӯр, **Ма[р]ғ+зор=Марғзор** [Maryzār] мавзеъ, **Гул+зор=Гулзор** [Gulzār] чарогоҳ, **Регзор** [Regzār] мавзеъ, **Чашмазор** [Čašmazār] мавзеъ ва ғайра.

в) бо форманти -истон //-стон[-istān/-stān]. Ин формант аз пасвандҳое мебошад, ки макону маҳал ва фаровонии ашё ё предметро ифода мекунад. Бо ин формант низ дар воҳаи Сурхон чандин номвожаи ҷуғрофӣ мавҷуд аст. **Боғистон** [Bāyistān] деҳа, **Кӯхистон** [Kuhistān] деҳкада, **Ғармистон** [ġarmistān] мавзеъ...

г) Формант -дон [-dān]: Ин формант дар забони адабии тоҷикӣ аз исми исми ҷогаҳу зарф месозад ва аз пасвандҳои сермахсул буда, дар сохтани номвожаҳои ҷуғрофӣ дар воҳаи Сурхон нақши муҳим дорад: **Вордон** [Vārdān] деҳаи бостонӣ дар наздикиҳои Тирмид, **Хумдон** [Xumdān] номи деҳа дар Бойсун, **Ширдон** [Širdān] номи мавзеъ дар деҳаи Синаи ноҳияи Деҳнав...

ғ) бо форманти -ӣ [-i]: Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» ва «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» сермахсул будани топоформанти мазкурро дар забони тоҷикии адабӣ таъкид намуда, ду

вазифаи асосии онро зикр кардаанд: якум, аз исм исми нав месозад ва, дувум, аз сифат исм месозад, ки предметро аз рӯи аломаташ ифода менамояд [48, 139]. Дар матнҳои асрҳои IX-X корбаст гардидани ин пасвандро муҳаққиқон мушоҳида намуда, исм ва сифат сохтани онро таъкид кардаанд. Масалан, сапед+й=сапедӣ; ...аз забони паҳлавӣ ба тозӣ гардонид [89, 156]. Мавриди ёдоварист, ки муҳаққиқони таърихи забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ, В. С. Расторгуева, В. А. Ефимов, Е. Н. Шарова дар тадқиқоти ҷамъбастии хеш дар заминаи така ба афкори олимон Ҳорн, Чхеидзе, Лазард ва Пейсиков ибрози назар мекунанд, ки дар забонҳои форсии тоҷикии классикӣ ва муосир ду «-й» мавҷуд аст: а) дар форсии классикӣ: «-ī₁», «-gī₁»; тоҷикӣ: «-ī₁», «-gī₁ [-й₁, -гӣ₁]», форсии муосир: «-ī₁», «-gī₁» < форсии миёнаи баъдӣ, «-īg», қадимтар «-īk» суффикси сермахсул буда, аз: а) аз исм сифатҳои нисбӣ месозад: форсии классикӣ - kōhī [аз kōh], дарӣ kūhī, тоҷикӣ: kūhī, муқоиса гардад: форсии миёнаи баъдӣ – kōfīg, форсии миёнаи қадимтар – kōfīk; ё форсии тоҷикӣ - xānagī [аз xāna], дарӣ – xānagī, тоҷикӣ – xōnagī [хонагӣ], форсии муосир - xānagī; баъзан дар вақти исмшавӣ [субстантиватсия]: дарӣ – bārānī [аз bārān], тоҷикӣ – bârânī [боронӣ], форсии муосир – bârânī < форсии миёна - vārānīg [vārānīk] [140, 214]; б) дар форсии классикӣ, дарӣ «-ī₂», «-gī₂»; тоҷикӣ «-ī₂», «-gī₂ [-й₂, -гӣ₂]», форсии миёна «-ī₂» < форсии миёна «-īh» - суффикси сермахсул, ки исмҳои маънӣ месозад: 1) аз сифатҳо: форсии классикӣ, дарӣ – badī [аз bad], тоҷикӣ – badī < форсии миёна vadīh [vatīh]; 2) аз исмҳо: форсии классикӣ – dōstī [аз dōst], дарӣ – dūstī, тоҷикӣ – dūstī [дӯстӣ], форсии муосир – dūstī < форсии миёна – dōstīh [dwstyh] [140, 214].

Тавассути ин формант сохта шудани як қатор номвожаҳои ҷуғрофӣ қисмати шимолии водии Ҳисорро муҳаққиқон зикр намудаанд [98, 116]. Ширкати топоформанти мазкурро дар ташаккули як қатор номвожаҳои садаи Миёнаи Кӯҳистони Сурхонро ба мушоҳида гирифтем, ки асосан ба ду вазифа корбаст гардидаанд:

1. Аз сифат исм месозад: **Тундӣ** [Tundi] кӯҳ, **Качҷӣ** [Kajji] кӯҳ, **Борикӣ** [Bāriki] роҳ, **Пастӣ** [Pasti] дашт.

2. Мансуб будани замин, боғ, дашт ва ғайраро ба ин ё он шахс ифода мекунад ва дар шакли ибора-топоним ифода меёбанд: **Замини Халилӣ** [Zamini xalili] замин, **Боғи Бобой** [Bāji bābāi] боғ.

Пасванди **-ӣ** мансубият ба ин ё он маҳалро ифода менамояд: **Балхӣ** [Balxi] номи гузар, **Кӯлобӣ** [Kulābī] номи маҳалла...

д] бо форманти **-чӣ [-čī]**: Ин пасванд аз қабилӣ пасвандҳои калимасоз буда, аз исм исмҳое месозад, ки ба шахс ва касбу кори он далолат мекунад. Метавон ин чӣ чанд номҳои ҷуғрофиро овард, ки ба воситаи пасванди **-чӣ** сохта шудааст ва нисбат ба шахс, касбу кори он далолат менамояд: **Гилямчӣ** [Gilamčī] номи маҳалла, **Бӯзчӣ** [Buzčī] номи маҳалла...

е] Формантҳои **-ак, -акак [-ak, -akak]** дар забони адабии тоҷикӣ пасвандҳои ифодакунандаи хурдию навозиш буда, калимаҳои нав низ месозанд. Ин калимаҳои нав аз шакли аввалаашон бо тобиши маъноӣ фарқ мекунанд. Бояд гуфт, ки онҳо дар марзи пасвандҳои калимасозу шаклсоз меистанд ва ҳиссиёти гуногунро ифода мекунанд [53,40]. Пасвандҳои мазкур дар сохтани номҳои ҷуғрофӣи воҳаи Сурхони таърихӣ саҳми хос доранд: **Сангак** [Sangak] номи дарё, **Ҳавзак** [Havzak] номи мавзё, **Тутак** [Tutak] номи боғ, **Сурхак** [Surhak] номи мавзё, **Рӯдак** [Rudak] номи қадимаи дарёи Сангтардак, **Равотак** [Ravātak] номи бостонии мавзё дар ҳудуди Деҳнав, **Охӯрак** [Āxurak] номи чарогоҳ дар ноҳияи Бойсун, **Кӯҳак** [Kuhak] номи мавзёи бостонӣ, **Кӯлак** [Kulak] номи мавзёи обӣ дар Шеробод, **Новандак** [Nāvandak] номи деҳак дар Бойсун, **Сиёрек** [Siyārek] номи рӯди кӯҳӣ дар Бойсун...

Ин формант номсозсоз низ таърихи тӯлонӣ дошта, дар забони порсии қадим [минбаъд – п.қ.] «**-ака >**, п.м. **-ак>**, п.н **-ак**» [138, 29; 124, 204-205] омадааст. Дар шаклгирии номҳои ҷуғрофӣи Сурхони таърихӣ топоформанти «**-ак**» саҳми назаррас дорад. Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» ва «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ба қасрат истеъмол шудани пасванди «**-ак**»-ро дар забони тоҷикии адабӣ зикр намуда, панҷ маънӣ доштани онро таъкид карда [48, 137-138], ба маънии

хурдиву навозиши корбаст гардидани онро ишора намудаанд [48,151]. Профессор М. Қосимова мавҷуд будани ин пасвандро дар осори хаттии садаҳои IX-X таъкид намуда, ба маънии хурдиву навозиш, камӣ ва тасғиру таҳқир омадани онро гӯшзад кардааст [89, 150]. Р. Шоев низ зикр мекунад, ки «ин формант тобишҳои маъноии хурдӣ, нахзанӣ, нописандӣ, хурдию навозишро ифода мекунад» [183, 135].

Маводи чамъоварда нишон медиҳад, ки ин анҷомаи топонимсоз [топоформант] ба ҷуз маъниҳои дар китоби «ЗАҲТ», рисолаи Р.Шоев ва дигар осори илмии марбути соҳаи топонимия овардашуда ба маънои дигар низ дар низоми топонимияи воҳаи Сурхон корбаст мешавад. Мавқеи корбурди топоформанти мазкурро ба тариқи зайл муайян кардан мумкин аст:

а) далолат кардан ба маънии хурдӣ нисбат ба чизи дигар: **Санг+ак** [Sang+ak]=**Сангак** [Sangak] [номи мавзеъ дар ноҳияи Бойсун], **Ҳавз+ак** [Havz+ak]= **Ҳавзак** [Havzak] [ҳавзи хурд, гидроним, дар Шеробод]; **Кӯл+ак** [Kul+ak] = **Кӯлак** [Kulak] кӯли хурд, гидроним, дар Шеробод].

б) бо мафҳумҳои ифодагари номи рустаниҳо омада, ҳамчун муроди фи пасванди **-зор** корбаст мешавад: **Тут+ак** [Tut+ak] = **Тутак** [Tutak] [майдони замин, дар Сайроби Бойсун], **Ғуш+ак** [Jus+ak] = **Ғушак** [Jusak] кӯҳ, **Бед+ак** [Bed+ak]=**Бедак** [Bed+ak] мавзеъ, **Курт+ак** [Kurt+ak]=**Куртак** [Kurtak] кӯҳ, **Марғ+ак** [Marj+ak]=**Марғак** [Marjak] кӯҳ...

в) далолат кардан ба макон: **Кӯҳ+ак** [Kuh+ak]= **Кӯҳак** [Kuhak] дар худуди деҳаи Хондиза], **Рӯд+ак** [Rud+ak] = **Рӯдак** [Rudak] дар худуди деҳаи Хуфари Сариосиё], **Ҳисор+ак** [Hisār+ak]=**Ҳисорак** [Hisārak] номи мавзеъ дар ноҳияи Сариосиё], **Тунд+ак** [Tund+ak]=**Тундак** [Tundak] номи кӯҳ, деҳаи Хондиза], **Равот+ак** [Ravāt+ak], **Охӯр+ак** [Āxur+ak], **Прафт+ак** [Praft+ak] =**Парафтак** [Paraft+ak] кӯҳ, **Лалм+ак** [Lalm+ak]=**Лалмак** [Lalmak] кӯҳ, **Парч+ак** [Parč+ak]=**Парчак** [Parčak] кӯҳ, **Шах+ак** [Sax+ak]=**Шахак** [Saxak] мавзеъ ва ғайра;

г) монанд будани мавзеъро бо ягон ашё мефаҳмонад: **Сурх+ак** [Surx+ak]=**Сурхак** [Surhak] мавзеъ, **Нованд+ак** [Nāvand+ak]=**Новандак**

[Nāvandak] номи мавзеъ, **Сиёр+ек** [Siyār+ek]=**Сиёрек** [Siyārek] номи мавзеъ, **Шахи Нов+ак** [Nāv+ak]=**Новак** [Nāvak] номи мавзеъ, яъне мавзее, ки дар он чо шахи мисли нов вучуд дорад.

Бояд таъкид намуд, ки дар минтакаи мазкур топоформанти «-ак» анҷомаи номвожасози аз ҳама серистеъмол буда, садҳо номвожаро метавон ин чо зикр намуд, ки бо иштироки он ташаккул ёфтаанд. Аз ҷумла, **Бедак** [Bedak-мавзеъ], **Кӯҳак** [Kuhak-кӯҳ], **Мурак** [Mugak-мавзеъ], **Локурак** [Lokurak-мавзеъ], **Даштак** [Dashtak-мавзеъ], **Ремак** [Remak-кӯҳ], **Зағосазорак** [Zagosazorak-кӯҳ], **Прафтак** [Praftak-кӯҳ]...

ё) Пасванди **-ча**. Ин пасванд дар асл пасванди шаклсоз буда, тадричан хусусияти калимасозӣ пайдо кардааст. Пасванди мазкур дар воҳаи Сурхон дар созмон додани чандин номвожаҳои ҷуғрофӣ сахм дорад, ки чанде аз онҳоро мисол меоварем: **Боғ+ча** [Bāḡ+ča],

Аз маводи таҳлилёфтаи топонимӣ пай бурдем, ки дар воқеъ, пасвандҳои **-ча**, **-ак**, **-акак** дар сохтани номвожаҳои ҷуғрофӣ дар воҳаи Сурхони таърихӣ фаъол буда, номҳои топонимие сохтаанд, ки нисбати гирду атроф хурдтар мебошанд.

ж) Пасванди **-гар** [-gar]. Ин пасванд аз исм исмҳое месозад, ки ба шахс ва касбу кори он далолат мекунад ва дар ташаккул ёфтани номвожаҳои ҷуғрофӣ дар воҳаи Сурхон сахми муайян дорад: **Ҳалво+гар** [Halvā+gar] номи гузар, **Челон+гар** [Čelān+gar] номи гузар, **Коса+гар** [Kāsa+gar] номи гузар...

з) Топоформанти «-он», ки дар воҳаи Сурхон чун забони адабӣ дар шакли «-он» корбаст мегардад, таърихи хеле куҳан дорад. Муҳаққиқон маълум кардаанд, ки ин анҷомаи топонимсоз, яъне «-ān₃» дар забони порсии қадим дар шакли «-ānma», авесто «-ānam», забони порсии миёна «-ān» ва порсии нав «-ān» омадааст [140, 208]. Аз ин маълум мешавад, ки пасванди «-он», ки имрӯз истеъмол мешавад, аз «ān»-и порсии қадим маншаъ гарифтааст. Муҳаққиқон барои исботи афкори хеш номвожаҳои Исфакон [дар форсии классикӣ Sipāhān/Isfāhān, форсии муосир Esfāhān [номи шаҳр] < форсии миёна Spāhān аз spāh «чанговар, сипоҳ», -ān < эронии қадим – ānām;

Ērān – форсии классикӣ, тоҷикӣ – Эрон, форсии муосир – Irān «Ирон» <форсии миёна – Ērān <иронии қадим *aryānām аз *arya-, форсии қадим – ariya-, авестой – ariya – ориёӣ [140, 208]-ро мавриди тадқиқ қарор медиҳанд.

Ин пасванд дар ташаккули номвожаҳои чуғрофии воҳаи Сурхон саҳми назаррас дошта, асосан шакли тағйирёфтаи он, яъне «-он» корбаст мегардад. Инчунин шакли «-un» низ ба назар мерасад. Сабаби дар ин шакл корбаст гардидани ин топоформант он аст, ки дар ғуиши сокинони минтақаи мазкур дар аксар калимаҳо садоноки «о» ба «у» бадал мегардад, масалан, **хона – хуна, нон – нун, омадан – умадан, меҳмон – меҳмун, калон – калун** ва ғ. Ин омил сабаб гардидааст, ки топоформанти «-он» низ дар шакли «-ун» истеъмол гардад ва ин табиист, ки тарзи гуфтори бошандагони маҳал таъсири худро ба микротопонимҳо гузоштааст.

Форманти топонимсози мазкур низ аз ҷумлаи пасвандҳои шаклсоз буда, дар бештар маврид исмҳои ҷамъ тавассути он сохта мешаванд ва дар минтақаи мавриди назар ҳам вазифаи ҷамъбандиро ба сомон расонидааст: **Чашмаи Говон** [Casmai Govon–чарогоҳ], **Чори Аспон** [Cori Aspon – чарогоҳ], **Мазори Зоғон** [Mazori Zogon – мазор], **Сари Мижгон** [Sari Mijgon – мавзеъ] ва бо сабаби ба садонок ба охир расидани номвожа **Обод+он** [Ābād+ān]...

и) Топонимҳое, ки бо пасванди -ли сохта шудаанд: Ирон+ли [Irān+li], **Боймоқ+ли** [Bāymāq+li], **Қуян+ли** [Quyan+li], **Бормоч+ли** [Bārmāč+li], **Чупоқли** [Čupāq+li] ва ғ.

Аз мисолҳои овардаву таҳлилёфта пай бурдан мумкин аст, ки дар таркиби маводи топонимии воҳаи Сурхон вожаҳои сохтае, ки ба ифодаи номи маҳал, гузар, русто, деҳа, шаҳрак, шаҳристон, шаҳр ва умуман ба ифодаи номҷойҳои чуғрофӣ меояд, нақши муайянро ифода менамоянд. Ин қабил топонимҳо аслан мансуб ба гурӯҳи забонҳои эронӣ – тоҷикӣ, суғдӣ, яғнобӣ, хоразмӣ, порсии миёна буда, далолат бар он менамоянд, ки дар гузаштаи дур дар ин сарзамин қавму қабилаҳои эронӣ иқомат доштанд ва ҳоло низ иқомат мекунанд.

II.1.2. ТОПОНИМҲОИ МУРАККАБ

Як гурӯҳи муайяни топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхон ба катори вожаҳои **мураккаб** мансубанд. Топониму микротопонимҳои мураккаб аз ду ва ё зиёда калимаҳо таркиб ёфта, аз рӯйи робитаи маъно, ки дар байни ҷузъҳои [компонентҳо] таркибашон мавҷуд аст, ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: **топонимҳои мураккаби навъи пайваст ва топонимҳои мураккаби навъи тобеъ**. Бояд гуфт, ки дар забоншиносӣ барои сохтани топонимҳои мураккаби навъи тобеъро ба аффиксоидҳо мансуб медонанд. **Аффиксоидҳо** калимаҳои мустақилмаъноӣ решагӣ буда, дар калимасозӣ ҳамчун аффикс [вандҳо – пасванд ва пешванд] корбаст мегарданд. Бо назардошти ин хусусиятҳо мо барои муайян кардани сохти топонимҳои мураккаби навъи тобеи воҳаи Сурхон аз вожаҳои пешванд ва пасванд низ истифода мебарем, ки ба манфиати кор аст, зеро вожаҳои мазкур ҳоло дар забоншиносии тоҷикӣ чун муодили тоҷикии истилоҳи забоншиносӣ корбаст мешаванд. Чунончи: **Дар+банд** [Dar+band] номи деҳа, **Зар+камар** [Zar+kamar] номи деҳа, **Ду+арик+усти** [Du+ariq+usti] номи мавзеъ, **Ёғ+зарин** [Yāğ+zarin] номи мавзеъ, **Қурғон+тош** [Qurjān+tāš] номи деҳа, **Лаби+сой** [Labi+sāy] номи мавзеъ, **Љувори+поя** [Juvāri+pāya] номи гузар, **Нахӯд+поя** [Naxud+pāya] номи гузар, **Якка+тол** [Yakka+tāl] номи ҷӯйбор, **Қум+теппа** [Qum+teppa] номи деҳа, **Тошлоқ+сой** [Tāslāq+sāy] номи дара, **Якка+арча** [Yakk+arĉa] номи мавзеъ, **Беш+теппа** [Bes+teppa] номи деҳа, **Ўрта+қишлоқ** [Urta+qislāq] номи деҳа, **Тош+қӯтан** [Tās+qutan] номи дара, **Чинор+қишлоқ** [Ĉinār+qislāq] номи мавзеъ, **Шоҳ+тут** [Sāh+tut] номи мавзеъ, **Қизил+наҳр** [Qizil+nahr] номи наҳр, гидроним, **Қайнар+булоқ** [Qaynar+bulāq] номи маҳалла, **Сари+осиё** [Sari+āsiyā] номи ноҳия ва шаҳрак, **Қум+қӯрғон** [Qum+qurjān] номи ноҳия ва шаҳрак, **Ҷар+қӯрғон** [Jar+qurjān] номи ноҳия ва шаҳрак, **Нов+булоқ** [Nāv+bulāq] номи дара, **Жийда+булоқ** [Jiyda+bulāq] номи дара, **Кӯл+сой** [Kul+sāu] номи дара, **Панҷ+об** [Panj+āb] номи деҳа ва рӯд, **Фотима+булоқ** [Fātima+bulāq] номи мавзеъ ва дара, **Биби+ширин** [Bibi+širin] номи деҳа ва шаҳрак, **Темир+ӯлдӣ** [Temir+uldi]

номи дара, **Хӯча+бӯрхон** [Xuja+burhān] номи мавзеъ, **Хӯча+чор+дара** [Xuja+Ĉār+dara] номи дара ва мавзеъ, **Туя+бозор+махалла** [Tuya+bāzār+mahalla] номи мавзеъ ва бозор, **Чайра+қишлоқ** [Jayra+qislāq] номи деҳа, **Юқори+гузар** [Yuqār+i+guzar] номи гузар, **Туз+бозор** [Tuz+bāzār] номи бозор, **Заргар+гузар** [Zargar+guzar] номи гузар, **Катари+гузар** [Katar+i+guzar] номи гузар, **Дукчи+гузар** [Dukči+guzar] номи деҳа, **Сайр+об** [Sayr+āb] номи рӯдак ва деҳа, **Санг+гардак+дарё** [Sang+gardak+daryā] номи дарё ва мавзеъ, **Хон+диза//Хон+чиза** [Xān+diza/ Xān+jiza] номи деҳа, **Хӯча+илок** [Xuja+ilāk] номи шохоби дарё, **Чағон+рӯд** [Ĉajān+rud] номи дарё, **Лаби+об** [Labi+āb] номи шохоби дарё, **Об+ҷӯяк** [Āb+juyak] номи мавзеи обӣ, **Об+гир** [Āb+gir] номи мавзеи обӣ, **Тилло+ҳавз+об+а** [Tillā+havz+āb+a] номи мавзеи обӣ, **Нихом+рӯд** [Nihām+rud] номи бостонии дарёи Санггардак, **Сурхан+дарё** [Surxan+daryā] номи дарё, **Об+и+заранг** [Āb+i+zarang] номи дарё, **Оқ+сув** [Āq+suv] номи дарё, **Чинор+тоқ** [Ĉinār+tāq] номи дара ва ғ.

Тавре маълум аст, калимасозӣ яке аз омилҳои асосии ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон буда, яке аз роҳҳои асосии ба вучуд омадани номвожаҳои чуғрофии суфтаву салис низ маҳз ҳамин калимасозӣ аст. Оид ба калимасозии номвожаҳои чуғрофӣ дар забоншиносии тоҷикӣ таҳқиқи алоҳида сурат нагирифта бошад ҳам, баъзе паҳлуҳои ин масъала зимни пажӯҳиши топонимҳои манотиқи мухталиф мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Топониму микротопонимҳои мураккабсохти воҳаи Сурхон асосан дар қолаби калимасозии мураккаби тобеъ ба вучуд омадаанд. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар ин гурӯҳи номвожаҳои минтақа ҷузъи асосӣ исм буда, дигар ҳиссаҳои нутқро ба худ тобеъ менамояд, ки онҳоро метавон ба тариқи зайл дастабандӣ намуд:

а) исм+исм: **Зар+камар** [Zar+kamar]+**Заркамар** [Zarkamar], **Қурғон+тош** [Qurjān+tās], **Лаби+сой** [Labi+sāy], **Чувори+поя** [Juvāri+pāya], **Нахӯд+поя** [Naxud+pāya], **Якка+тол** [Yakka+tāl], **Қум+теппа** [Qum+terppa], **Тошлоқ+сой** [Tāslāq+sāy], **Чинор+қишлоқ** [Ĉinār+qislāq], **Шоҳ+гут**

[Sāh+tut], **Сари+осиё** [Sari+āsiyā], **Қум+қўрғон** [Qum+qurjān], **Чар+қўрғон** [Jar+qurjān], **Нов+булоқ** [Nāv+bulāq], **Жийда+булоқ** [Jiyda+bulāq], **Кўл+сой** [Kul+sāy], **Биби+ширин** [Bibi+sin], **Хўча+бўрхон** [Xuja+burhān], **Чайра+қишлоқ** [Jayra+qislāq], **Туз+бозор** [Tuz+bāzār], **Заргар+гузар** [Zargar+guzar], **Заргуш+хуна** [Zargus+xuna] кўх, **Тахта+пул** [Taxta+pul] кўх, **Хирсхуна** [Xirs+xuna] кўх, **Хумохуна** [Humā+xuna] кўх ...

б) сифат+исм: Сабз+кўх [Sabz+kuh] кўх, **Сиёсанг** [Siyā+sang] мавзеъ, **Чандара** [Čar+dara] кўх...

в) шумора+исм: Ду+арик [Du+ariq], **Якка+тол** [Yakka+tāl], **Якка+арча** [Yakka+arČa], **Беш+теппа** [Bes+teppa], **Панч+об** [Panj+āb], **Чор+дара** [Čār+ dara], **Си+бед** [Si+bed] мавзеъ, **Ду+хуна** [Du+xuna] элоқчо, **Ситуда** [Si+tuda] кўх...

г) исм+асоси феъл: Дар+банд [Dar+band], **Заргар+гузар** [Zargar+guzar], **Катари+гузар** [Katar+i+guzar], **Дукчи+гузар** [DukČi+guzar], **Санг+гардак+ дарё** [Sang+gardak+daryā], **Об+гир** [Āb+gir], **Чорво+пар** [Čārvā+par] шах, **Санг+рав** [Sang+rav] кўх, **Сангандоз** [Sang+andāz] мавзеъ, **Харпар** [Har+par] мавзеъ...

ғ) исм+асоси феъл+исм: Санг+гардак+дарё [Sang+gardak+daryā], **Дегрезхона** [мавзеъ, д. Сариосиё, Дехнав];

д) исм+сифати феълӣ: Музафар+парида [Muzaffar+parida] шахи кўх, **Расул+парида** [Rasul+parida] шах, **Маҳаррахим+парида** [Maharrim+parida] шах, **Ағогашта** [Ajā+gasta] кўх...

е) исм+исм+сифати феълӣ: Нодира+санг+зада [Nādira+sang+zada] кўх...

Зикр кардан бамаврид аст, ки топонимҳои мураккаби минтақаи мазкур на танҳо дар заминаи қолабҳои фарогири ду ҳиссаи номии нутқ, балки ба воситаи ба онҳо илова шудани пасвандҳо низ сохта мешаванд:

1) топонимҳои мураккабе, ки форманти «-а» доранд: шумора+исм+а: **Ду+рах+а** [Du+rah+a] кўх, **Ду+об+а** [Du+āb+a] чарогоҳ, **Чорраҳа** [Čār+rah+a] ағба...

2) топонимҳои мураккабе, ки форманти «-ак» доранд: исм+исм+асоси замони ҳозираи феъл+ак: **Барф+об+кунак** [Barf+āb+kunak] тӯда, **Гӯсола+хай+кунак** [Gusāla+hay+kunak] **номи кӯх...**

3) топонимҳои мураккабе, ки анҷомаи топонимсозии «-ӣ» доранд: исм+бандаки изофӣ+исм+асоси замони ҳозираи феъл+ӣ: **Мӯри Сангиосиё-фурорӣ** [Muri Sangiāsiyāfurārī] **номи кӯх...**

4) топонимҳои мураккабе, ки анҷомаи топонимсозии «-ҳо/-о» доранд: шумора+исм+ҳо: **Си+тӯда+ҳо** [Si+tuda+hā] кӯх, **Сидабарозо/Сиюдубарозо** [Sida+barāzā] мавзеъ...

Аз баррасии топониму микротопонимҳое, ки дар қолаби калимаҳои мураккаб шакл гирифтаанд, ба хулосае омадан мумкин аст, ки қолаби мазкур хеле маъмул буда, як гурӯҳи калони номвожаҳои сарзаминро ташкил медиҳанд. Зикр намудан бамаврид аст, ки ин гурӯҳи номвожаҳои чуғрофӣ асосан дар заминаи қолабҳои калимасозии таърихӣ забони тоҷикӣ ташаккул ёфтаанд.

II.1.3. ИБОРА-ТОПОНИМҲО

Гурӯҳи дигари топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхонро аз нигоҳи сохт калимаҳои таркибӣ ташкил медиҳанд, ки ин қабил топонимҳоро дар илми топонимика **ибора-топонимҳо** ном мебаранд. Ибора-топонимҳои воҳаи Сурхон асосан аз чузъҳои **об** ва **сар** ҳамчун компоненти [чузъи] асосӣ таркиб ёфта, ба воситаи бандаки изофӣ **-и** чузъи тобеъро алоқаманд намуданд: **Оби гарм** [Ābi garm], **Оби заранг** [Ābi zarang], **Оби калон** [Ābi kalān], **Оби зиёд** [Ābi ziyād], **Оби равон** [Ābi ravān], **Оби сафед** [Ābi safed], **Оби чашма** [Ābi Ćasma], **Оби ях** [Ābi yax], **Оби сурхак** [Ābi surxak], **Оби канда** [Ābi kanda], **Оби қашқа** [Ābi qasqa], **Хами баланд** [Xami baland], **Сари бозор** [Sari bāzār], **Сари гузар** [Sari guzar], **Сари чӯй** [Sari Juy], **Сари ғӯрӣ** [Sari juri], **Сари чашма** [Sari Ćasma], **Сурхони ҷанубӣ** [Surxāni janubi], **Мазори Эшонӯлдӣ** [Mazāri Yesānuldi], **Мазори Омонтеппа** [Mazāri Āmānteppa], **Корвони Сурх** [Kārvāni Surx], **Шохол қишлоқ** [Sāxāl qislāq], **Кӯса қишлоқ** [Kusa qislāq], **Кӯктеппа маҳалла** [Kukteppa mahalla], **Чинор маҳалла** [Ćinār

mahalla], **Аличусти маҳалла** [Aličusti mahalla], **Бибиширин маҳалла** [Bibisirin mahalla], **Отабозори маҳалла** [Ātabezāri mahalla], **Масҷиди Саидмуродхон** [Masjidi Saidmurādxān], **Масҷиди Бобоиэшон** [Masjidi Bābāiyesān], **Масҷиди Рачаб** [Masjidi Rajab], **Масҷиди Султонбобо** [Masjidi Sultānbābā], **Масҷиди Тӯрахӯча** [Masjidi Turaxuja], **Қўрғонча маҳалла** [QurjānČa mahalla], **Масҷиди Қизилкарвон** [Masjidi Qizilkarvān], **Масҷиди Чарқишлоқ** [Masjidi Jarqislāq], **Масҷиди Намозгоҳ** [Masjidi Namāzgāh]...

Топоним-ибора гуфта ҳамон навъи номвожаҳои чуғрофиеро дар назар доранд, ки аз ду ва ё зиёда калима ба вучуд омадаанд. Ин гурӯҳи номвожаҳоро ба таври дигар, топонимҳои таркибӣ ва бисёрчӯзба меноманд. Бинобар сабаби он ки ин гурӯҳи топонимҳо дар қолаби ибораҳои синтаксисӣ шакл гирифтаанд, муҳаққиқони бахши топонимика онҳоро бо истилоҳи топоним-ибораҳо низ ёд намудаанд [170, 34]. Номшиносон ташаккули ин гурӯҳи топонимҳоро дар забони тоҷикӣ ба омилҳои зерин мансуб донистаанд:

-робитаи байни чӯзҳо ба воситаи бандаки изофӣ сураат гирифтааст; - дар топоним-ибораҳо мавқеи чӯзҳо ҳамеша устувор мебошад;

- ҳар як чӯзӣ топоним-ибора задаи худро дорад [16, 28].

Аз ин рӯ, бинобар ба назар гирифтани андешаҳои боло топоним-ибораҳои воҳаи Сурхони таърихро ба тариқи зайл дастабандӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст:

а) ибораи исмӣ [исм+и+исм]: **Оби чашма** [Ābi časma], **Оби ях** [Ābi yax], **Сари бозор** [Sari bāzār], **Сари гузар** [Sari guzar], **Сари ҷӯй** [Sari juj], **Сари чашма** [Sari Čašma], **Сурхони ҷанубӣ** [Surxāni janubi], **Мазори Эшонӯлдӣ** [Mazāri Yesānuldi], **Мазори Омонтеппа** [Mazāri Āmānteppa], **Корвони Сурх** [Kārvāni Surx], **Шохол қишлоқ** [Sāxāl qislāq], **Кӯса қишлоқ** [Kusa qislāq], **Кўктеппа маҳалла** [Kukteppa mahalla], **Чинор маҳалла** [Činār mahalla], **Аличусти маҳалла** [Aličusti mahalla], **Бибиширин маҳалла** [Bibiširin mahalla], **Отабозори маҳалла** [Ātabezāri mahalla], **Масҷиди Саидмуродхон** [Masjidi Saidmurādxān], **Масҷиди Бобоиэшон** [Masjidi

Bābāiyešān], **Масчиди Рачаб** [Masjidi Rajab], **Масчиди Султонбобо** [Masjidi Sultānbābā], **Масчиди Тӯрахӯча** [Masjidi Turaxuja], **Қўрғонча маҳалла** [QurjānČa mahalla], **Нови Қарғ** [Nāvi Qarj] кӯх, **Шахи Қутан** [Šaxi Qutan] чарогоҳ, **Нови Бед** [Nāvi Bed] чарогоҳ, **Замини Бадал** [Zamini Badal] замин, **Боғи Шосайд** [Bāji Sāsaid] боғ, **Чангали Фатхулло** [Jangali Fathullā] чангал, **Сари Қалъа** [Sari Qal'a] мавзеъ, **Замини Қулак Қарз** [Zamini Qulak Qarj] замин, **Нови Порут** [Nāvi Pārut] кӯх, **Тағоби Ревад** [Tagāvi Revak] тағоб...

б) ибораи исмӣ [исм+и+сифат]: **Оби гарм** [Ābi garm], **Оби заранг** [Ābi zarang], **Оби калон** [Ābi kalān], **Оби зиёд** [Ābi ziyād], **Оби сафед** [Ābi safed], **Оби сурхак** [Ābi surxak], **Оби кашқа** [Ābi qasqa], **Хами баланд** [Xami baland], **Корвони Сурх** [Kārvāni Surx], **Мури Сабз** [Muri Sabz], кӯх, **Мури Борик** [Muri Bārik], чарогоҳ, **Қули Чуқур** [Quli Čuqur] кӯх, **Сели Калон** [Seli Kalān] кӯх, **Нови Кач** [Nāvi Kaj] кӯх, **Шахи Зард** [Šaxi Zard] шах...

в) ибораи исмӣ [исм+и+сифат+и+шумора]: **Мури Сабзи Якум** [Muri Sabzi Yakum] кӯх, **Мури Сабзи Дуюм** [Muri Sabzi Duyum] кӯх...

г) ибораи исмӣ [исм+и+исм+и+сифат]: **Пастии Хоки Сурх** [мавзеъ, д. Эс. Бол.]...

Дар ин қабил номвожаҳо як чузъ асосӣ буда, вазифаи муайяншаванда дорад. «Ба сифати чузъи асосии топоним-ибораҳо ғолибан, калима – истилоҳоти маҳаллии чуғрофӣ истифода мешаванд. Чунин навъи истилоҳоти чуғрофӣ дар номшиносии муосир ба мафҳуми истилоҳ-индикаторҳои маҳал ном бурда мешаванд» [98, 35]. Забоншинос О.Маҳмадҷонов зимни баррасии номвожаҳои қисмати шимолии водии Ҳисор таъкид менамояд, ки як даста номвожаҳое, ки дар қолаби ибора ташаккул ёфтаанд, бо истилоҳ-индикаторҳои мухталиф сохта шудаанд [98, 36].

Ҷоиз ба қайд аст, ки як гурӯҳи калони номвожаҳои воҳаи Сурхони таърихӣ, ки дар қолаби ибораи изофӣ шакл гирифтаанд, бо термин-индикаторҳои «об», «сар», «маҳалла», «масчид», «гузар», «боғ» ва ғайраҳо сохта шудаанд, ки мо бо така ба таснифоти фавқуззикр онҳоро ба тариқи зайл дастабандӣ менамоем:

1) бо истилоҳ-нишондоди «об»: **Оби чашма** [Ābi Čašma], **Оби ях** [Ābi yax], **Оби гарм** [Ābi garm], гидроним], **Оби заранг** [Ābi zarang], **Оби калон**, [Ābi kalān], **Оби зиёд** [Ābi ziyād], **Оби равон** [Ābi ravān], **Оби сафед** [Ābi safed], **Оби сурхак** [Ābi surxak], **Оби канда** [Ābi kanda], **Оби қашқа** [Ābi qašqa] ва ғ.

2) бо истилоҳ-нишондоди «сар»: **Сари бозор** [Sari bāzār], **Сари гузар** [Sari guzar], **Сари чўй** [Sari juy], **Сари ғўрӣ** [Sari juri], **Сари чашма** [Sari Časma] ва ғ.

3) бо истилоҳ-нишондоди «масчид»: **Масчиди Саидмуродхон** [Masjidi Saidmurādxān], **Масчиди Бобоиэшон** [Masjidi Bābāiyesān], **Масчиди Рачаб** [Masjidi Rajab], **Масчиди Султонбобо** [Masjidi Sultānbābā], **Масчиди Тўрахўча** [Masjidi Turaxuja], **Масчиди Намозгоҳ** [Masjidi Namāzgāh] ва ғ.

4) бо истилоҳ-нишондоди «мазор»: **Мазори Эшонўлдӣ** [Mazāri esānuldi], **Мазори Омонтеппа** [Mazāri Āmānteppa], **Мазори Хоча Мухаммади Гулшан** [Mazāri Xāja Muhammadi Gulsan] мазор, **Мазори Зоғун** [Mazāri zājun] мазор, **Мазори Хоча Исҳоқ** [Mazāri Xāja Ishāq] мазор ва ғ.

5) бо истилоҳ-нишондоди «маҳалла»: **Маҳаллаи Кўктеппа** [Mahallai Kukteppa], **Маҳаллаи Чинор** [Mahallai Činār], **Маҳаллаи Аличустӣ** [Mahallai Aličusti], **Маҳаллаи Бибиширин** [Mahallai Bibisirin], **Маҳаллаи Отабездорӣ** [Mahallai Ātabezāri], **Маҳаллаи Қўрғонча** [Mahallai Qurjānča] ва ғ.

6) бо истилоҳ-нишондоди «хам»: **Хами баланд** [Xami baland] номи баландӣ ва ғ.

7) бо истилоҳ-нишондоди «қишлоқ»: **Шохол қишлоқ** [Sāxāl qislāq] номи деҳа, **Кўса қишлоқ** [Kusa qislāq] номи деҳа ва ғ.

8) бо истилоҳ-нишондоди «корвон»: **Корвони Сурх** [Kārvāni Surx] номи дара ва ғ.

9) бо истилоҳ-нишондоди «боғ»: **Боғи Тура** [Bāji Tura] боғ, **Боғи Ғуто** [Bāji Jutā] боғ, **Боғи Қаллошӣ** [Bāji Qallāsi] боғ ва ғ.

10) бо истилоҳ-нишондоди «осиё»: **Осиёи Боло** [Āsiyāi Bālā] мавзеъ, чой, **Осиё Чўй** [Āsiyā Juy] нахр, **Осиёи Миён** [Āsiyāi Miyān] мавзеъ ва ғ.

11) бо истилоҳ-нишондоди «пар»: **Парметан** [Parmetan] номи деҳа, **Парчоп** [Parčāp] номи мавзеъ, **Парчакент** [Parčakent] номи дех, **Парчахол** [Parčaxāl] номи дех, **Парғуза** [Parjuza] номи дех, **Парғут** [Parjut] номи мавзеъ.

12) бо истилоҳ-нишондоди «пӯстин»: **Пӯстингузар** [Pustinguzar] номи гузар, **Пӯстиндара** [Pustindara] номи деҳа, **Пӯстиндӯз** [Pustinduz] номи гузар, **Пӯстпункт** [Pustpunkt] номи чой, **Пӯстакховар** [Pustakxāvar] номи мавзеъ.

13) бо истилоҳ-нишондоди «теппа»: **Теппаи Бозор** [Terpai Bāzār], **Теппаи Чамдовуд** [Terpai Jamdāvud], **Теппаи Амир** [Terpai Amir], **Теппаи Сабз** [Terpai Sabz], **Бештеппа** [Besteppa], **Учтеппа** [Učteppa], **Сурхтеппа** [Surxteppa], **Халватеппа** [Xalvateppa], **Майзактеппа** [Mayzakteppa], **Салқонтеппа** [Salqānteppa], **Калапуштеппа** [Kallapusteppa], **Култеппа** [Kulteppa] номи қадимаи деҳаи Узун ва ғ.

14) бо истилоҳ-нишондоди «дарё»: **Дарёи Мачай** [Daryāi Mačay], **Дарёи Қайроқ** [Daryāi Qayrāq], **Дарёи Гумматак** [Daryāi Gummataq], **Дарёи Қурғонча** [Daryāi Qurjānča], **Дарёи Аллачопон** [Daryāi Allačāpān], **Дарёи Панҷоб** [Daryāi Panjāb], **Дарёи Сайроб** [Daryāi Sayrāb] ва ғ.

15) бо истилоҳ-нишондоди «дара»: **Дараи Ниҳон** [Darai Nihān] номи деҳа ва ғ.

16) бо истилоҳ-нишондоди «кӯҳ»: **Кӯҳи Сафед** [Kuhi Safed] номи кӯҳ, **Кӯҳи Сиёҳ** [Kuhi Siyāh] номи кӯҳ, **Кӯҳи Чош** [Kuhi Čās] номи кӯҳ, **Кӯҳ Тош** [Kuhi Tās] номи кӯҳ, **Кӯҳи Кӯккамар** [Kuhi Kukkamār] номи кӯҳ ва ғ.

17) бо истилоҳ-нишондоди «занг»: **Зангарик** [Zangariq] номи чӯй, **Зангтеппа** [Zangteppa] номи теппа, **Зангқутон** [Zangqutan] номи адир ва ғ.

18) бо истилоҳ-нишондоди «дашт»: **Дашти Калта** [Dasti Kalta] дашт, д.Рог., **Дашти Калтатой** [Dasti Kaltatāy] номи деҳа, **Дашти Чинор** [Dasti Činār] номи деҳа, **Дашти Ғоз** [Dasti Jāz] номи деҳа, **Даштарик** [Dast Ariq] номи қадимаи чӯй ва ғ.

19) бо истилоҳ-нишондоди «нова»: **Нова Булоқ** [Nāva Bulāq] номи дех, **Нова Гузар** [Nāva Guzar] номи гузар, **Нова Дароз** [Nāva Darāz] номи сой,

дара, **Нова Қудук** [Nāva Quduq] номи мавзеъ, **Нова Арик** [Nāva Ariq] номи чўй ва ғ.

20) бо истилоҳ-нишондоди «бозор»: **Бозорбошӣ** [Bāzārbāsi] номи гузар, **Бозорчой** [Bāzārjāy] номи баландӣ, **Бозортеппа** [Bāzārteppa] номи деҳа, **Бозорқўлӣ** [Bāzārquḷi] номи деҳа ва ғ.

21) бо истилоҳ-нишондоди «санг»: **Санги Гар** [Sangi Gar] номи адир, **Санги Гардак** [Sangi Gardak] номи дарё, **Санги Бирон** [Sangi Birān] номи баландӣ, **Санги Булоқ** [Sangi Bulāq] номи чашма, **Санги Фарш** [Sangi Fars] номи қалъа ё диж, **Санги Чак** [Sangi Čak] номи гузаргоҳ, **Санги Қалок** [Sangi Qalāq] номи адир, **Санги Қутан** [Sangi Qutan] номи адир ва ғ.

22) бо истилоҳ-нишондоди «чашма»: **Чашмаи Араб** [Časmai Arab] номи мавзеъ, **Чашмаи Канда** [Časmai Kanda] номи чашма, **Чашми Амирон** [Časmai Amirān] номи деҳкада, **Чашми Ганда** [Časmi Ganda] номи мавзеъ, **Чашми Зан** [Časmi Zan] номи мавзеъ, **Чашми Кенагас** [Časmi Kenagas] номи чашма, **Чашми Япзан** [Časmi Yarpzan] номи чашма, **Чашми Қипчок** [Časmai Qipčāq] номи чашма ва ғ.

23) бо истилоҳ-нишондоди «қалъа»: **Қалъаи Ботурхуча** [Qal`ai Bāturxuja] номи қалъа, **Қалъи Пасурхӣ** [Qal`ai Pasurxi] мавзеъ, **Қалъи Кайсар** [Qal`ai Qaysar] қалъа, **Қалъи Ҳисорак** [Qal`ai Hisārak] мавзеъ ва ғ.

24) бо истилоҳ-нишондоди «ҳавз»: **Ҳавзи Пасурхӣ** [Hfvzi Pasurxi] мавзеъ, **Сари Ҳавз** [Sari Havz] мавзеъ, **Ҳавзи Мазор** [Havzi Mazār] ҳавз, д.Х.С., **Сари Ҳавзи Кайсар** [Sari Havzi Kaycar] мавзеъ ва ғ.

25) бо истилоҳ-нишондоди «сой»: **Сойи Давлатхуча** [Sāyi Davlatxuja] чарогоҳ, **Сойи Порут** [Sāyi Pārut] сой, **Сойи Ағобико** [Sāyi Ajābikā] мавзеъ, **Сойи Ревад** [Sāyi Revad] сой ва ғ.

26) бо истилоҳ-нишондоди «чу//чубор»: **Чуи Миғ** [Jui Mij] чўйбор, **Чубори Нав** [Jubāri Nfv] чўйбор, **Чубори Дашт** [Jubāri Dast] чўйбор, **Чубори Туллум** [Jubāri Tullum] чўйбор, **Чуи Чаппагардун** [Jui Čappagardun] мавзеъ. Зикр бояд кард, ки чузъи баъзе ибораҳо тафсил ёфтаанд: **Чубори Шахи Тир** [чўйбор];

2)] бо истилоҳ-нишондоди «чар»: **Чаррои Сурх** [Jarrāi Surx] мавзеъ, **Чаррои Мирзои Ҳочӣ** [Jarrāi Mirzā Hāji] чар, **Чари Бачафуро** [Jari Bačafurā] чар.

Бояд таъкид намуд, ки як қисми асосии маводи топонимияи воҳаи Сурхонро номвожаҳои навъи топоним-ибора ташкил мекунанд. Аз баррасии ин гурӯҳи номвожаҳо маълум гардид, ки онҳо дар асоси қолаби ибораи озоди синтаксисӣ ташаккул ёфтаанд. Маводи аз ин минтақа бадастомада аз он шаҳодат медиҳад, ки ағлаби калимаҳои таркиби ин навъ номвожаҳо баромади тоҷикӣ дошта, дар ҳамин замина ташреҳ намудани онҳо имконпазир мебошад. Қайд кардан бамаврид аст, ки номҳои ашхос ё ба истилоҳ антропонимҳо дар ташаккули қолаби номвожаҳои ҷуғрофии мазкур ширкати ғаёл дошта, дар аксар маврид мансубияти боғ, замин, ҷӯй, дарахт ва дигар индикаторҳоро ба ин ё он шахс нишон медиҳанд.

Хулоса, ин навъи топонимҳои воҳаи Сурхон инъикосгари тарзи зисту зиндагонӣ, машғулиятҳои мардум, урфу одат ва анъанаҳои мардуми маҳал мебошанд, ки омӯзиши онҳо барои бахшҳои дигари илм, аз ҷумла таъриху этнография ва ғайра аҳамияти бузург дошта, метавон тавассути онҳо баъзе суннату анъанаи мардумии минтақаро мушаххас намуд.

БОБИ III
БАРРАСИИ ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИИ ТОПОНИМИЯИ
СУРХОНИ ТАҒРИХӢ

Дар забоншиносии тоҷикӣ чанд намуди таҳлили маводи топонимӣ мавҷуд аст, ки яке аз онҳо таҳлили луғавию маъноӣ мебошад. Таҳлили луғавию маъноӣ асосан тибқи маводи мавҷудаи забонӣ дар асоси ду методи омӯзиш, яъне методи таърихӣ-муқоисавӣ [диахронӣ] ва методи тасвирӣ [синхронӣ] сурат мегирад. Мафҳуми таҳлил *ба ҷузъҳо ҷудо намудани воҳидҳои томи забонӣ аз чанд ҷиҳат, яъне аз нигоҳи маъно, сохтор, ки зимни он хусусияту вазифаҳои воҳидҳои забонӣ [соза, морфема, вожа, ибораҳо] аён мегардад, мебошад.* Дар адабиёти илмӣ низ чунин таҳлилҳо мавҷуд аст, ки топонимшиносон, чун В.Н.Топоров, О.Н.Турбачев, В.Бондарчук, Э.М. Мурзаев, А.Л.Хромов, Р.Х.Додихудоев, Н.Офаридоев, Ҷ.Алимӣ, Ш. Исмоилов, О. Маҳмадҷонов, Д.Ҳомидов ва чанде дигарон дар таълифоти худ роҷеъ ба ин ҷиҳатҳои масъалаи таҳқику омӯзиши маводи топонимӣ ибрози андеша намудаанд. Аз ҷумла, топонимшиносони рус В.Н. Топоров ва О. Н. Трубачёв дар бобати таҳлили формантҳо [топоформантҳо] чунин менигоранд: «Самарайи таҳлили формантҳо аз он иборат аст, ки мо ҳар дафъа ҳадди ақал бо якчанд далеле сари кор дорем, ки бо форманти умумӣ шурӯъ мешавад, ба мулоҳизаҳои мо оид ба шароитҳои ташаккул ва муносибати этникии ном муайяни таърихӣ мебахшад. Таҳлили формантҳо баъзан барои муайян кардани табақаҳои забонӣ имконият дода, ҳамчунин дар мулоҳизаронӣ оид ба хронологияи нисбӣ аз ҷиҳати этникӣ ва табақабандии морфемаҳо мусоидат менамояд» [146,18-19].

Дар ин бахши рисола сухане чанд дар бобати таҳлили луғавию маъноӣ [лексикӣ-семантикӣ] баён намуда, маводи топонимии воҳаи Сурхонро марбут ба ин ҷиҳатҳо таҳлил менамоем. Дар забоншиносӣ яке аз таҳлилҳои маълум ва муҳим **таҳлили луғавӣ** буда, дар ин таҳлил маънои луғавӣ [лексикӣ], таърихи пайдоиш ва доираи истеъмоли ин ё он вожа чи дар таркиби ҷумлаву ибора ва чи дар алоҳидагӣ мавриди баррасӣ қарор мегирад.

III.1. ҚАБАТҲОИ ЛУҒАВИИ ТОПОНИМҲОИ ВОҲАИ СУРҲОН

Дар илми топонимика зери мафҳуми таҳлили луғавию маъноӣ қабатҳои лексикӣ маводи топонимӣ фаҳмида шуда, аз ҳамин нуқтаи назар таҳлил сурат хоҳад гирифт. Қабатҳои лексикӣ маводи топонимиро мафҳумҳои **ойконимия, гидронимия, оронимия, этнотопонимия, анротопонимия, фитотопонимия, зоотопонимия** ва монанди инҳо фаро гирифта, дар навбати худ ин мафҳумҳо низ ба зергурӯҳҳо тасниф мешаванд. Дар адабиёти илмӣ доир ба топонимия таълифёфта роҷеъ ба ин мафҳумҳои луғавии топонимика маълумоти ҷолибу дақиқ оварда шудааст, ки чанде аз он нигоштаҳои муҳаққиқони ин соҳаро ин ҷо меоварем. Аз ҷумла, топонимшинос Э. Мурзаев номвожаҳои ҷуғрофиро аз рӯи мавзёҳои номгузорӣ ба панҷ гурӯҳи муайян ҷудо намудааст: 1) Оронимҳо – номҳои унсурҳои сатҳизаминӣ ва шаклҳои онҳо: кӯҳҳо, теппаҳо, қуллаҳо, водихо, даштусахроҳо, нишебихо, пастхамиҳо, адирҳо ва ғайра; 2) Гидронимҳо – номҳои дарёҳо, чашмаҳо, шохобҳо, ҳавзҳо, ҷӯйҳо, баҳрҳо, уқёнусҳо; 3) Номҳои наботот, ҷангалҳо, боғҳо, марғзорҳо ва ғайра; 4) Номҳои нуқоти маскунӣ: шаҳрҳо, деҳот, истгоҳҳои мухталиф, шаҳрчаҳо; 5) Топонимҳое, ки масоҳат, дарозӣ ва андозаву қисматҳои алоҳидаи кӯчаҳо, майдонҳо, тангкӯчаҳо, кӯпрӯкҳо ва ғайраро ифода мекунанд. Ба қавли ӯ, ҳамин панҷ гурӯҳи калон қариб ҳамаи номҳои мухталифи мавзёҳои ҷуғрофиро дар бар мегиранд... [105, 92-93].

Ин навъи таснифот дар таҳқиқоти топонимшиносони тоҷик дар даҳсолаҳои охир тақмилу тавсеа ёфтаанд. Зеро эшон топонимҳои минтақаҳои мухталифро мавриди таҳқиқ қарор дода, рисолаву мақолаҳои ҷолибу хонданбоб таълиф намудаанд. Барои намуна чанд нигоштаи чунин муҳаққиқонро, чун А. Хромов [1966, 1967, 1968, 1969, 1975, 1980], Р. Х. Додихудоев [1972, 1973, 1975, 1976], Ш. Исмоилов [1993, 1994], Н. Офаридоев [1984, 1985, 1991], А. Абдунабиев [1992], Ҷумъахон Алимӣ [1993, 1995], О.Маҳмадҷонов [95, 96, 97, 98], Д. Ҳомидов [168, 169, 170] ва чанде дигарон марбут ба хусусиятҳои ҷуғрофӣ ин ё он минтақаи Тоҷикистон сурат

гирифта, ҳамчунин таснифи топонимия дар асоси мавзеъҳои номгузори тақмил ёфтааст, зикр менамояд. Аз ҷумла, дар таҳқиқоти топонимшиносӣ тоҷик Д. Ҳомидов, ки топонимияи водии Кешрӯдро мавриди таҳқиқ қарор додааст, миқдори ин навъи таснифот ба 10 адад мерасад ва ҳар гурӯҳи муайянкардаи ӯ ба ҷандин зергурӯҳҳо тасниф мешавад [170, 151-155].

Мо низ ба ҳамин таснифоти муҳаққиқони ғавқуззикр таъя намуда, маводи топонимии воҳаи Сурхонро вобаста ба ҷиҳати ҷуғрофӣ ва хусусиятҳои ҳоси онҳо ба гурӯҳҳои зерин тақсим менамояд: **1) Ойконимия; 2) Гидрономия; 3) Оронимия; 4) Этнотопонимия; 5) Антропонимия; 6) Фитотопонимия; 7) Зоотопонимия.**

III.1.1. ОЙКОНОМИЯ

Ойконим воҳаи юнонӣ буда, маънии хона, хоҷагии хонавода, нишооти биноро дорад ва дар илми топонимика чун истилоҳ маҷмӯи номи нуқтаҳои аҳолинишин [шаҳр, шаҳрак, деҳа, гузар, маҳалла]-ро ифода менамояд. Ойкономиро низ муҳаққиқон вобаста ба нуқтаҳои маскунӣ аз нигоҳи ҳудуд ба гурӯҳҳои полионимия [маҷмӯи номҳои шаҳр], комонимия [маҷмӯи номҳои деҳот], урбономимия [маҷмӯи хиебону кӯча, паскӯчаву гузаргоҳ], агроримия [маҷмӯи номҳои майдон ва бозорҳои шаҳр], эрготопонимия [маҷмӯи номҳои муассисаву корхонаҳо, заводу фабрика], хрематонимия [маҷмӯи номҳои марбут ба ҳаёти маданияву равшаннамоӣ], хоронимияи шаҳрӣ [маҷмӯи номҳои кӯчаю маҳалҳои марбут ба касбу кор] тақсим менамоянд [170, 45].

Аз ин нигоҳ ойконимияи воҳаи Сурхонро вобаста ба ҳудуд ва мавқеи ҷуғрофияшон ба ду гурӯҳи калон бахш намудан ба мақсад мувофиқ аст: **а) полионимия** – аз воҳаи юнонии полионим буда, номи шаҳр ва полионимия – маҷмӯи номҳои шаҳрҳои як ҳудуд, замон ва ё минтақаи алоҳида мебошад [170, 40]. **б) комонимия** – аз комоним номи деҳа буда, комонимия – маҷмӯи номҳои деҳаву русторо ифода менамояд [170, 40-42].

Ойконимҳои воҳаи Сурхон то кунун аз ҷониби муҳаққиқони топонимшинос ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст. Вале дар омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофии ин сарзамин асарҳои алоҳидаи таҳқиқотӣ аз ҷониби

муҳаққиқон таълиф гардидаанд. Метавон ин ҷо нигоштаҳои С. К. Кабанов, Р. Х. Ҳалимов, Т. Нафасов, О. Пармонову А. Бердиев ва чанде дигаронро зикр намуд, ки эшон дар нигоштаҳои хеш то кадри имкон доир ба чандин номҳои маскунии воҳаи Сурхон маълумот додаанд. Бояд гуфт, ки ин муаллифон бештар кӯшиш бар он намудаанд, ки доир ба ҷиҳатҳои ҷуғрофӣ ва таърихии номвожаҳои ҷуғрофӣ дахл намуда, он номҳоро ба тариқи муқоисаи таърихӣ [методи диахронӣ] дорои кадом шакл ғаштанашонро нишон диҳанд.

Албатта, ин шеваи пеша намудани муҳаққиқон хеле ҷолиб ва қобили дастгирист, вале эшон ҷо-ҷо дар маънидод намудани баъзе номвожаҳои ҷуғрофӣ ба камбудиву ғалатҳои мантиқӣ роҳ додаанд, ки ин ҳолат аз мукамал надониستاني таърихи забонҳои эронӣ ва таърихи мардуми ин сарзамин руҳ додааст. Аз ҷумла, топонимшинос Т. Нафасов доир ба таҳлили баъзе номвожаҳои ҷуғрофӣ, чун Чавз [шакли асосиаш Гавз, ки муарраб аст], Кеш, Қашқадарё ба ғалатҳои ҷиддӣ роҳ медиҳад ва дар муайян кардани шиносномаи ин номвожаҳои ҷуғрофӣ рӯ ба ҳазинаи забонҳои туркӣ меорад [112, 24]. Ҳол он ки ин номвожаҳои ҷуғрофӣ мансуби забонҳои эронӣ буда, дар ин нуқтаҳои аҳолинишин аз замони қадим инҷониб мардуми эрониноҷод – тоҷикон зиндагӣ доранд. Албатта, бо овардани ин далел қорҳои таҳқиқоти топонимшиносони ўзбек арзиши илмӣ худро аз даст намедиханд, зеро дар нигоштаҳои эшон ҷизҳои ҷашмрас ва қобили қабул бисёрданд, ки онҳоро нодида гирифтани қорро носавоб хоҳад буд. Яъне дар ташаккули таҳаввули номвожаҳои ҷуғрофӣ, аз ҷумла ойқонимҳо, беш будани таъсири забонҳои эрониро қайд намоёнд, ки ин худ эътироф намудани эшон аз соқинони азалии будани мардуми эрониноҷод дар ин сарзамин мебошад.

Гузашта аз ин роҷеъ ба ойқонимҳои воҳаи Сурхон маълумоти ҷолибро аз осори таърихӣ, мардумшиносӣ, адабиёти шиғоҳӣ, шевашиносӣ, ки дар муқаддима ва боби аввали рисола номгӯ ва таҳлили онҳо сурат гирифт, пайдо намудан мумкин аст. Вобаста ба нуқтаҳои маскунӣ дар воҳаи Сурхон воҳиду

унсурҳои зерини топонимӣ мавҷуданд: **водӣ, музофот, вилоят, шаҳр, туман, бекигарӣ, кент, шаҳрак, деҳа, деҳак, маҳала, гузар.**

Вожаҳои туман, музофот, кент, бекигарӣ дар замони гузашта арзи вучуд дошта бошанд ҳам, баъзеи ин вожаҳо мувофиқи тақозои замон аз нав эҳё гардида, дар муомила истеъмоли рӯзмарағӣ доранд. Яъне дар айни замон вожаи арабии туман бештар ба ҷойи вожаи русии район, вожаи ҳукумат ба ҷойи бекигарӣ истеъмол меёбанд, ки ин вожаҳо низ дар айни замон ифодагари нукоти маскунии аҳоли мебошанд.

Чун сухан аз бобати ойконимҳо меравад, ин ҷо таркиби этникии ин ё он нуктаи аҳолинишинро низ зикр бояд намуд. Чунки ба таври умумӣ таркиби этникии воҳаи Сурхонро асосан эронинажодон ва қисман туркнажодон ташкил медиҳанд ва ин аксарияту ақаллият дар номгузориҳои ҷуғрофӣ низ бетаъсир намондааст.

Ш.1.1.1. ПОЛИОНИМИЯ

Мо дар ин фасл шаҳру шаҳракҳои [полионимияи] минтақаи омӯзишро аз нигоҳи сохт, таърихи пайдоиш, ташаккулу таҳаввули онҳоро дар асоси манбаъҳои хаттӣ таҳқиқ мекунем. Бояд таъakkур дод, ки дар воҳаи Сурхон дар асоси манбаъҳои таърихӣ шаҳрҳои қадима, чун **Тирмиз** ё **Тирмид** номи шаҳр ва маркази ҳудуди маъмурии вилояти Сурхондарёи ҳозираи Ҷумҳурии Ёзбекистон мебошад ва ин номи ҷуғрофӣ таърихан вожаи мураккаб буда, дар айни ҳол ба қатори калимаҳои рехтаи сода шомил мешавад. Маънои луғавии ин топоним гузаргоҳи обӣ будааст, яъне тавассути бандаргоҳи Тирмиз роҳгузари обӣ мавҷуд аст. Ин топоним мутааллиқи забонҳои эронӣ мебошад.

Топоними **Деҳнав** бар ифодаи яке аз шаҳрҳои зебои водии Сурхондарёи кунунӣ меояд ва ин номвожаи ҷуғрофӣ мансуби забони тоҷикӣ буда, аз нигоҳи сохтор мураккаб аст ва аз ҷузъҳои **деҳ** ва **нав** таркиб ёфтааст. Маънои луғавии ин топоним деҳи нав аст ва дар гузашта пойтахти давлати Ҷағониён ба ҳисоб рафтааст.

Топоними дигари ин сарзамин **Шеробод** мебошад, ки вожаи Шеробод аз нигоҳи сохт мураккаб буда, мутааллиқи забони форсии тоҷикӣ аст. Ин вожа чун топоним номи мавзеест, ки дар қаламрави имрӯзаи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон воқеъ аст. Инчунин дар қаламрави Осиёи Марказӣ чандин мавзеъ мавҷуд аст, ки бо номи Шеробод ёд мешавад. Чунончи, дар ноҳияи Китоб ва вилояти Хоразм Шеробод ном деҳае мавҷуд аст, ки тибқи маълумоти сокинонашон ин мавзеъ ба **Шер** ном шахс, ки барои ободии ин деҳаҳо сахм гирифтаанд, гузошта шудааст. Вале Шеробод, ки мо мавриди баррасӣ қарор медиҳем, ба назари мо, бо ин ривоят умумият надорад. Чунки ин мавзеъ аз нигоҳи ҳудуди маъмурӣ хеле васеъ буда, яке аз мавзеъҳои қадимаи тоҷикнишин мебошад. Дар айни ҳол ноҳия ва шаҳр номи Шерободро дошта, беш аз 150 ҳазор нафар аҳолиро фаро мегирад. Топонимияи Шеробод вожаи мураккаб буда, аз ҷузъи шер ва обод таркиб ёфтааст. Шер ҷузъи асосӣ ва обод анҷомаи топонимсоз мебошад. Ҷузъи шер чун вожаи таърихӣ таҳаввули ҷиддиро аз сар гузаронидааст. Ин вожа аслан аз калимаҳои қадимаи эронии **xsa** [y] ва шакли дигари он **xsayaviya** буда, маънои шаҳр, кишвар ва шоҳро дорост. Дар калимаи шер аз дифтонги **ai**[ai] фонемаи **e** [e] боқӣ мондааст ва аз ҳамсадои думахраҷаи **xs-s** [ш] пайдо шуда, шаклҳои шер ва шаҳр аз ҳамин калима аст. Шаҳр дар ибтидо ба маънои васеъ қорбаст ёфта, муодили кишвар, мамлакат аст. Ин калима ҳамчун анҷома ва ҳамчун ҷузъи асосӣ дар таркиби калимаҳои **Ардашер, Гаршоспшер, Баҳромшер, Шеробод, Шерхон, Панҷшер** ва амсоли инҳо қорбаст ёфта, ба маънои ҷойи истиқомат, ҷойи зисти ҳоким, мақоми буду бош меояд. Агар ин нигоштаҳоро қамъбаст намоем чунин ҳулоса мебарояд, ки вожаи Шеробод калимаи хеле қуҳани забони тоҷикӣ буда, таърихан мураккаб мебошад ва ба маънои ҷойи зисти ободу шуқуфони мардуми ориёӣ далолат мекунад. Ба маънии шаҳри обод, макони шуқуфони ориёӣ, киштбоб шудани ин мавзеъро ҳуди муҳити ҷуғрофӣ низ ба ибтот мерасонад. Зеро мавзеи Шеробод дар анбӯҳи чандин навоҳӣ, аз қабилҳои Ҷарқӯрғон ва Қумқӯрғон воқеъ буда, нисбат аз ин мавзеъ дар ин мавзеъ киштукор ва ободӣ

барвақттар оғоз гардидааст, ки дар айнаи ҳол низ шукуфонтару ободтар аст ва макони долу дарахти гуногун мебошад.

Сариосиёб номи шаҳрак ва ноҳияи воҳаи Сурхон буда, ин вожа аз куҳантарин вожаи забони модариамон маҳсуб ёфта, аз нигоҳи сохт мураккаб аст ва аз ҷузъҳои **сар** – исм, **-и** – бандаки изофӣ ва **осиёб** – исм таркиб ёфтааст. Шакли дурусти ин вожа **сари осиёб** аст ва дар Осиёи Марказӣ чандин номвожаҳои ҷуғрофӣ бо ин вожа номгузорӣ гардидаанд. Ҷузъи **сар** ҳамчун вожаи сермаъноӣ аслан тоҷикӣ бар ифодаи **ибтидо, оғоз, аввал** меояд. Ҷузъи **осиё** бошад, аслан вожаи мураккаб буда, аз ҷузъҳои **ос** [ās] – нарм кардан, реза кардан, совидан ва **об** [āb] – моеъи туршизо таркиб ёфта, маънояш дастгоҳи обие, ки гандум ва чизҳои дигари донагиро суфтаву сафед ва реза мекунад. Дар маҷмӯъ, маъноӣ луғавӣ ин номвожаи ҷуғрофӣ маконеро ифода мекунад, ки дар оғоз ё саршавии он осиё [осиёб] вучуд дорад.

Заркамар яке аз мавзӯҳои ободу зебои воҳаи Сурхон буда, айнаи ҳол шакли туркӣ-ӯзбекии Олтинсойро соҳиб гардидааст. Олтинсой шакли тарҷумашудаи Заркамари тоҷикӣ аст. Топонимии Заркамар аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **зар** ва **камар** таркиб ёфтааст ва маънояш **водиин зарин** аст.

Ҳамин тариқ, аз таҳлили номи шаҳру шаҳракҳои воҳаи Сурхон аён мегардад, ки воҳаи Сурхон дорои шаҳракҳои қадимаву обод буда, ин шаҳрҳо дар рушди тамаддуну фарҳанги мардуми ориёинажод саҳми босазое гузоштаанд. Таърихи ин шаҳрҳо бозгӯи таърихи халқи тоҷик буда, дар ҳини таҳқиқу омӯзиш паҳлӯҳои норавшану ногуфтаи таърихи гузаштаи халқи ин сарзамин ошкор гардида, ҳамчунин муҳаққиқ аз расму оин ва урфу одат баръало воқиф хоҳад шуд.

III.1.1.2. КОМОНИМИЯ

Дар воҳаи Сурхон даҳҳо деҳаҳои [комонимҳои] бостонӣ мавҷуданд, ки имрӯз низ бо номи қадимаашон арзи ҳастӣ доранд. Вале деҳаҳое низ мавҷуданд, ки танҳо номашон дар асарҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ зикр

гардидаанду халос. Ба ин қабил деҳаҳо Нартибаланд, Омончӯл, Кӯҳак, Парғӯза, Сардомир, Саркаш дохил мешаванд, ки дар осори «Вақфнома», «Муъҷам-ул-булдон»-и Ёкути Ҳамавӣ зикрашон рафтааст [Ҳомидов.18, 208-210]. Ҳоло чанде аз номҳои он деҳаҳои водиро ин ҷо меоварем ва вобаста ба маъноии луғавӣ, таърихи пайдоишашон ва ташаккулу таҳаввулоташон сухане чанд мутобиқи санадҳои таърихӣ, фарҳангӣ баён менамоем. Дар воҳаи Сурхон деҳаи калонтарин ва сараҳолитарин **Даҳана, Дарбанд, Панҷоб, Сайроб, Сина** ва монанди инҳо ба ҳисоб мераванд.

Дарбанд чун номи деҳа дорои чунин маъниҳост: 1] танба, чӯбе, ки барои маҳкам кардани дар ба пушти он така кунонида мешавад, ғалақа, лӯкидон; 2] сарҳади табиӣ байни ду вилоят ё мамлакат; 3] дар адабиёт ба маъноии қалъаи Ҳисор ва истехком омадааст; 4] ағба, тағно ё дараи танг аст. Ин деҳа дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарё, ки асосан тоҷикон зиндагӣ доранд, воқеъ аст. Аз нигоҳи сохт ин топоним мураккаб аст ва аз ҷузъҳои **дар** – дара, роҳ ё масоҳаи на чандон васеи байни ду доманаи кӯҳ [175, 324] ва **банд** – баста таркиб ёфтааст. Маънояш **дараи аз ду тараф баста буда**, мутааллиқи забони тоҷикӣ.

Даҳана номи деҳаи ноҳияи деҳаи ноҳияи Деҳнави вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Аз нигоҳи сохтор сохта буда, аз ҷузъҳои **даҳан**-оғозгоҳ ва **-а** – пасванди калимсоз таркиб ёфта, маънояш деҳаи дар оғозгоҳи дарабудаст.

Топонимияи **Сайроб** номи яке аз деҳаҳои қадимаи мавзеи Бойсуни водии Ҳисор мебошад ва аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **сайр** ва **об** таркиб ёфта, мутааллиқи забони форсии тоҷикӣ. Маъноии луғавии ин топоним мавзеест, ки дар он ҷо **об сайр** дорад. Номвожаи ҷуғрофии дигари ин сарзамин **Дарбанд** аст, ки номи деҳа буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои **дар** ва **банд** таркиб ёфтааст ва маъноии луғавиаш мавзеи **тангҳои баста** аст ва мутааллиқи забони форсии тоҷикӣ.

Панҷоб номи деҳаи дигари ноҳияи Бойсуни воҳаи Сурхони таърихӣ ва водии Ҳисор аст, ки аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **панҷ** – адад ва **об**–дарё таркиб ёфта, мансуби забони форсии тоҷикӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, аз ин навиштаҳо маълум мегардад, ки воҳаи Сурхони таърихӣ дорои шаҳру шаҳрак ва деҳаву рустоҳои қадима буда, аксарияти ин шаҳру шаҳракҳо ва деҳаву рустоҳо то имрӯз арзи ҳастӣ намуда, дар рушду нумӯи тамаддуну фарҳанги мардуми тоҷик саҳми босазое доранд.

III.1.2. ГИДРОНИМИЯ

Гидронимия аз калимаи **hidrā**-и юнонӣ гирифта шуда, дар илми топонимика мавзеи чуғрофиеро мефаҳмонад, ки бо об алоқаманд [дарё, баҳр, ҳавз, чашма, шаршара, кӯл ва ғайра] буда, гидронимия маҷмӯи номҳои мавзеъҳои обӣ аст [170, 114].

Гидронимҳо дорои хусусиятҳои зиёди забонӣ, таърихӣ ва чуғрофӣ буда, шумораи умумии номҳои бо об алоқаманд тавассути мавҷудияти шакли муродифоти зиёд аз ҳуди шумораи мавзеъҳои обӣ бештаранд. Як баҳр, дарё ва ё рӯд дар тӯли таърих метавонад чандин маротиба номи худро табиلى тағйир диҳад. Чунончи, дар воҳаи Сурхон чандин номҳои дарёву рӯдҳо, чун **Кофарниҳон** [Kofarnihon], **Ниҳомрӯд** [Nihomrud], **Комрӯд** [Komrud], **Хонақоҳ** [Xonaqoh], **Сурхондарё** [Surxondaryo], **Ширкент** [Sirkent], **Тӯфаланг** [Tufalang], **Дарбанд** [Darband], **Панҷоб** [Panjob] ва ғайра мавҷуданд, ки дар раванди таърих тағйири ном ва шакл намуданд.

Гидронимия дар навбати худ ба якчанд зергурӯҳҳо ва ё навъҳо чудо мешавад. Мо гидронимҳо, яъне номвожаҳои чуғрофӣ бо об вобастаи воҳаи Сурхонро ба зергурӯҳҳои *потамонимия*, *лимнонимия* чудо намуда, тибқи ҳамин тақсимот ин гидронимҳоро таҳлил менамоем. Гидронимҳои воҳаи Сурхон асосан инҳоянд: **Кофарниҳон** [Kofarnihon], **Ниҳомрӯд** [Nihomrud], **Комрӯд** [Komrud], **Хонақоҳ** [Xonaqoh], **Сурхондарё** [Surxondaryo], **Ширкент** [Sirkent], **Тӯфаланг** [Tufalang], **Дарбанд** [Darband], **Панҷоб** [Panjob] ва чандин шохобҳои онҳоянд. Умуман, воҳаи мазкур дар водии Ҳисор воқеъ гардида, ба таври дигар мавзеи миёнаоби дарёи Омуст ва

оғозгоҳи ин водӣ мавзеъҳои Обигарму Файзобод маҳсуб ёфта, интиҳои ин водӣ Тирмизи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Бояд гуфт, ки дар ҳудуди воҳаи Сурхон чунин гидронимҳо мавҷуданд: Дар ҳудуди воҳаи Сурхон дар асоси шаҳодати манбаъҳои таърихӣ мавҷуд будани чунин дарёҳои хурду калон қайд гардидааст: **Анҳор** [Anhor], **Кофарнихон** [Kofarnihon], **Нихомрӯд** [Nihomrud], **Комрӯд** [Komrud], **Хонақоҳ** [Xonaqoh], **Сурхондарё** [Surxondaryo], **Ширкент** [Sirkent], **Тӯфаланг** [Tufalang], **Дарбанд** [Darband], **Панҷоб** [Panjob], **Заркамар** [Zarkamar], **Дуоба** [Duoba], **Обизаранг** [Obizarang], **Оқсув** [Oqsuv], **Сайроб** [Sayrob], **Анҳор** [Anhār], **Дарбанд** [Darband], **Дехиканора** [Dehikanāra], **Дуоба/Дува** [Duāba/Duva], **Заркамар** [Zarkamar], **Куювсув** [Kuyuvsvuv], **Қизилсой** [Qizilsāy], **Нихомрӯд** [Nihāmruḍ], **Обшир** [Ābšir], **Обизаранг** [Ābizarang], **Оқсув** [Āqsuv], **Панҷоб** [Panjāb], **Сайроб** [Sayrāb], **Сангардак** [Sangardak], **Сурхон//Сурхондарё** [Surxān/Surxāndaryā], **Тангрӯд** [Tangrud], **Тӯпаланг** [Tupalang], **Хондиза/Хончиза** [Xāndiza/ Xāndiza], **Хӯчаилок** [Xujailāk], **Сангбулоқ** [Sangbuloq], **Сангчак** [Sangcak], **Сардоба** [Sardoba], **Сурхони ҷанубӣ** [Surxoni janubi], **Сурхон** [Cajonrud], **Каризат** [Karizat], **Кӯл** [Kul], **Кӯлак** [Kulak], **Лабиоб** [Labiob], **Новандак** [Novandak], **Обҷӯяк** [Ābjuyak], **Обгир** [Ābgir], **Ободон** [Ābādān], **Тиллоҳавз** [Tillāhavz]... Ин гидронимҳоро дар навбати худ ба чанд зергурӯҳ метавон ҷудо кард: **потамонимия** [маҷмӯи номи дарёҳо], **лимнонимия** [маҷмӯи номи кӯл ва ҳавзҳо].

III.1.2.1. ПОТАМОНИМИЯ

Потамоним калимаи юнонӣ буда, номи дарё ва потамонимия маҷмӯи номи дарёҳост. Дар ҳудуди воҳаи Сурхон дар асоси шаҳодати манбаъҳои таърихӣ мавҷуд будани чунин дарёҳои хурду калон қайд гардидааст: **Анҳор** [Anhār], **Дарбанд** [Darband], **Дехиканора** [Dehikanāra], **Дуоба/Дува** [Duāba/Duva], **Заркамар** [Zarkamar], **Куювсув** [Kuyuvsvuv], **Қизилсой** [Qizilsāy], **Нихомрӯд** [Nihāmruḍ], **Обшир** [Ābšir], **Обизаранг** [Ābizarang], **Оқсув** [Āqsuv], **Панҷоб** [Panjāb], **Сайроб** [Sayrāb]

Сангардак [Sangardak], **Сурхон//Сурхондарё** [Surxān/Surxāndaryā], **Тангрук** [Tangruk], **Тўпаланг** [Tupalang], **Хондиза/Хончиза** [Xāndiza/ Xāndiza], **Хўчаилок** [Xujailāk]...

Моро лозим аст, ки пеш аз ҳама дар бораи вожаҳои рӯд ва дарё, ки аз вожаҳои аслан тоҷикӣ буда, дар марҳилаҳои инкишофи таърихи забони тоҷикӣ ба чӣ таҳаввулот ва тағйирот дучор шудаанд, тибқи навиштаҳои муҳаққиқон маълумот диҳем. **Дарё** вожаи аслан тоҷикӣ буда, дар забони порсии қадим дар шакли **drayāh** – баҳр, дар забони авестой **zrayh** – баҳр, дар забони порсии миёна **daryā**, дар забони порсии нав – тоҷикӣ **daryā** – дарё арзи ҳастӣ кардааст [131,130]. Дар фарҳангу луғатҳои тафсирии ба забони модариамон таълифёфта «Ғиёс-ул-луғот», «Бурҳони қотеъ», «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод С. Айнӣ, «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар бораи вожаи мазкур маълумоти саҳеҳ оварда шудааст. Мо ин ҷо маълумоти «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод С.Айнӣ, ки доир ба вожаи «дарё» саҳеҳтар ва як навъ ҷамъбасти маълумоти дигар луғату фарҳангҳо мебошад, меоварем: «**Дарё** - 1. Баҳре, ки гирдогирди заминро ихота кардааст; 2. Баҳрҳое, ки ба баҳри муҳит мепайвандад; 3. Кӯлҳое, ки дар калонӣ ба баҳрҳо монанди доранд [кӯли Арол, Кӯли Хазар]; 4.Наҳрҳо ва рӯдҳои калон [монанди Аму, Сир, Зарафшон, Вахш] «ин маҷоз аст, ки махсуси забони тоҷикист» [9, 19]. **Рӯд [Rud]** низ вожаи аслан тоҷикӣ буда, дар забони порсии қадим ва порсии миёна, ки гузаштаи бевоситаи забони тоҷикӣ аст, дар шаклҳои **rautah** – «дарё», «рӯд», «маҷро» > rōd – [rwd] «рӯд», «дарё», «маҷро» арзи ҳастӣ кардааст [131,113].

Ҳамчунин доир ба ин калима дар луғату фарҳангҳои ба забони тоҷикӣ таълифёфта маълумоти ҷолиб оварда шудааст. Аз ҷумла, дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С.Айнӣ доир ба ин вожа чунин навишта шудааст: Рӯд-1.наҳри калон [монанди рӯди Амуя, рӯди Шофирком, Ҳирқонрӯд, Шаҳррӯд]; 2.Тори созҳо, ки аз рӯда тофта бошанд; 3. Номи созест, ки тораи аз рӯд аст» [9, 319].

Анхор [Anhār] номи қадимаи дарёчаи Ангор аст, ки дар ҳудуди ноҳияҳои Ангор ва Шеробод ҷорист. Вожаи Ангор мансуби забонҳои эронӣ буда, ба маънои ҷойи ҷамъоварии ҳосили кишт, яъне хирман далолат мекунад [112, 13]. Дар ҳамин шакл дар сарчашмаҳои пешин қайд шудааст ва баъдан шакли анхорро гирифтааст. Вожаи **анхор** арабӣ буда, ба маънои **наҳр ё рӯдак** далолат мекунад [175, 68].

Дарбанд [Darband] номи дарё ва деҳа дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарё аст. Аз нигоҳи сохт ин топоним мураккаб аст ва аз ҷузъҳои **дар** – дара, роҳ ё масоҳаи на чандон васеи байни ду доманаи кӯҳ [Фзт, 324] ва **банд** – баста таркиб ёфтааст. Маънояш **дараи аз ду тараф баста буда**, мутааллиқи забони тоҷикӣ.

Дехиканора [Dehikanāra] номи яке аз шоҳоби дарёи Санггардак дар ҳудуди вилояти Сурхондарё аст. Дарёҳои **Қизилсой** ва **Дехиканора** дарёи **Санггардакро** ташкил медиҳанд ва манбаи оби ин дарё барф. Санггардак шоҳоби рости дарёи Сурхон буда, аз ҳудуди ноҳияҳои Сариосиё ва Деҳнав мегузарад. Дарёи Дехиканора аз нигоҳи сохт мураккаб: **деҳ** – мавзеъ, русто ва **канора** – дуртар аз мавзеъ ё атрофи он; маъно: дарёи аз канори деҳа ҷоришаванда.

Дуоба/Дува [Duāba/Duva] номи шоҳоби дарё дар ноҳияи Ҷузҷи вилояти Сурхондарё аст. Ин топоним шакли дигари **Дуоб** аст ва бо илова шудани пасванди калимасози **-а** шакли **Дуоба/Дуваро** гирифтааст. Сохти ин топоним **ду** – шумора, **об** – исм ва пасванди калимасози **-а** таркиб ёфтааст ва аз нигоҳи сохт мураккаб аст.

Заркамар [Zarkamar], номи дарёча дар ноҳияи Олтинсой буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои **зар** – санги қиматбаҳо ва **камар** –миён, оғӯш шакл гирифта, маънои мавзеи зархез, ҳосилхезро дорад.

Куювсув [Kuyuvsv] номи дарё воқеъ дар ноҳияи Олтинсойи вилояти Сурхондарё аст. Ин гидроним аслан мутааллиқи забони тоҷикӣ буда, дар шакли кӯҳин+об дар сарчашмаҳо зикр гардидааст ва куювсув шакли туркӣ – ўзбекии кӯҳиноб мебошад. Яъне аз кӯҳ омадани об аст.

Қизилсой [Qizilsāy] номи яке аз шохоби дарёи Санггардак воқеъ дар худуди вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Санггардак шохоби рости дарёи Сурхон буда, аз худуди ноҳияҳои Сариосиё ва Дехнав мегузарад. Дарёи **Қизилсой** аз нигоҳи сохт мураккаб: **қизил** – сурх ва **сой** – дара; маъно: дарёе, ки аз дараи сурх ҷорист [112, 156].

Нихомрӯд [Nihāmrud] номи қадимаи шохоби рости дарёи Сурхондарёи ҳозира дар худуди Сурхони таърихӣ аст. Дар асрҳои миёна дарёи Тӯпаланг бо ҳамин ном ёд мешуд. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **нихом** – номи мавзеъ ва **рӯд** – дарё; маъно: дарёи мавзеи Нихом. Ҳоло ин мавзеъро бо номи Дараи Нихон ёд мекунам [112, 128].

Обшир [Ābšīr] номи сарғаҳи дарё, ки аз обҳои ях, барф дарёҳои поёнро шодоб мегардонад. Ин гидроним дар худуди ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарё буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **об** – чизи моеъи шаффоф, дарё ва **шир** – сафед, тоза, ноб; маъно: оби тозае, ки аз кӯҳи яхин ҷоришаванда [112,137].

Обизаранг [Ābizarang] номи шохоби тарафи рости дарё дар ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарё аст. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **об** – дарё, бандаки изофии **-и** ва **заранг** – мавзеи саҳт; маънои луғавии ин номвожаи ҷуғрофӣ обе, ки аз ҷойи саҳт ҷорист, мебошад [112,134].

Оқсув [Āqsuv] номи дарё дар вилояти Сурхондарё буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои **оқ** – сафед ва **сув** – об; маъно: оби софу тоза ва аз ҷойи саҳт омадани дарё [112, 144].

Панҷоб [Panjāb] номи дарё дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарё буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **панҷ** – адад, шумора ва **об** – дарё; маъно: панҷ адад будани дарё [112, 154].

Сайрӯб [Sayrāb] номи дарёча дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарё аст. Аз ҷузъҳои **сайр** – гардиш, гуфтугузор, ҳаракат ва **об** – дарё таркиб ёфта, ба маънои дарёе, ки аз доманаи кӯҳ гардишкунон ба ҳаракат меояд, мебошад. Муҳити ҷуғрофии ин мавзеъ ба номи мавзеъ мувофиқ аст ва дар ин деҳа

точикон зиндагӣ доранд. Номи мавзеъ мансуби забони тоҷикӣ. Чузӣ **сайр** арабӣ буда, бо илова шудани **об** калимаи тоҷикӣ сохта шудааст [112, 162].

Сангардак [Sangardak], номи дарё дар вилояти Сурхондарё аст. Сангардак шохоби рости дарёи Сурхон буда, аз ҳудуди ноҳияҳои Сариосиё ва Деҳнав мегузарад. Дарё оби ҳудро аз нишебиҳои ҷануби ғарбии қаторкӯҳи Ҳисор мегирад. Болообаш [то ҳамроҳ шудани дарёчаи **Қизилсой**] **Деҳиканора** ном дорад [112, 163].

Сурхон // Сурхондарё [Surxān / Surxāndaryā] номи дарё дар вилояти Сурхондарё буда, охири ва қалонтарин шохоби дарёи Аму маҳсуб меёбад. Сурхон каме болотар аз деҳаи Қаровултеппа дар натиҷаи якшавии дарёҳои Тӯпаланг ва Қаратоғ, ки обашонро аз нишебиҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор мегиранд, ҳосил мешавад. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои тағйирёфтаи Сурхон иборат мебошад. Чузӣ **чағон** ба номи қабил ва сулола далолат мекунад [112, 204; 175, 86].

Тангрук [Tangruk] номи шохоб ва дарё дар ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарё буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва дар қисмати ҷануби дарёи Сурхон мавҷуд будани обанборро ифода мекунад [112, 173].

Тӯпаланг [Tupalang] номи дарё дар вилояти Сурхондарё буда, аз нигоҳи сохт содаи рехта буда, мутааллиқи забони туркӣ мебошад ва маъноаш ба таври ноором ҷорӣ шудани дарёст.

Хондиза/Хончиза [Xāndiza/Xāndiza] номи дарё воқеъ дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **хон** – ва **диз** – ҷойи; маъно: аз ҷойи саҳт омадани дарёро ифода мекунад.

Хӯчаилок [Xujailāk] номи дарё воқеъ дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **хӯча** ё **хоҷа** ва **илок** – элок; маъно: дарёе, ки ба хоҳири хоҷаи Элокӣ номгузорӣ гардидааст [112, 198].

III.1.2.2. ЛИМНОНИМИЯ

Лимноним як ҷузъи гидронимия буда, номи кӯл ва ҳавзро ифода менамояд ва лимнонимия бошад, маҷмӯи чунин номҳост. Дар ҳудуди воҳаи

Сурхон, мутобиқи ахбори манбаъҳои хаттӣ мавҷуд будани чунин лимнонимҳо зикр гардидааст: **Каризат, Кӯл, Кӯлак, Лабиоб, Новандак, Обҷӯяк, Обгир, Ободон, Тиллоҳавз [Шеробод], Чакоп / Чоҳоб**. Ин кӯлу ҳавзҳо нисбатан аз дигар кӯлу ҳавзҳо калонтар ва маъруфтар аст, бинобар ин мо ин ҷо номи инҳоро зикр кардем, зеро ин ҳавзу кӯлҳо дар тӯли асрҳо ҳамеша ба мардум хизмат намудаанд ва имрӯз низ хизмат менамоянд.

Диллакӯл [Dillakul] номи кӯл дар ҳудуди мавзеи Тирмизи вилояти Сурхондарё аст. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **дилла** – ботлох ва **кӯл** – ҷойи он ҷо оби бисёри ба таври сунъӣ чамъшуда; маъно: растании дар кӯли ботлохдошта рустааст.

Занг [Zang] номи анҳор ё ба истилоҳи имрӯза канал воқеъ дар ҳудуди вилояти Сурхондарёи муосир аст. Аз нигоҳи сохт сода: калимаи **занг** шакли тағйирёфтаи санг; маъно: дар мавзеи сангӣ ҷорӣ шудани обро ифода мекунад [175, 436].

Ойнакӯл [Āynakul] номи кӯл дар ҳудуди ноҳияи Шўрчи вилояти Сурхондарё аст. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **ойна** – ашёи шаффоф ва **кӯл** – мавзеи об чамъшуда; маъно: кӯли обаш тозаи тоза.

Ободон [Ābādān] номи мавзеи обӣ дар ноҳияи Шўрчи вилояти Сурхондарё буда, аз нигоҳи сохт сохта: яъне аз ҷузъҳои **обод** – хуррам, хуш, зебо, бегазанд ва пасванди чамъбандии **-он** [175, 893].

Обинаргаз [Ābinargaz], номҳои наҳру ҳавз, чашма дар ҳудуди ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон мебошад. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **об** – дарё, наҳр, бандаки изофии **-и** ва **нард** – **банди ҷӯй**, **газ** < хас мутааллиқи забони суғдӣ буда, ба маънои чашма меояд, иборат буда, мансуби забони тоҷикӣ мебошад. Маънои луғавии ин номвожаи ҷуғрофӣ анҳор ё ҷӯйе, ки банд дорад, мебошад [ниг.: 9, 134].

Ҳавзак [Havzak], номи ҳавз воқеъ дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарё аст. Гидроним аз нигоҳи сохт сохтҳои омехта аст, яъне ин номвожаи ҷуғрофӣ аз ҷузъҳои **ҳавз** - арабӣ, ҷойи чамъшавии об ва пасванди

точикии ифодакунандаи хурдӣ **-ак** шакл гирифта, ба маънои ҳавзи хурд далолат мекунад [170, 191].

III.1.2.2. НОМИ ЧҰЙ ВА НАҲР

Дар фарҳангҳои тафсирии роҷеъ ба вожаи ҷӯй чунин маълумот оварда шудааст: «**Ҷӯй** ҷое, ки дар он оби бисёр раван аст» [ФЗТ, 580]. Топонимшинос Э. М. Мурзаев доир ба истилоҳи «ҷӯй» чунин мулоҳиза меронад: ҷоу, ҷо - «ариқ», «ҷӯй» [тоҷикӣ]. Муқоиса кунед: туркмани ҷоуа [аслан «ҷӯй»-и тоҷикӣ аст] «ариқ», «ҷӯй» барои обёрӣ, ҷӯй барои обёрии киштзор ва боғу токзор [хабарӣ М. Талдиханов], форсӣ «ҷӯй», «ҷӯоб», «ҷӯб» - «ариқ», «канал» [русӣ] барои обёрӣ, дарёча, наҳр [арабӣ], чашма, шохоб, афғонӣ [дарӣ] «ҷӯбор» - «ҳавз», «кӯл» [Мурзаев, 38 - 48].

Дар ҳудуди воҳаи Сурхони таърихӣ номгӯи чунин **ҷӯйю ҷӯйборҳо** ва **наҳрчаҳои** пуроб мавҷуданд, ки шумораи онҳо на он қадар зиёданд:

Дамарик [Damariq] номи чӯй дар худуди ноҳияҳои Шеробод, Олтинсойи вилояти Сурхондарё. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **дам** – канора ва **арик** – чӯй; маъно: оби чӯй қачу норавон. Ин гидроним шакли ўзбекишудаи гидроними Дамчӯй аст.

Дубойарик [Dubāyariq] номи чӯй воқеъ дар ноҳияи Саросиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **дубой** – номи гурӯҳи этникии туркӣ ва **арик** – чӯй; маъно: чӯйе, ки ба қавми дубой мансуб аст, номгузорӣ шудааст [ниг.: 112, 65].

Қанҷиғашох [Qanjijasāx] номи чӯй воқеъ дар ноҳияи Ангори вилояти Сурхондарёи аст. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **қанҷиға** – номи гурӯҳи этникии туркӣ ва **шоҳ** – чӯйи хурд; маъно: чӯйе, ки мансуби гурӯҳи этникии қанҷиға аст [112, 236].

Қораарик [Qāraariq] номи чӯй воқеъ дар ноҳияи Олтинсойи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **қора** – сиёҳ ва **арик** – чӯй; маъно: чӯйе, ки обаш сиёҳ аст [ниг.: 112, 248].

Нӯғайшоҳ [Nuḡaysāḥ] номи чӯй дар ноҳияи Ҷарқӯрғони вилояти
Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб аст ва аз

чузъҳои **нӯғай** – исм, сабзор ва **шоҳ**-чӯйбор таркиб ёфтааст. Маънои луғавии ин гидроним мавзеи сабзор аст [ниг.: 112,120].

Ойнаарик [**Āynaariq**], номи чӯй дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, мураккабсохт аст ва аз чузъҳои **ойна**–ашёи шаффоф ва **арик**–чӯй иборат буда, ба маънои чӯйе, ки обаш тоза аст, далолат мекунад [112, 138].

Харкуш [**Xarkus**] номи чӯй дар ноҳияи Сариосиё вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **хар** - шакли тағйирёфтаи ғар ба маънои кӯҳ ва **куш** – оғӯш ё байн таркиб ёфта, ба маънои чӯйе, ки аз байни дара ё кӯҳ хорист, далолат мекунад [112, 192].

Чакак [**Čakak**] номи чӯйи чуқур воқеъ дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарё аст. Аз нигоҳи сохт сохта: **чак** – чоҳ ва пасванди ифодагари хурдӣ –**ак**; маъно: чоҳак, яъне чоҳи хурд мебошад [112, 200].

III.1.2.3. НОМИ ЧОҲ ВА ЧАШМА

Дар фарҳангҳои тафсири роҷеъ ба вожаи **чоҳ** чунин маълумот оварда шудааст: «**Чоҳ**, ки ба маънои чуқурии рострафта дар замин, мағок ё чуқурии ростканда барои кашидани об ва ё рехтани обҳои ифлос меояд. Ё чое, ки дар он оби бисёр ҷамъ шудааст, толоб» [ФЗТ, 580].

Дар ҳудуди Сурхони таърихӣ **чоҳ**, ки ба маънои чуқурии рострафта дар замин, мағок ё чуқурии ростканда барои кашидани об ва ё рехтани обҳои ифлос меояд, асосан дар мавзёҳои ҳамворзамин, даштӣ мавҷуд аст. Чоҳҳо асосан дар дашту биёбонҳои вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон барои нигоҳ доштани обҳои сунъӣ арзи ҳастӣ доранд. Чоҳҳоро низ метавонем вобаста ба мазмуну шаклашон ба **чоҳ** - **антропоним**, **чоҳ** – **этноним** **чудо** **намоем**:

а) чоҳ - **антропоним** [номи одамон]: **Азизбулоқ** [**Azizbulāq**], номи чоҳ дар ҳудуди ноҳияи Қумқурғони вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **азиз**, ки мувофиқи маълумоти фарҳанги «Девону луғат-ит-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ шакли тағйирёфтаи **адир** мебошад [Девону луғат-ит-турк, 10], **булоқ** - чашма

аст, таркиб ёфтааст. Маънои луғавии ин гидроним мавҷуд будани **чоҳ** дар адирро ифода мекунад.

Ашуркесак [Ashurkesak], номи чоҳ дар ноҳияи Қумқурғони вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии буда, аз нигоҳи сохт мураккаб мебошад ва аз ҷузьҳои **ашур** ва **кесак** таркиб ёфтааст.

б) чоҳ–этноним [номи халқ]: Балхиқудуқ [Balxiquduq], номи чоҳест дар ҳудуди ноҳияи Қумқурғони вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии. Ин чоҳ имрӯз низ арзи ҳастӣ дорад ва мардуми деҳаҳои Кӯкдала, Дурсун аз он истифода мебаранд. Аз номи чоҳ маълум аст, ки дар гузашта шахсони аз Балх омада соҳиби ин чоҳ будаанд ва имрӯз варианти туркиаш низ дар асоси ҳамин маъно пайдо шудааст. Балхиқудуқ шакли туркии чоҳи балхиёни тоҷикӣ аст.

Бӯридаҳана [Buridahana], номи мавзеи обгузар дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Ин номи ҷуғрофӣ аз ҷузьҳои Бӯрӣ – номи шахс, маънояш **гурғ** [шакли қадимаи ин вожа *vrk-* порсии бостон] ва даҳна/даҳана – ҷойи обгузар [тоҷикӣ] таркиб ёфтааст. Замоне дар ин дара Бӯрӣ ном шахс ё гурғ истиқомат доштаанд ва ба ҳамин муносибат ин дараи обгузарро ба номи онҳо гузоштаанд.

Ҳамин тариқ, чоҳҳое, ки тибқи маълумоти сарчашмаҳо дар воҳаи Сурхони таърихӣ мавҷуданд, асосан дар мавзеҳои ҳамворзамин, даштӣ воқеанд.

Инчунин роҷеъ ба пайдоиш ва таърихи баромади ҳуди истилоҳи «чашма» фикру андеша ва мулоҳизаҳои зиёд вучуд доранд. Аз ҷумла, дар фарҳангҳои тафсирий роҷеъ ба вожаи **чашма** чунин маълумот оварда шудааст: «Чашма ҷойи ҷӯшидани об аз зери замин ва равон шудани он аст» [ФЗТ, 535]. Дар ҳудуди Сурхон чашмаҳои зиёде мавҷуданд, ки аксари онҳо унвон доранд:

Зарҷоб [Zarčāb], номи чоҳ воқеъ дар ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарё аст. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **зар** – шакли тағйирёфтаи **сар** – ибтидо, оғоз ва **ҷоб** – шакли ихтисоршудаи чоҳи об;

Маънои луғавии ин гидроним мавзеи сари чоҳ аст. Яъне номи мавзеъ аз гидроним гирифта шудааст [1, 67].

Оқмата [Āqmata] номи чашма дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб мебошад ва аз ҷузъҳои **оқ** – сафед ва **мата** – ҷӯй иборат буда, ба маънои ҷӯйе, ки обаш тоза аст, далолат мекунад [ниг.: 112, 141].

Сурхонбулоқ [Surxānbulāq] номи чашма воқеъ дар ноҳияи Қумқурғони вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **сурхон** – шакли тағйирёфтаи суршок ва **булоқ** – чашма; маъно: чашмае, ки дар суршок [ниг.: 112, 170].

Чашма [Časma] номи чашма воқеъ дар ноҳияи Олтинсойи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт сохта: **чашм** – номи узви инсон, оби равон ва пасванди калимасозӣ **-а**; маъно: деҳае, ки чашма дар наздики он [175, 202].

Чашмазор [Časmazār] номи чашма воқеъ дар ноҳияҳои Бойсуну Шерободи вилояти Сурхондарё ва Шаҳрисабзу Деҳқонободи вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт сохта: **чашма** – исм ва пасванди фаровонии **-зор**; маъно: фаровон будани чашмаҳоро [112, 203].

Ўйбулоқ [Uybulāq] номи чашма воқеъ дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **ўй** – хона, ҷойи канда ва **булоқ** – чашма; Маъно: оби чашма тавассути кандан ҷорӣ [112, 228].

Оқарбулоқ [Āqarbulāq], номи чоҳ дар ноҳияҳои Шўрҷӣ, Олтинсойи вилояти Сурхондарё ва Чироғчии вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб мебошад ва аз ҷузъҳои **оқар** – равон ва **булоқ** – чашма иборат буда, ба маънои чашмае, ки обаш равон аст, далолат мекунад [112, 139].

Ҳамин тариқ, аз таҳлили чанд потамоним, лимноним, ҷӯй, наҳр, чоҳ ва ҳавзу наҳр маълум мешавад, ки дар Воҳаи Сурхон чоҳу кӯл ва ҳавзҳои хурду калон бисёранд ва имрӯз аксарияти онҳо арзи ҳастӣ менамоянд ва дар хизмати халқ мебошанд.

III.1.3. ОРОНИМИЯ

Яке аз қабатҳои забони маводи топонимии воҳаи Сурхонро оронимҳо ташкил медиҳанд. Ороним аз ҷузъҳои **ārās** – кӯҳ, **ānām** – ном таркиб ёфта, номи мавзеҳои сатҳизаминии ба шаклҳои релеф, яъне кӯҳ, талу теппа марбут бударо меомӯзад ва орономия – маҷмӯи чунин номҳо мебошад. Яъне ба маънои дигар номи *кӯҳҳо, теппаҳо, горҳо, ҷариҳо, нишебихоро* оронимия меноманд.

III.1.3.1. НОМИ КҶҲҲО

Дар воҳаи Сурхон ба монанди тамоми манотиқи дигари тоҷикнишин кӯҳҳо хеле зиёданд. Метавон ин ҷо номи кӯҳҳои **Боботоғ** [номи қаторкӯҳ дар худудҳои ноҳияҳои Деҳнав, Шӯрҷӣ, Сариосиё], **Бодихаво** [номи деҳа дар Деҳнав], **Говурган** [номи мавзеи кӯҳӣ дар Деҳнав], **Гегирдак** [номи кӯҳ ва деҳа дар Шеробод], **Дуновгӣ** [номи кӯҳ ва деҳа дар Олтинсой], **Карсагон** [мавзеи кӯҳӣ дар Олтинсой], **Катманчовдӣ** [номи қуллаи кӯҳ дар Бойсун], **Куллисой** [номи қулла дар Шеробод], **Кӯҳи Сафед** [номи кӯҳ дар Бойсун], **Кӯҳи Чош** [номи кӯҳ дар Сариосиё], **Кӯҳтош** [номи қулла дар Сариосиё], **Қирққиз** [номи кӯҳ дар Тирмиз], **Оққоя** [номи қулла дар Бойсун], **Парғут** [номи кӯҳ дар Олтинсой], **Почур** [номи доманаи кӯҳ ва деҳа дар Деҳнав], **Тумшуктоғ** [номи кӯҳ дар Бойсун], **Хурсантоғ** [номи қуллаи кӯҳ дар Сариосиё], **Хуфар** [номи мавзеи қадимаи кӯҳӣ дар Сариосиё], **Хӯбон** [мавзеи кӯҳӣ дар Сариосиё], **Хӯчабаркӯҳ** [номи кӯҳ дар Олтинсой], **Чакадӣ** [номи қулла дар Сариосиё], **Чашка** [номи қулла дар Қумқурғон], **Човдӣ** [номи кӯҳ дар Бойсун] овард, ки дар маҷмӯи ин кӯҳҳо ба таркиби қаторкӯҳи Ҳисор дохил мешаванд. Ҳоло номи чанде аз ин кӯҳҳоро таҳлил менамоем ва ба кадом забон тааллуқ доштани онро нишон медиҳем.

Вожаи **Сиём** ва шаклҳои тағйирёфтаи он, яъне Сом дар нигоштаҳои муаррихону луғатнигорон ҳамчун номи кӯҳ омада, дар он кӯҳ паноҳ ёфтани Муқаннаъро зикр намудааст, ки яке аз муборизони зидди арабҳо буда, барои озодии халқу меҳанаш зидди онон набард намудааст. Вале маънои луғавии

ин вожа дар ягон осори таърихӣ ва луғатномаҳо ба таври возеҳ ва равшан зикр нагардидааст. Бояд гуфт, ки Сиём вожаи тоҷикӣ буда, маънои *кӯҳи азим* ва *баланд* буда, маънояш бар ифодаи ранги сиёҳ далолат мекунад. Зеро мавқеи ҷуғрофӣ кӯҳи мазкур ба ин қазия ҷавобгӯ аст.

III.1.3.2. НОМИ ДАРА, БАЛАНДӢ ВА АДӢРӢО

Дар вожаи Сурхон чандин дараву баландӣ ва адӣру чуқурӣ мавҷуд аст, ки бештари онҳо ба забони тоҷикӣ мансуб буда, дар айнаи замон низ бо ҳамон шаклашон ифода мешаванд: **Бештахта** [номи дашт, Бойсун], **Гӯрбӯзар** [номи адӣр дар Шеробод], **Пӯстиндара** [номи дара дар Олтинсой], **Гӯри Қалмоқ** [номи мавзеи даштӣ дар Заркамар], **Гӯровон** [номи баландӣ дар Шеробод], **Гӯритеппа** [номи баландӣ дар Бойсун], **Дарбанд** [номи дара ва деҳа дар Бойсун], **Дашти Қалтаёт** [номи дашт дар Сариосиё], **Дашти Чинор** [номи дашт ва деҳа дар Олтинсой ё Заркамар], **Даҳана** [номи дара, сой ва деҳа дар Олтинсой ва Деҳнав], **Даҳна** [номи дара дар Бойсун ва Шеробод], **Дуволли** [номи дара дар Бойсун], **Дуғиртош** [номи баландӣ дар Деҳнав], **Зангқӯтон** [номи адӣр дар Шеробод], **Заравут** [номи дара Шеробод], **Заргус** [номи дара дар Бойсун], **Кақайдӣ** [номи баландӣ дар Шӯрчӣ], **Камари Турк** [номи камар дар Олтинсой], **Килкон** [номи адӣр дар Шеробод], **Кофирқалъа** [номи диж, баландӣ дар Шеробод], **Кӯкқарға** [номи дара дар Шеробод], **Кӯлак** [номи баландӣ ва ҷой дар Бойсун], **Кӯрчашма** [номи дара дар Бойсун ва Сариосиё], **Кӯрғов** [номи баландӣ дар Шеробод], **Кӯсан** [номи баландӣ дар Сариосиё], **Қайрақли** [номи баландӣ дар Шеробод], **Қайғи** [номи адӣр дар Бойсун], **Қайнақлитеппа** [номи баландӣ дар Тирмиз], **Қаритеппа** [номи баландӣ дар Сариосиё], **Қапчиғайлболо** [номи дара дар Бойсун], **Қарикиз** [номи баландӣ дар Тирмиз], **Қизилхисор** [номи баландӣ дар Деҳнав], **Луклук** [номи сой ва дара дар Бойсун], **Марғзор** [номи адӣр дар Бойсун], **Морхона** [номи адӣр ва деҳа дар Олтинсой], **Наврӯзсой** [номи дара дар Олтинсой], **Ноғорахона** [номи баландӣ дар Ангор], **Нуғайкӯк** [номи адӣр дар Бойсун], **Онналӣ** [номи адӣр дар Бойсун], **Оққапчиғай** [номи адӣр дар Олтинсой], **Палғар** [номи баландӣ дар Бойсун], **Пашмаклӣ** [номи адӣр дар

Шеробод], Питоб [номи дара ва деҳа дар Бойсун], **Поёндара** [номи дара дар Бойсун], **Регдашт** [номи баландӣ дар Чағониён], **Рӯдақул** [номи дара ва сой дар Бойсун], **Сардоба** [номи адир дар Бойсун], **Сарибанд** [номи дара ва сой дар Бойсун], **Саридара** [номи дара ва деҳа дар Олтинсой], **Саричар** [номи жарф ё чарӣ дар Сариосиё], **Сариқтеппа** [номи теппа дар Сариосиё], **Сиёрек** [номи баландӣ дар Бойсун], **Талашкон** [номи адир дар Шеробод], **Тешиктош** [номи ғор дар Бойсун], **Тузлокдара** [номи дара дар Бойсун], **Тумшук** [номи ғор дар Бойсун], **Тупрокқургон** [номи баландӣ дар шаҳри Тирмиз], **Туябунок** [номи баландӣ дар Бойсун], **Туяқутан** [номи дашт дар Шеробод], **Хумдонак** [номи баландӣ дар Бойсун], **Хўчақўчқор** [номи баландӣ дар Бойсун], **Хўчаҳисор** [номи теппа ё баландӣ дар Бойсун], **Чаканда** [номи адир дар Сариосиё], **Чакдара** [номи дара дар Бойсун], **Чақишли** [номи адир дар Шеробод], **Чаҳакдара** [номи адир дар Бойсун], **Чўянли** [номи адир дар Бойсун], **Чартеппа** [номи адир ва деҳа дар Чарқўргон ва Шўрчӣ], **Чарқўтан** [номи баландӣ дар Шеробод], **Чизакдара** [номи баландӣ дар Сариосиё], **Чувозтош** [номи дара, камар дар Шеробод], **Чулга** [номи сой, дара дар Бойсун], **Чўробзор** [номи адир дар Шеробод], **Шалқан** [номи баландӣ дар Шеробод], **Шерак** [номи адир дар Шеробод], **Шергаза** [номи баландӣ дар Шеробод], **Шерқутан** [номи адир дар Шеробод], **Шоввасой** [номи сой дар Бойсун], **Шўрчоб** [номи сой дар Бойсун], **Ўрдали** [номи баландӣ дар Чарқўргон] ...

Ҳоло чанде аз ин оронимҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳем: **Морхона** [номи адир ва деҳа дар Олтинсой], **Наврӯзсой** [номи дара дар Олтинсой],

Ҳамин тариқ, вожаҳои ифодагари оронимҳои воҳаи Сурхони таърихӣ асосан мутааллиқи забони тоҷикӣ мебошанд ва аз нигоҳи сохт оронимҳо бештар содаву мураккаб буда, то имрӯз то андозае ба тағйирот дучор шуданд.

III.1. 4. ЭТНОТОПОНИМИЯ

Дар воҳаи Сурхон номҳои топонимие мавҷуданд, ки шаклгирии онҳо ба номи қавму халқ мутааллиқ аст. Бо номи қавму халқ созмон ёфтани номвожаҳои ҷуғрофиро дар илми топонимика **ЭТНОТОПОНИМИЯ** меноманд. **Этнотопоним** аз луғати юнонии **etnās** – ҷамъият, қабила, халқият халқ ва **tāpās** – маҳал, ҷой, мавзеъ таркиб ёфта, маънояш номи ҷуғрофие, ки бо номи қавму халқҳо созмон ёфтааст, мебошад. **Этнотопонимия** маҷмӯи чунин номҳо мебошад, ки ба номи қавму қабила, халқият ва ё миллату гурӯҳи этникӣ [этносҳо] алоқаманд аст [93, 144].

Тавре дар боло зикраш рафт, дар ҳудуди воҳаи Сурхон баробари қавму қабилаҳои эронӣ, инчунин қавму қабилаҳои арабу турк низ аз давраҳои қадим инҷониб сукунат доранд. Бинобар ин номи қабилаву қавмҳои мазкур дар номгузориҳои ҷойномҳо нақши ҳудро гузоштаанд. Ҳоло чанде аз ин номвожаҳои ҷуғрофиро меоварем: **Чайчӣ**, **Чаловчӣ** [деҳада дар ноҳияи Шеробод], **Чалойир** [номи деҳа дар ноҳияи Қумқӯрғон], **Чат** [номи гузар дар ноҳияи Шеробод], **Чаттагузар** [деҳа дар ҳудуди ноҳияи Сариосиё], **Чаша** [номи деҳа дар ноҳияҳои Бойсун, Ҷарқурғон, Қумқурғон], **Балласт** [шакли русии этноними барлос, номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], **Балхигузар** [номи гузар дар ноҳияи Шеробод], **Барлос** [номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], **Батош** [номи деҳаҳо дар ноҳияҳои Шӯрчӣ, Олтинсой], **Бахмал** [номи деҳа дар ноҳияи Шӯрчӣ], **Баҳори тоҷик** [номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], **Бешбола** [номи деҳа дар ноҳияи Шеробод], **Бойбича** [номи деҳа дар Сариосиё], **Боймоқли** [номи деҳа дар Ҷарқурғон ва Қумқурғон], **Болтали** [номи мавзеъ дар Сариосиё], **Бугачили** [номи деҳа дар Бойсун ва Шӯрчӣ], **Воҳтамғалӣ** [номи деҳа дар ҳудуди Тирмиз ва Шеробод], **Далиарик** [номи ҷӯй дар ҳудуди Тирмиз], **Дараи турко** [номи дара дар Бойсун], **Дашти Қалтатой** **Дӯрманҳалқа** [номи мавзеъ дар Шеробод], **Дӯска** [номи деҳа дар Ҷарқурғон], **Чаловли** [номи деҳа дар Шеробод], **Чалоир** [номи деҳа дар Қумқӯрғон], **Чалтир** [номи деҳа дар Бойсун], **Чаттагузар** [номи гузар дар Сариосиё], **Чобу** [номи деҳа дар Олтинсой], **Ишқили** [номи деҳа дар Деҳнав, Ҷарқурғон],

Калқишлок [номи деҳа дар Дехнав], **Камари Турк** [номи камар ё санг дар Олтинсой], **Кўртуғай** [номи деҳа дар Ҷарқурғон], **Қайрақли** [номи деҳа дар Шеробод], **Қанчиғали** [номи деҳа гузар дар Шеробод, Ҷарқурғон], **Қарлук** [номи маркази ноҳияи Олтинсой], **Қарғали** [номи деҳа ноҳияи Сариосиё], **Қирғиз** [номи деҳа дар Сариосиё], **Қорабўра** [номи деҳа дар Ҷарқурғон], **Қоракўз** [номи деҳа дар Дехнав], **Қийғочлӣ** [номи деҳа дар ноҳияи Қумқўрғон], **Қорахони** [номи деҳа дар Шеробод], **Қорашиқ** [номи деҳа дар Сариосиё ва Дехнав], **Лалак** [номи мавзеъ дар Бойсун], **Лақай** [номи ҷўйбор дар Бойсун], **Лўлигузар** [номи маҳалла дар Сариосиё], **Манғит** [номи деҳа дар Олтинсой], **Мачай** [номи деҳа дар Бойсун], **Муғол** [номи гузар дар Шеробод], **Нуғай** [номи гузар дар Шеробод], **Очамайшоҳ** [номи ҷўйбор дар Ҷарқурғон], **Тароқли** [номи гузар дар Шеробод], **Тўда** [номи деҳа дар Бойсун], **Тўпқора** [номи гузар дар Ҷарқурғон], **Узун** [номи шаҳрак дар Узун], **Узуноёк** [номи гузар дар Дехнав, Ғузур], **Фарғонагузар** [номи гузар дар Дехнав], **Хитоён** [номи деҳа дар Дехнав], **Хитойҳалқа** [номи гузар дар Шеробод], **Хуросонӣ** [номи деҳаи бостонӣ дар Бойсун], **Хуросонтеппа** [номи гузар дар Шеробод], **Чағониён** [номи шаҳри қадима дар Чағонрўд], **Чигатой** [номи деҳа дар Шеробод], **Чолмиён** [номи деҳа дар Сариосиё], **Тупорариқ** [номи ҷўй дар ноҳияи Шеробод]...

Бояд гуфт, ки этнотопонимҳои воҳаи Сурхони таърихӣ асосан бо номи қавму қабилаҳои туркӣ марбут аст. Зеро тавре дар боло зикраш рафт, қабилаву қавмҳои туркӣ анқариб садто буда, аз қарнҳои XII-XIII то ибтидои садаи XX ба ин сарзамин аз мавзеъҳои дигар меоянд ва зиндагии муқимиро пеша менамоянд. Аз ин ҷост, ки номи мавзеъҳои бунёд намудаи эшон бо номи қабилаву қавмашон ёд мешавад. Ҳоло чанде аз ин этнотопонимҳоро аз нигоҳи сохт ва ҷиҳати луғавӣ мавриди таҳлил қарор медиҳем ва хусусиятҳои забони онҳоро муайян менамоем:

Қанчиғашох [Qanjijašox], номи ҷўй дар ноҳияи Ангори вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб:

қанциға – номи гурӯҳи этникии туркӣ ва шох – чӯйи хурд; маъно: чӯйи мансуби гурӯҳи этникии туркии қанциға [ниг.: Нафасов, 236].

Тупорарик [Tuporariq], номи чӯй дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **тупор** – номи этноними туркӣ ва **арик** – чӯй; маъно: чӯйе, ки қавми тупор кандааст [ниг.: Нафасов, 183].

Ҳамин тариқ, этнотопонимҳои воҳаи Сурхон миқдоран беш буда, дар ташаккули номвожаҳои ҷуғрофӣ нақши муҳим доранд. Бояд гуфт, ки бо номи халқу қавм ёд шудани номи мавзеъҳо, аз як нигоҳ, қай ва чӣ мақом доштани ин қавму қабиларо дар воҳаи Сурхон нишон диҳад, аз ҷиҳати дигар, ба тағйироти савтию сарфӣ дучор шудани номвожаҳои ҷуғрофӣ ин водиро муайян менамояд. Сониян, дар шакли номи номвожаҳои ҷуғрофӣ қавму қабилҳои туркӣ бештар саҳм доштани муайян мегардад. Зеро дар тӯли ҳазорсолаи таърихӣ ҳукмрон будани амирони турк ба ин низ мусоидат менамояд.

III.1.5. АНТРОТОПОНИМИЯ

Антротопонимҳо [номи одамон] низ дар ташаккули номвожаҳои ҷуғрофӣ дар воҳаи Сурхон нақши муҳим доранд ва асосан аз нигоҳи сохт мураккаб мебошанд. Инчунин антротопонимҳо барои ифодаи номҳои теппа, адир, чоҳ, нуқтаҳои аҳолинишин меоянд ва аз нигоҳи баромад ба забонҳои тоҷикӣ, туркӣ ва арабӣ мутааллиқ мебошанд. Ҳоло чанде аз ин қабил номи мавзеъҳои ҷуғрофиро меоварем: **Ашӯрчилон** [деҳа дар ноҳияи Сариосиё], **Асқаршарм** [деҳа дар ноҳияи Сариосиё], **Ашуркесак** [номи чоҳ дар ноҳияи Сариосиё], **Ашӯрчилон** [номи деҳа дар Сариосиё], **Бозорқӯли** [номи деҳа дар Бойсун], **Деҳи Қаландар** [номи деҳа дар Сариосиё], **Ҷазират Усмон** [номи ҷазира дар ҳудуди таърихӣ Тирмиз], **Муротҳалқа** [номи мавзеъ дар Шеробод], **Омонхона** [номи деҳа дар Бойсун], **Аҳмадшаҳид** [номи гузар дар ноҳияи Сариосиё], **Қиличбоғ** [номи деҳа дар Бойсун], **Бектемир** [номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], **Бобошодӣ** [номи боғ дар ноҳияи Сариосиё], **Бурҳонҷӯй** [номи чӯй дар ноҳияи Сариосиё], **Бӯридахна** [номи дара дар ноҳияи

Сариосиё], **Хайдарчашма** [номи чашма дар ноҳияи Бойсун], **Ҳайтшоҳ** [номи чуйбор дар Ангор], **Ҳалимэсавой** [деҳа баландӣ дар ноҳияи Бойсун], **Искандар кӯпрӯки** [номи пули дарё дар ноҳияи Шеробод]... Микдори антропонимҳо беш набуда, ҳамагӣ чанде мебошанд ва инҳоро вобаста ба ифодаи мафҳумашон гурӯҳбандӣ менамоем:

а) Ойконим: **Бектемир** [Bektemir], **Бобошодӣ** [Bābāšādī], **Бӯридахна** [Buridahna], **Ҳалимэсавой** [Halimesavāy]...

б) Ороним: **Асқартеппа** [Asqarteppa], **Асқарширам** [Asqarširam], **Аҳмадшаҳит** [Ahmadšahit], **Бӯридахана** [Buridahana], **Ҳайтшоҳ** [Haitšāh]...

в) Гидроним: **Ашӯркесак** [Ašurkesak], **Бӯрхонҷӯй** [Burhānjuy], **Хайдарчашма** [Haydarčāšma], **Искандар кӯпрӯки** [Iskandar kupruki]...

Инчунин антропонимҳо аз нигоҳи сохт асосан мураккаб буда, аз нигоҳи баромад ба забони тоҷикӣ, туркӣ, арабӣ мутааллиқанд, ки чанде аз онҳоро дар поён мавриди таҳлил қарор медиҳем:

Асқартеппа [Asqarteppa], номи адир, баландӣ дар ноҳияи Тирмиз мебошад. Ин вожа чун номвожаи чуғрофӣ аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъи асғари арабӣ ва теппаи тоҷикӣ таркиб ёфтааст. Дар фарҳангҳо калимаи **асғар** ба маънои хурд, паст омадааст [175, 95]. Аммо дар нигоштаи баъзе муҳаққиқони топонимшинос, аз ҷумла Т. Нафасов, ин вожа дар шакли асқар қайд гардида, мутааллиқи забони туркӣ нишон дода шудааст. Тибқи нигоштаи ӯ ин вожа дар гурӯҳи забонҳои туркӣ, аз ҷумла дар забони қарақалпоқӣ ба маънои баландӣ ифода меёфтааст [112, 18].

Аҳмадшаҳид [Ahmadšahit], номи баландӣ дар ноҳияи Сариосиё аст. Ин ном ба муносибати дар ҳамин баландӣ дар солҳои бунёди ҳукумати шӯроҳо аз ҷониби душманони сохти нав ба қатл расидани Аҳмад ном пешвои халқ гузошта шудааст. Ин номвожаи чуғрофӣ аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои Аҳмад ва шаҳид таркиб ёфта, ҳар ду чузъ мутааллиқи забони арабӣ мебошанд.

Бӯридахана [Buridahana] – номи дара дар Бойсун аст. Ин номвожаи чуғрофӣ аз **Бӯрӣ** – номи шахс, маънояш гург [туркӣ-ӯзбекӣ] ва **дахна//дахана**

– чойи обгузар [точикӣ] таркиб ёфтааст. Замоне дар ин дара Бӯрӣ ном шахс истиқомат доштааст ва ба ҳамин муносибат ин дараи обгузарро ба номи ӯ гузоштаанд.

Бурҳонҷӯй//Бурҳонариқ[Burhānjuy//Burhānariq] номи мавзеи қадимае, ки замоне аз он ҷӯйбор мегузаштааст ва дар ҳудуди ноҳияи имрӯзаи Шеробод воқеъ будааст. Ин номи ҷуғрофӣ аз ҷузъҳои бурҳон ва ариқ//ариғ таркиб ёфтааст. Бурҳон номи шахс ва ариқ дар забони ўзбекӣ маънои ҷӯйбор дорад. Бурҳон дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи арабӣ буда, ба маънои далел, ҳуҷҷат омадааст [175, 215]. Вале дар луғати «Девон-ул-луғот-ул-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ (асри XI), ки ба забони қадимаи туркӣ нигошта шудааст, ин вожа мутааллиқи забони чинӣ қайд гардидааст. Тибқи нигоштаи муаллифи ин луғат, вожаи бурҳон аз **бвур**-и чинӣ, ки ин маънояш буддой мебошад, гирифта шудааст. **Бурҳон** тарғибгари таълимоти мистикӣ дини Буддой ва асосгузори ин дин дар қаламрави Варазрӯд (Мовароуннаҳр) мебошад [175, 409]. Ҷузъи **арик** шакли тағйирёфтаи **арна (arna)**-и забони порсии бостон буда, маънои тангноро дорад ва ҳоло дар забонҳои эронии ғарбӣ дар шакли **ҷӯй** ва дар забонҳои эронии шарқӣ дар шакли ариқ мавриди истифода қарор дошта, аз забонҳои эронии шарқӣ вожаи ариқ ба забонҳои туркӣ-ўзбекӣ бар ифодаи мафҳуми ҷӯйбор гузаштааст [Ҳомидов, 2018].

Бобошодӣ [Bābāšādī], номи деҳае, ки дар ноҳияи Бойсун мавҷуд аст, мебошад. Ин номи мавзеъ ба яке аз қавмҳои тоҷикони Бобошогӣ аст, низ нисбат дода мешавад. Дар натиҷаи фонемаи **г** ба фонемаи **д** табдил ёфтан шакли Бобошодиро гирифтааст. **Бобошодӣ** мутааллиқи забони тоҷикӣ буда, аз нигоҳи сохт мураккаб аст.

Дар байни антропонимҳо антропоними Искандар кӯпрӯки [Iskandar kupruki] мавҷуд аст, ки аз нигоҳи сохт ибора-антропоним буда, аз нигоҳи мансубияти забонӣ тоҷикию туркӣ-ўзбекист:

Искандар кӯпрӯки [Iskandar kupruki], номи пули дарё дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, ба маънои баланд будани кӯпрӯк ё пули дар ин мавзеъ буда далолат мекунад. Яъне

калимаи искандар аз эскодари суғдӣ шакл гирифта, маънои мавзеи баландро ифода мекунад [ниг.: 115, 82].

Ҳамин тариқ, аз таҳлили чанд номвожаи ҷуғрофӣ, ки бо исмҳои хос ташаккул ёфтаанд, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки исмҳои хос дар шаклгирии номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон нақши муайяне доранд. Бо исмҳои хос мавзеъҳои номбар карда мешаванд, ки дар бунёди он ин ё он шахс аз ягон ҷиҳат саҳм гузоштааст.

III.1.6. ФИТОТОПОНИМИЯ

Дар воҳаи Сурхон номҳои топонимие мавҷуд аст, ки шаклгирии ин номвожаҳои ҷуғрофӣ ба номи қавму халқ мутааллиқ аст. Бо номи рустанӣ ва ғиёҳ созмон ёфтани номвожаҳои ҷуғрофиро дар илми топонимика **фитотопонимия** меноманд. **Фитотопоним** аз луғати юнонии *fitās* – рустанӣ, ғиёҳ ва *tāpās* – маҳал, ҷой, мавзеъ таркиб ёфта, маънояш номи ҷуғрофие, ки бо номи рустанӣ ғиёҳҳо созмон ёфтааст, мебошад. **Фитотопонимия** маҷмӯи чунин номҳо мебошад, ки ба номи ғиёҳу рустанӣ алоқаманд аст [16,144]. Ҳоло чанд номвожаи ҷуғрофии воҳаи Сурхонро меоварем, ки ба гурӯҳи фитотопонимҳо мансубанд: **Арчатут** [номи дара дар Бойсун], **Бедакота** [номи деҳа дар Шеробод], **Бештут** [номи дара дар Бойсун], **Бойтерак** [номи дара дар Бойсун], **Бойтут** [номи мавзеъ дар Шеробод], **Боғбола** [номи деҳа дар Бойсун], **Боғи Самарқанд** [номи деҳа дар Сариосиё], **Боғи Боло** [номи деҳа дар Бойсун], **Бӯстон** [номи деҳа дар Ҷарқӯрғон], **Испантеппа** [номи баландӣ дар Бойсун], **Испандӣ** [номи мавзеъ дар Шеробод], **Марғзор** [номи шибир дар Бойсун], **Испандӣ** [номи мавзеъ дар Шеробод], **Пахтаорол** [номи деҳа дар Шеробод], **Пахтачилик** [номи деҳа дар Деҳнав], **Пахтақӯрғон** [номи деҳа дар Деҳнав], **Сарқамиш** [номи деҳа дар Бойсун], **Тутак** [номи деҳа дар Сариосиё], **Ҷӯйчангал** [номи деҳа дар Тирмиз]...

III.1.7. ЗООТОПОНИМИЯ

Дар воҳаи Сурхон номҳои топонимие мавҷуд аст, ки шаклгирии ин номвожаҳои ҷуғрофӣ ба номи ҳайвоноту парандагон мутааллиқ аст. Бо номи

хайвоноту паранда созмон ёфтани номвожаҳои чуғрофиро дар илми топонимика **зоотопонимия** меноманд. **Зоотопоним** аз луғати юнонии **зоо** – хайвон, паранда ва **tārās** – маҳал, ҷой, мавзеъ таркиб ёфта, маънояш номи чуғрофие, ки бо номи хайвону паранда созмон ёфтааст, мебошад. **Зоотопонимия** маҷмӯи чунин номҳо мебошад, ки ба номи хайвону паранда алоқаманд аст [16, 144]. Ҳоло чанд номвожаи чуғрофии воҳаи Сурхонро меоварем, ки ба гурӯҳи зоотопонимҳо мансубанд: **Чайрахона** [номи маҳалла дар Тирмиз], **Илонсой** [номи деҳа дар Дехнав], **Итбулоқ** [номи чашма дар Бойсун], **Пушти Ёрдак** [номи деҳа дар Бойсун], **Туябӯйноқ** [номи баландӣ дар Бойсун], **Туягузар** [номи ҷой дар Шеробод], **Туягум** [номи сой дар Олтинсой], **Туяқисилди** [номи дара дар Шеробод], **Туякутан** [номи деҳа дар Шеробод], **Хардузд** [номи баландӣ дар Шеробод], **Хурӯзак** [номи гузар дар Шеробод]...

III.2. ТАҲЛИЛИ ЭТИМОЛОГИИ ТОПОНИМҲОИ ВОҲАИ СУРХОН

Аз нигоҳи сохту таркиб ва хусусиятҳои калимасозӣ маводи топонимии воҳаи Сурхон ба навъҳо ва қолибҳои гуногун ҷудо мешаванд. Аз ҷиҳати пайдоишашон ва баромади забонӣ [этимология] маводи топонимии воҳаи Сурхон аслан ба гурӯҳи забонҳои эронӣ [тоҷикӣ, суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, сакоӣ] тааллуқ дошта, ҳамчунин топонимҳои туркиву арабӣ ва муғулӣ низ ба назар мерасанд. Бинобар ин, маводи топонимии воҳаи Сурхонро аз нигоҳи баромад метавон ба гурӯҳҳои а) топонимияи ориёӣ [тоҷикӣ, суғдӣ, бохтарӣ, сакоӣ]; б) топонимияи туркӣ-муғулӣ [ӯзбекӣ, қирғизӣ, туркманӣ, қазоқӣ]; в) топонимияи арабӣ; г) топонимияи омехта [гибрид] тасниф намуд, ки ба мақсад мувофиқ аст.

III.2.1. ТОПОНИМИЯИ ОРИЁӢ

Воҳаи Сурхон дар аҳди бостон воҳаи мардуми бохтар буда, забони бохтарӣ забони муомилот ва муоширати мардуми ин сарзамин ба ҳисоб мерафт. Инчунин забони бохтарӣ дар шакл гирифтани инкишоф ёфтани забони дари тоҷикӣ дар ин сарзамин нақши муҳим бозидааст ва забони

матрук буда, ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ дохил мешавад. Забонҳои эронӣ дар истилоҳи илмӣ он фарогири як хонаводаи бузурги забонҳо ва лаҳҷаҳои даврони забонҳои бостон, миёна ва муосир мебошанд. Ҳама забонҳои эронии бостон аз як нахустзабони муштаракӣ ориёӣ ва ё эронии бостон берун омадаанд. Истилоҳи «**эронӣ**» ҳамчун сифат мансуб ба номи воҳаи Эрон мебошад, ки он дар форсии миёна ба гунаи **Erān** ҳам ба маънои Эрон ва ҳам воҳаи ориёиён ба кор рафтааст. Ин шакл идомаи мустақими **ҳолати генетивӣ чамъ** аз эронии бостон **ariyanam** махсуб мешавад. Истилоҳ ё номи **ariya** дар эронии бостон дар мисоли Авесто **airya-**, катибаҳои форсии бостон **ariya** ва Ригведа **arya** номи мардумони ориёӣ – ҳам ориёиҳои эронӣ ва ҳам ҳиндӣ буда, ин вожа дар Авесто ва осори форсии бостон дар таркиби номҳои таърихӣ қабоил, ашхос ва номвожаҳои ҷуғрофӣ ба кор рафтааст [140,7]. Аз ин ҷост, ки тамоми номҳои маҳаллу мавзевҳои воҳаи Сурхони таърихро, ки мансуби гурӯҳи забонҳои эронӣ мебошанд, мо бо унвони топонимияи тоҷикӣ дар ин бахшӣ кор зикр менамоем. Зеро истилоҳи тоҷикӣ дар ибтидои ташаккули инкишофёбиаш чун муодили забонҳои эронӣ доништа мешуд ва зеро ин мафҳум тамоми забонҳои ҳам шарқӣ ва ҳам ғарбии эронӣ инъикос мегардид. Ин андеша дар таҳқиқи муҳаққиқони таърихи забони тоҷикӣ баръало ва равшан бо далелу санадҳои раднопазир оварда шудааст [2, 68; 5, 142-150; 18, 367; 50, 15; 66, 25-26; 95, 45].

Боғбола номи деҳа, **Боғзагон** номи деҳа, **Боғи Самарқанд** номи деҳа дар ноҳияи Сариосиёб, **Боғи Боло** номи деҳа дар ноҳияи Бойсун, **Боғи Шамол** номи деҳа дар ноҳияи Ангор, **Бузғала** номи дара дар Бойсун, **Бурчи Баланд** номи адир дар Бойсун, **Буроб** номи деҳа дар Чағониён, **Бӯйрабоб** номи деҳа дар Қумқурғон, **Бӯстон** номи деҳа дар Ҷарқурғон, **Вандоб** номи деҳа дар Шеробод, **Вишгирд** номи шаҳр дар Чағониён, **Вочак** номи деҳа дар Сариосиё, **Газарак** номи деҳа дар Сариосиё, **Кат, Канд, Корез, Ангор, Андичон, Арғун, Газа, Дашт, Даҳна, Занг, Заргус...**

Забони суғдӣ дорои хат буда, системаи алифбои ин забон дар асоси хатти оромӣ таҳия гардидааст. Инчунин суғдӣ аз системаи хатти монавӣ

истифода мебурданд. «Сарчашмаҳои асосии забони суғдӣ маҷмӯи ҳуҷҷатҳои кӯҳи Муғ, ки онҳоро эроншиносони собиқ Ленинград [ҳоло Санк-Петербург] А. А. Фрейман, М. Н. Боголюбов, О. И. Смирнова ва В. Л. Лившиц таҳқиқ таҳқиқ кардаанд, мебошад. Инчунин матнҳои гуногуне, ки дар тангаҳо, зарфҳои нуқра, хуму хумпора навишта шуда, ки аз маҳалҳои гуногуни Осиёи Миёна пайдо шудаанд, маҳсуб меёбанд» [140, 123-124].

Модоме ки аксари номвожаҳои ҷуғрофии вожаи Сурхон мансуби забонҳои суғдӣ ва тоҷикӣ мебошанд, моро лозим меояд, ки маводи ғирдовардаамонро аз нигоҳи сохт таҳлил намоем ва хусусиятҳои лингвистии онҳоро муайян намоем. Номвожаҳои ҷуғрофии Сурхон аз нигоҳи сохт ба ғурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-топонимҳо ҷудо мешаванд. Ба ғурӯҳи сода топонимҳоеро мансуб доништан мумкин аст, ки аз як реша иборат буда, ба ин ё он маъно далolat мекунад ва аз нигоҳи мансубият ба ин ё он ҳиссаи нутқ тааллуқ доранд. Ҳоло чанде аз топонимҳои содаро зикр намуда, то ҳади имкон таҳлил менамоем:

Кариз//Корез [Kariz Kārez]-ин вожа дар ҳамин шакл дар айни замон сода аст ва номи маҳалла дар шаҳри Чағониён мебошад. Аммо таърихан вожаи мазкур мураккаб буда, ба маънои чоҳ истифода мешуд [175, 505]. Дар ҳамин қолаб дар забони тоҷикӣ вожаи полиз//полез мавҷуд аст, ки маънои киштзор, боғ, бўстон, гулистонро дорад [82,83]. Аз ин маънӣ, чунин бармеоҷад, ки ин вожа таърихан мураккаб буда, ҷузъи **-из** ва **-ез** маънои заминро дорад [175, 48]. Ин вожа аз нигоҳи мансубият ба ҳиссаҳои нутқи исм аст.

Чит вожаи сода буда, номи деҳа дар мавзеи Бойсун ва Хусор мебошад ва ҳамчун ҳиссаи нутқ мутааллиқ ба исм аст. Дар забонҳои авастӣ ин вожа дар шакли **чат**, суғдӣ ва хоразмӣ **-чат** арзи вучуд намудаанд [66, 34]. Ин вожа шакли тағйирёфтаи вожаи чоҳи забони тоҷикӣ мебошад. Ин вожа дар тоҷикӣ дар шакли **чоҳ** қорбаст мешавад ва **чит//чат** дорои маънои чоҳ буда, мансуби забонҳои қадимаи эронист. Ғайр аз ин дар забони тоҷикӣ **чит** ҳамчун мафҳуми матоъ ё газвор аст, ки ин калима ҳиндуист [82, 541].

Обот//Обод [Ābāt//Ābād], номи деҳа дар ноҳияи Бойсун буда, ба маънии ободу зебо ва сарзабзу хуррам меояд. Ин вожа сода аст ва чун ҳиссаи нутқ сифат аст [81, 890].

Ҳамчунин дар байни номвожаҳои чуғрофии Сурхон вожаҳои рехта вучуд доранд, ки онҳоро низ чун вожаи сода номбар кардан мумкин аст. Зеро ин қабил номвожаҳои чуғрофиро агар ба чузъҳо қисмат намоем, маънои дастурии [грамматикӣ] худро аз даст медиҳанд. Ин қабил калимаҳоро танҳо дар ҳолати муқоиса ва барқарор намудан ба мақсад мувофиқ аст. Ҳоло чанде аз ин қабил номвожаҳои чуғрофиро далел меорем ва онҳоро шарҳу маънидод менамоем.

Искана [Iskana], номи деҳаи ноҳияи Сариосиё аст. Ин вожа аз қабилу калимаҳои қадимаи забонҳои эронӣ буда, таърихан аз чузъҳои **ис//ос ва кана>хона, чой, кӯшк** таркиб ёфтааст [66, 38]. Яъне маънои луғавии ин вожа хонае дар назди осӣ ё мавзеъ, ки дорои осӣ аст, мебошад.

Кайфон [Kayfān], номи адир ё баландӣ дар ноҳияи Шеробод аст. Дар ҳамин шакл дар осори хаттӣ зикр ёфтааст [92, 25]. Дар ҳамин шакл ба қатори калимаҳои сода мансуб буда, таърихан таркиби ин вожаро чузъҳои кауфа [kaufa]-и порсии бостон, ки маънои кӯҳро дорад ва пасванди ҷамъбандии **-он** ташкил медиҳад, ба маънои адире дар наздики кӯҳсор аст [50, 38].

Кабаментан [Kabamentan], номи деҳа дар вилояти собиқ Ҷағониён аст, ки дар соҳили дарёи Асрӯд воқеъ будааст. Дар асарҳои таърихӣ ва чуғрофӣ чун «Вақфнома» қайд шудааст [18, 134-135]. Ин калима аз чузъҳои **кауфа** [kaufa] ва **метан** [metan], ки аввалӣ ба забони порсии қадима тааллуқ дошта, маънои кӯҳро дорад ва дувумӣ ба забони суғдӣ мансуб буда, ба маънои деҳа, қалъа далолат менамояд [66, 38]. Пас маънои ин вожа қалъае ё деҳае, ки дар доманаи кӯҳсор воқеъ гардидааст, мебошад.

Ҳамин тариқ, топонимҳое, ки аз нигоҳи сохт ва рехтагӣ мансуби вожаҳои сода мебошанд, дар таркиби маводи топонимии воҳаи Сурхон миқдоран кам буда, бештар дар асоси номи ашё ва сатҳи ҷойгиршавии нахру ҷӯйбор ва рӯду дарё пайдо шудаанд. Аз ин ҷост, ки номҳои топонимие, ки

дар боло таҳлил ва зикрашон рафт, гувоҳи онанд, ки бештари ин топонимҳо тағйири шакл намуда, аз маънои аслӣ ва шакли таърихӣ худ дур рафтаанд. Бинобар ин, дар ҳини таҳлил бояд хеле эҳтиёткорона муносибат намуда, шиносномаи ин ё он топонимро дуруст бояд муайян намоем. Чунки дар лугате, ки ба таҳлили номвожаҳои топонимии водиҳои Сурхандарё ва Қашқадарё аз ҷониби устои Донишқадаи омӯзгорӣ Қаршӣ Тӯра Нафасов баҳшида шудааст, ин костагиву ғалатҳо дар ҳини муайян кардани шиносномаи баъзе топонимҳои ин минтақа роҳ ёфтааст. Аз ҷумла, дар бобати муайян кардани шиносномаи номвожаҳои Шеробод, Заркамар, Бойсун ба ғалат роҳ дода шудааст ва сарнавишти ин вожаҳо ба таърихи инкишофи гурӯҳи забонҳои туркӣ-муғулӣ мансуб донистааст [ниг.: 70, 241-142]. Бояд гуфт, ки номвожаи ҷуғрофӣ Шеробод мансуби забонҳои бостонии эронӣ буда, маънои ҷузъи шер шаҳр, кишвар аст, ки аз забонҳои қадимаи эронӣ боз мондааст.

Забони суғдӣ яке аз забонҳои миёнаи шарқии эронӣ буда, забони мардумони суғднавод мебошад, ки олимони қаламрави густариши онро водии Зарафшонро Уструшана, Қашқадарё ва манотиқи дигар гуфтаанд. Бо таъкиди профессор Д.Саймиддинов, «ин сарзамин дар ҷануб бо Бохтар, дар ҷануби ғарб бо Порту Марв ва дар шимоли шарқ бо мардуми сақӣ ҳаммарз будааст. Дар замони Ҳахоманишиён ва баъд аз он маркази Суғд шаҳри Самарқанд буд. Дар асри I-и пеш аз милод забони суғдӣ аз Марв то ба Чину Муғулистон интишор меёбад ва тӯли Роҳи бузурги абрешим дар мақоми забони миёнарав қарор мегирад» [157, 9-10]. Бо эътирофи аҳли тадқиқ, ин забон дар гузашта доираи истифодаи густурда дошта, на танҳо дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон, балки берун аз он, яъне дар шоҳроҳи Абрешим ҳамчун забони байналмилалӣ мавриди истифода қарор мегирифт. Яке аз суғдшиносони машҳур Бадруззамони Қариб, ки солиёни зиёд ба пажӯҳишу тадқиқи забони суғдӣ умр сарф кардааст, дар бораи ин забон чунин менависад: «Забони суғдӣ аз шоҳаҳои эронии миёнаи шарқӣ аст, ки аз қарни аввал то сенздаҳуми

милодӣ дар густурдаи чуғрофиёи азиме аз дарёи Сиёҳ то Чин мардумони эронитабор бад-он такаллум мекарданд» [26, 23].

Забони суғдӣ забони расмӣ-коргузории давлати Суғди қадим ва забони муоширати милали мухталифи берун аз марзи ин мамлакат буд. «Бо забони суғдӣ дар иёлоти Суғди қадим, яъне сарзамине дар миёни кӯҳҳои Тиёншон ва рӯди Амударё, ки шомили навоҳии Самарқанд ва дараи Зарафшон [дар Тоҷикистони имрӯзӣ] аст, сухан мегуфтанд» [75, 1].

Суғд аз зумраи истилоҳоти қадимае мебошад, ки номи он дар «Меҳр-яшт» ба сурати «suūda» ва дар фасли аввали «Вандидод» ба сурати таркиби «suūda šaуana» ё «махалли сукунати суғдҳо» дида мешавад. Дар «Вандидод» дар феҳристи кишварҳое, ки Ахуремаздо офарида, дувумин ном номи кишвари Суғд аст [26, 26].

Таърих шоҳиди ба вучуд омадан, ташаккул ёфтани нашоунамо кардан ва таназзули забонҳои зиёд мебошад, ки имрӯз аз баъзеи онҳо танҳо ном боқӣ мондаасту бас ва калимаҳои дигаре дар таркиби луғавии забонҳо ба назар мерасанд. Забони суғдӣ аз ҷумлаи забонҳои ба истилоҳ матрукест, ки ҳудуди ҳазор сол инҷониб аз доираи истифода берун мондааст. Бояд ёдовар шуд, ки ҳарчанд асрҳои зиёд ин забон дар зери фишори забонҳои арабиву тоҷикӣ мақоми худро аз даст дода бошад ҳам, ба кулӣ фаромӯш нагардид ва, бо эътирофи аҳли тадқиқ, яке аз ғӯишҳои он дар дили кӯҳсор бо номи «забони яғнобӣ» корбурд дорад.

Профессор О.Маҳмадҷонов таъкид мекунад, ки «...аслан забони яғнобие, ки мардумони водии Яғнобдара ба он сӯҳбат мекунанд, забони суғдии нав ва ё дурусттараш яке аз ғӯишҳои забони суғдии бостонӣ ба шумор меравад. Бо вучуди он ки забони суғдӣ аллакай дар асрҳои VIII-X мелодӣ ҳамчун забони расмӣ аз байн рафта буд, баъзе ғӯишҳои он дар қисмати шарқии вилояти Суғд – водии Яғнобу Фалғар то имрӯз боқӣ мемонад ва ин ғӯиш дар адабиёти илмӣ эроншиносӣ аз номи маҳали сукунати мардумонаш номи забони яғнобиро маъхуз кардааст» [98, 141].

Тазаккур бояд дод, ки ба чуз забони яғнобӣ вожаҳои суғдии зиёдро дар фонди луғавии ғӯиши мардуми тоҷик ва номвожаҳои чуғрофии минтақаи Осиёи Миёна мушоҳида намудан мумкин аст. Чунонки борҳо зикр намудем, топониму микротопонимҳо хусусияти махфӯздории калимаҳое мебошанд, ҳуди он забонҳо садсолаҳо қабл аз байн рафтаанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки аксари топонимҳои минтақаи Осиёи Миёна, аз ҷумла воҳаи Сурхони таърихӣ аз забони суғдӣ маншаъ мегиранд.

Масъалаи омӯзиши топонимҳои суғдиасоси манотиқи мухталифи Осиёи Миёна, ба вижа Тоҷикистону Ўзбекистон, мавриди тадқиқи олимони зиёд қарор гирифтааст. Ҳамчунин, масъалаи ҳифозати вожаҳои суғдӣ дар ғӯишҳои забони тоҷикӣ аз ҷониби як гурӯҳ олимон мавриди пажӯҳиш қарор дода шудааст. Дар раъси ин гурӯҳ забоншиносони варзида, профессорон В.А.Лившиц ва А.Л.Хромов меистанд, ки бо хизматҳои чандинсола ва таълифи осори мондагори хеш мақоми шоистаро дар номшиносии тоҷик касб кардаанд.

Асару мақолаҳои ҷудогонаи ба номвожаҳои суғдӣ бахшидашуда зиёд буда, «Согдийская топонимия верховьев Зеравшан» [175], «Еще раз о согдийском топоформанте -уъ» [174], «Согдийская топонимия родина Рудаки»-и А.Л.Хромов [180], «Топонимҳои суғдии дараи Киштут»-и А.Рустамов [167], «Вожаҳои суғдӣ дар топонимияи Яғноб»-и Б.Тураев [162], «Пасванди -if дар номҳои чуғрофии водии Зарафшон»-и Б.Алиев [14] ва ғайра аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Ба ғайр аз ин, тадқиқотҳои дар заминаи номвожаҳои манотиқи мухталиф баанҷомрасида, топониму микротопонимҳои мансуби забони суғдӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода шудаанд.

Бояд қайд кард, ки ҳарчанд дар топонимияи воҳаи Сурхон калимаҳои зиёди суғдӣ то имрӯз ба назар расанд ҳам, вале то кунун дар ин замина пажӯҳише сурат нагирифтааст. Ба ғайр аз ишораҳои кӯтоҳи А.Л.Хромов ва Б.Алиев оид ба номвожаҳои суғдии ин маҳал чизе навишта нашудааст.

Ҳарчанд ки микротопонимҳо нисбат ба топонимҳо ноустувор буда, бештар ба таҳаввулоти сохтори маъноӣ дучор мешаванд, аммо дар номвожаҳои минтақаи мавриди назар дар баробари топонимҳо як даста микротопонимҳое ба назар расиданд, ки шакли суғдӣ худро нигоҳ доштаанд. Аз рӯйи ифодаи маъно ва хусусиятҳои чуғрофӣ номвожаҳои суғдӣ воҳаи Сурхонро ба гурӯҳҳои зерин тасниф намудан ба мақсад мувофиқ мебошад:

1. **Номи шахру шаҳрак:** Бойсун, Тирмиз, Шеробод, Сариосиёб, Заркамар, Шарғун, Дехнав ва ғайра;

2. **Номи деҳаҳо:** Заркамар, Пасурхӣ, Бибишин, Даҳана, Дарбанд, Панҷоб, Сайроб, Сина ва ғайра;

Дарбанд чун номи деҳа дорои чунин маъноҳост: 1) танба, чӯбе, ки барои маҳкам кардани дар ба пушти он така кунонида мешавад, ғалақа, лӯкидон; 2) сарҳади табиӣ байни ду вилоят ё мамлакат; 3) дар адабиёт ба маънои қалъаи Ҳисор ва истехком омадааст; 4) ағба, тағно ё дараи танг аст. Ин деҳа дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарё, ки асосан тоҷикон зиндагӣ доранд, воқеъ аст. Аз нигоҳи сохт ин топоним мураккаб аст ва аз ҷузъҳои **дар** – дара, роҳ ё масоҳаи на чандон васеи байни ду доманаи кӯҳ [Фзт, 324] ва **банд** – баста таркиб ёфтааст. Маънояш **дараи аз ду тараф баста буда**, мутааллиқи забони тоҷикӣ.

Даҳана номи деҳаи ноҳияи деҳаи ноҳияи Деҳнави вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон аст. Аз нигоҳи сохтор сохта буда, аз ҷузъҳои **даҳан** – оғозгоҳ ва **-а** – пасванди калимсоз таркиб ёфта, маънояш деҳаи дар оғозгоҳи дарабудаст.

Топонимияи **Сайроб** номи яке аз деҳаҳои қадимаи мавзеи Бойсуни водии Ҳисор мебошад ва аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **сайр** ва **об** таркиб ёфта, мутааллиқи забони форсии тоҷикӣ. Маънои луғавӣ ин топоним мавзеест, ки дар он ҷо **об сайр** дорад. Номвожаи чуғрофӣ дигари ин сарзамин **Дарбанд** аст, ки номи деҳа буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз

чузъҳои **дар** ва **банд** таркиб ёфтааст ва маънои луғавиаш мавзеи **тангнои баста** аст ва мутааллиқи забони форсии тоҷикӣ.

Панҷоб номи деҳаи дигари ноҳияи Бойсуни воҳаи Сурхони таърихӣ ва водии Ҳисор аст, ки аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **панҷ** –адад ва **об**–дарё таркиб ёфта, мансуби забони форсии тоҷикӣ мебошад.

3. Номи кӯҳҳо: Кӯҳи Сиём, Бодиҳаво, Гегирдак, Карсагон, Кӯҳи Сафед, Кӯҳи Чош, Парғут, Почур, Хондиза, Хуфар, Хӯбон, Хӯчабаркӯҳ, Чакадӣ, номи кулла дар Сариосиё, Чашка [номи кулла дар Қумқурғон], Човдӣ Бойсун, Сина, Сариосиё ва ғ.

4. Гидронимҳо: Сайроб, Панҷоб, Санггардак, Ниҳомрӯд, Сурхон **Боботоғ** [номи қаторкӯҳ дар ҳудудҳои ноҳияҳои Деҳнав, Шӯрҷӣ, Сариосиё], **Бодиҳаво** [номи деҳа дар Деҳнав], **Говурган** [номи мавзеи кӯҳӣ дар Деҳнав]

Асрӯд[Asrud], номи қадимаи дарёи Окдарё буда, номи ин дарё дар асарҳои ҷуғрофии сайёҳони араби асрҳои X-XI ал-Мақдисӣ, Ибни Ҳавқал зикр гардидааст. Калимаи Асрӯд аз **ос** ва **рӯд**-и тоҷикӣ таркиб ёфта, аз нигоҳи сохт мураккаб мебошад ва маънои **оби осӣё, оби сафедро** дорад, яъне **ос** – совида, сафед, осӣё ва **рӯд**-дарё, об буда, дар забони туркӣ-ӯзбекӣ ба шакли **оқсу** ифода мешавад.

Шӯроб. Шӯр низ аз ҷумлаи номвожаҳои серистеъмоли воҳаи Сурхон буда, на ба маънии маъмуле, ки дар забони тоҷикии адабӣ [ҳаяҷон, изтироб ошуфтагӣ; ғавғо, фарёд; фитна, фасод, ошӯб ва ғайра] қорбаст мегардад, истифода мешавад, балки комилан маънии нав дорад. Ин номвожа ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар таркиби номвожаҳои ҷуғрофии минтақа зиёд ба назар расида, ифодагари мавзёҳои мебошад, ки он ҷойҳо ҷариву касногузар ва варта ҳастанд. Профессор А.Л.Хромов дар дараи Фондарё мавҷудияти мавзеоро бо номи **Нови шӯр** ба қайд гирифта, онро «нови сернамак» маънидод кардааст [177, 48].

Дар забони суғдӣ ва ҳамчунин забони форсии миёна сурати «рӯт»-ро гирифт, ки табиист. Зеро дифтонги қадимаи «аи» дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ садоноки «ӯ»-ро медиҳад, «а» аз охир ихтисор

мешавад, овози «т» бошад, ба «д» бадал мегардад. Аз ин чо дар форсии кадим gauta; форсии миёна ва суғдӣ рӯт; тоҷикӣ – форсӣ рӯд» [154, 37].

Ҳар ду чузӣ номвожаи мазкур дар якҷоягӣ ифодагари мавзеи гидронимӣ буда, ба маконе далолат мекунамд, ки дар он чо об мавҷуд аст. Худи мавқеи чуғрофии Порут низ ин андешаро собит месозад.

Номвожаҳои суғдӣ дар ин мавзеъ баёнгари таърихи басте дарози бархӯрди забонҳои қадимаю муосир арзёбӣ мегарданд ва дар ин раванд нақши онҳо дар ташаккули номвожаҳои маҳаллу ҷойҳои чуғрофӣ хеле назаррас аст. Ин гурӯҳи номвожаҳо бори дигар шаҳодат аз он медиҳанд, ки забон аз муоширати умум барканор монда, матрук гардад, вале як гурӯҳи номвожаҳои чуғрофӣ маҳфуз мемонанд. Далели ин гуфта он аст, ки ҳарчанд забони суғдӣ дар воҳаи Осиёи Марказӣ тақрибан ҳазор сол инҷониб функцияи муоширатро аз даст дода бошад ҳам, вожаҳои он дар ташаккули номвожаҳои чуғрофӣ саҳми назаррас доранд.

Сабаби асосии ҳифозати вожаҳои суғдӣ дар низоми топонимикаи воҳаи Сурхон ба устувории номвожаҳои чуғрофӣ нисбат ба калимаҳои маъмулӣ алоқаманд аст.

Хулоса, номвожаҳои чуғрофии мансуби забони суғдии ин маҳал бори дигар замоне қаламрави забони суғдӣ будани ин сарзаминро собит месозанд ва шаҳодат аз он медиҳанд, ки топонимҳо нисбат ба калимаҳои маъмули таркиби луғавии забон пайдору устувор буда, дар тӯли асрҳо ҳифозат мегарданд.

III.2.1.Топонимҳои тоҷикӣ

Воҳаи Сурхон дар аҳди бостон воҳаи мардуми сакоиву бохтарӣ ва суғдӣ буда, забонҳои суғдиву бохтарӣ забони муомилот ва муоширати мардуми ин сарзамин ба ҳисоб мерафтанд. Инчунин ин забонҳо дар шакл гирифтани инкишоф ёфтани забони дари тоҷикӣ дар ин сарзамин нақши муҳим бозидаанд ва дар шаклгирии номвожаҳои чуғрофӣ низ нақши бориз доранд. Яке аз ҷиҳатҳои ҳасанайи омӯзишу тадқиқи топониму микротопонимҳо дар он аст, ки онҳо шоҳиди рӯзгори гузаштаи халқу

миллатҳо буда, бо таърихи манотик ва сокинони он робитаи ногусастанӣ доранд. Дар низоми номвожаҳои чуғрофӣ имконияти аз забонҳои матрук ва ё аз истифода бозмонда ҳифозат шудани як гурӯҳ вожаҳои онҳо амри воқеист, зеро забонҳо аз байн мераванд, вале баъзе вожаҳои марбути ин забонҳо ба сифати номвожаҳои чуғрофӣ солҳои сол боқӣ мемонанд. Профессор А. Ҳасанов дуруст таъкид мекунад, ки «як далели муҳими будгоҳи аслии ориёӣ ба шумор омадани Осиёи Марказӣ маҳфуз мондани вожаи «ориё» дар таркиби номҳои чуғрофӣ зиёд аст. Масалан, собит гардидааст, ки дар гурӯҳи овозҳои оғозии топоними **Рометан** [мавзее дар Бухоро] унсури зикрӣфта маҳфуз мондааст» [187,7]. Яъне номвожаҳои чуғрофӣ барои муайян намудани нахустбунлоди миллатҳову давлатҳо имконият фароҳам меоваранд.

Номвожаҳои тоҷикии минтақаи мазкур дар баробари ифода намудани мавзео, терминҳои чуғрофӣ ва дигар соҳаҳо дар худ таҷассум намудаанд. Аз ин ҷост, ки маводи гирдовардаамонро роҷеъ ба номвожаҳои чуғрофӣ аз нигоҳи сохт таҳлил намоем ва хусусиятҳои лингвистии онҳоро муайян намоем. Номвожаҳои чуғрофӣ вожаи Сурхон аз нигоҳи сохт ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-топонимҳо ҷудо мешаванд.

Ба гурӯҳи сода топонимҳоеро мансуб доништан мумкин аст, ки аз як реша иборат буда, ба ин ё он маъно далелат мекунанд ва аз нигоҳи мансубият ба ин ё он ҳиссаи нутқ тааллуқ доранд. Ҳоло чанде аз топонимҳои содаро зикр намуда, то ҳади имкон таҳлил менамоем: **Арна** [Arna], **Чит** [Cit], **Занг** [Zang], **Сел** [Sel], **Дашт** [Dast], **Кишт** [Kist], **Кӯл** [Kul], **Лангар** [Langar], **Нелу** [Nelu], **Чинор** [Cinor], **Тӯда** [Tuda], **Ангор** [Angor], **Андигон** [Andigon], **Арғун** [Arjun], **Бойсун** [Boysun], **Сина** [Cina] ва ғ.

Арна [Arna], номи ҷуи калон дар ҳудуди ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Ин гидроним аз нигоҳи сохт сода ва дар забонҳои хоразмӣ ва ҳетӣ ифодагари **чашма**, **ҷӯи калон**, **канал**. Умуман дар забонҳои эронӣ мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо ин гидроним маънои чараёни об, равишро дорад [85, 46]. Бо ҳамин унвон дар ҳудудҳои ноҳияҳои

Ғузор, Чирогҗй, Шаҳрисабзи вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон номи мавзеъ дида мешавад, ки далолат ба маънои **чашма, чўй** дорад [ниг.: 115, 15].

Занг [Zang], номиканал воқеъ дар ҳудуди вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт сода буда, калимаи **занг** шакли тағйирёфтаи **санг** мебошад ва ба маънои дар мавзеъи сангӣ қорӣ шудани обро ифода мекунад [138, 436].

Лангар [Langar], номи дарё ва мавзеъ дар ҳудуди ноҳияҳои Қамашии вилояти Қашқадарё ва Узуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурияи Ўзбекистон аст. Номи гидроним аз номи ойконим, яъне аз номи деҳа гирифта шудааст. Маънои ин номвожаи чуғрофӣ мувофиқи навиштаҳои бостонӣ ибодатгоҳ, қорвонсарой ва қойе, ки ғарибону мусофирон он ҷо зиндагии муваққатӣ доранд, мебошад. Бо ин унвон дар Осиёи Марказӣ чандин мавзеъҳо мавҷуданд, ки ба ҳамин маънӣ далолат мекунад [ниг.: Наф., 107].

Нелу [Nelu], номи дарёи қадима дар ҳудуди ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Аслан мувофиқи навиштаи сарчашмаҳои бостонӣ ин номвожаи чуғрофӣ дар шакли нилоба будааст ва ба маънои дарёе, ки обаш қабуд аст, далолат мекунад [ниг.: Нафас., 128]. Яъне Нилоба ба тадриҷ шакли нелуро мегирад.

Сел [Sel], аз водию кӯҳҳо ва сойю қариҳо ба муддати кӯтоҳ қорӣ шудани обҳои лойолуди серсангро гӯянд, ки дар натиҷаи боридани жола ё борони саҳт ва аз ҳад зиёд об шудани барфу пирахҳо ба амал меояд. Сел дар қисми зиёди ҳудуди Тоҷикистон, аз ҷумла дар ноҳияҳои ҳавзаи дарёи Зарафшон нишебиҳои қанубии қаторкӯҳҳои Ҳисору Дарвоз, дарёҳои Варзоб, Хингоб, Помири Ғарбӣ, Панҷ, Ванҷ, Ғунд ба амал меояд.

Чит [Čit], номи ҳавз ва кӯл воқеъ дар ноҳияҳои Бойсун, Қамашии Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Ин вожаи ифодагари номҷой чуғрофӣ дорои таърихи тӯлонӣ буда, дар забони авастӣ дар шакли **čat**, дар забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ дар шакли **čat**, дар забони бохтарӣ дар шакли **čad**, дар забони тоҷикӣ **čāh** ба назар мерасад. Яъне вожаи **čit** чун гидроним шакли

тағйирёфтаи **cat-и** суғдӣ буда, ба маънои чоҳ, ҳавз ё чойи чамъшудаи об далолат мекунад [ниг.: 115, 212; 125, 68]. š č γā ī

Ба гурӯҳи сохтаи топонимҳои тоҷикӣ чунин номҷойҳои зерин мансубанд: **Вахшивор** [Vaxšivor], **Шӯрча** [Šurča], **Шӯрҷӣ** [Šurči], **Шӯрҷоб** [Šurčob], **Чашмазор** [Casmazor], **Газа** [Gaza], **Дахна** [Dahna], **Афғона** [Afγāna], **Даҳана/Даҳона** [Dahāna], **Домана** [Dāmana], **Љиза** [Jiza], **Нова** [Nāva], **Буттазор** [Buttazār] кӯх, **Ровазор** [Rāvazār] мӯр, **Марғзор** [Maryzār] мавзеъ, **Ғулзор** [Gulzār] чарогоҳ, **Регзор** [Regzār] мавзеъ, **Боғистон** [Bāyistān] деҳа, **Кӯхистон** [Kuhistān] деҳкада, **Ғармистон** [γarmistān] мавзеъ, **Вордон** [Vārdān], **Хумдон** [Xumdān], **Ширдон** [Širdān], **Тундӣ** [Tundi] кӯх, **Қачҷӣ** [Kajji] кӯх, **Борикӣ** [Bāriki] роҳ, **Пастӣ** [Pasti] дашт, **Балхӣ** [Balxi] номи гузар, **Кӯлобӣ** [Kulābī] номи маҳалла, **Ғиламҷӣ** [Gilamčī] номи маҳалла, **Бӯзҷӣ** [Buzčī] номи маҳалла, **Сангак** [Sangak] номи дарё, **Ҳавзак** [Havzak] номи мавзеъ, **Тутак** [Tutak] номи боғ, **Сурхак** [Surhak] номи мавзеъ, **Рӯдак** [Rudak] номи қадимаи дарёи Санггардак, **Равотак** [Ravātak] номи бостонии мавзеъ дар ҳудуди Деҳнав, **Охӯрак** [Āxurak] номи чарогоҳ дар ноҳияи Бойсун, **Кӯҳак** [Kuhak] номи мавзеъи бостонӣ, **Кӯлак** [Kulak] номи мавзеъи обӣ дар Шеробод, **Новандак** [Nāvandak] номи деҳак дар Бойсун, **Сиёрак** [Siyārak] номи рӯди кӯҳӣ дар Бойсун, **Боғча** [Bāγča] номи мавзеъ дар Шеробод, **Ҳалвогар** [Halvāgar] номи гузар, **Челонгар** [Čelāngar] номи гузар, **Қосагар** [Kāsagar] номи гузар,

Вахшивор [Vaxšivor], номи ҷӯй дар ҳудуди ноҳияи Олтинсойи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон. Ин гидроним аз нигоҳи сохт сохта: **вахш** – номи дарё ва пасванди калимасози монандии **-вор**; маъно: мисли дарёи Вахш. Маънои луғавии калимаи вахш номи олиҳаи обу обёрӣ дар тасавури бохтариёни қадим. Яқин аст, ки аз калимаи «вахшу»-и порсии қадим баромадааст. Дар забони авастой ва дар китоби «Авасто» вахш истилоҳе мебошад, ки маънои луғавиаш «сухани гуфташуда» буда, дар забони суғдӣ бо «логос»-и юнонӣ [мафҳум, суҳан, гуфтор] ҳаммаъност. Дар забонҳои миёнаи эронӣ Вахш ба маънои «рӯх» истифода шуда, баъзан «оби ҷорӣ»-ро

низ ифода мекардааст. Дар сарчашмаҳои ҳиндӣ калимаи «Ваҳшу» номи Амударёст, ки юнониён онро бо калимаи ба он ҳамоҳанги **Оксус** ном мебуданд. Дар катибаи рӯи санге, ки дар осорхонаи Калкатта маҳфуз аст, Ваҳш Худои яккаву ягона номида мешавад.

Шӯрча [Šurčā], номи чоҳи обаш шӯр воқеъ дар ноҳияҳои Чирочӣ, Деҳқонобод ва Косони вилояти Қашқадарӣи Ҷумҳурии Ёзбекистон. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **шӯр** – II. ҳаяҷон, изтироб, ғул-ғула фарёд, фиғон; II. намакин, намакдор, сернамак [268,787] ва пасванди **-ча** аслан дар шакли чи; маъно: шӯр будани оби чоҳро дорад.

Шӯрҷӣ [Šurčī], номи чоҳи обаш шӯр воқеъ дар ноҳияҳои Шӯрҷии Сурхондарё ва Чирочӣ, Деҳқонободу Косони вилояти Қашқадарӣи Ҷумҳурии Ёзбекистон. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **шӯр** – I. ҳаяҷон, изтироб, ғул-ғула фарёд, фиғон; II. намакин, намакдор, сернамак [ФЗТ,787] ва пасванди **-ҷӣ**; маъно: шӯр будани оби чоҳро дорад.

Чашмазор [Casmazor], номи чашма воқеъ дар ноҳияҳои Бойсуну Шерободи вилояти Сурхондарё ва Шаҳрисабзу Деҳқонободи вилояти Қашқадарӣи Ҷумҳурии Ёзбекистон. Аз нигоҳи сохт сохта ва аз ҷузъҳои **чашма** – исм ва пасванди фаровонии **-зор** таркиб ёфта, маънояш фаровон будани чашмаҳоро ифода мекунад [ниг.: 115, 203].

Ба гурӯҳи мураккаби тоҷикӣ топонимҳои зеринро мансуб донишман мумкин аст: **Шӯрҷоб** [Šurčob], **Шеробод** [Šerobod], **Ширкент** [Širkent], **Дуоба** [Duāba] номи кӯҳ, **Селраҳа** [Selraha] номи мавзеъ, **Дураҳа** [Duraha] номи мавзеъ, **Дуғоба** /**Дуғоб** [Duğāba], **Дуоба** [Duāba], **Дарбанд** [Darband] номи деҳа, **Заркамар** [Zarkamar] номи деҳа, **Лабисой** [Labisāy] номи мавзеъ, **Ҷувори́по́я** [Juvāripāya] номи гузар, **Нахӯдпо́я** [Naxudpāya] номи гузар, **Чинорқишлоқ** [Činārqiqlāq] номи мавзеъ, **Шоҳтут** [Šāhtut] номи мавзеъ, **Сариосиё** [Sariāsiyā] номи ноҳия ва шаҳрак, **Панҷоб** [Panjāb] номи деҳа ва рӯд, **Кӯлсой** [Kulsāu] номи дара, **Бибиширин** [Bibisirin] номи деҳа ва шаҳрак, **Хӯҷачордара** [XujaČārdara] номи дара ва мавзеъ, **Ҷайрақишлоқ** [Jayraqiqlāq] номи деҳа, **Заргаргузар** [Zargarguzar] номи гузар, **Катаригузар**

[Katariguzar] номи гузар, **Дукчигузар** [Dukčiguzar] номи деҳа, **Сайроб** [Sayrāb] номи рӯдак ва деҳа, **Санггардакдарё** [Sanggardakdaryā] номи дарё ва мавзеъ, **Хондиза//Хончиза** [Xāndiza/Xānjiza] номи деҳа, **Сурхон** [Čajānrud] номи дарё, **Лабноб** [Labiāb] номи шохоби дарё, **Обҷӯяк** [Ābjuyak] номи мавзеи обӣ, **Обгир** [Ābgir] номи мавзеи обӣ, **Нихом+рӯд** [Nihām+rud] номи бостонии дарёи Санггардак, **Сурхандарё** [Surxandaryā] номи дарё, **Обизаранг** [Ābizarang] номи дарё,

Шӯрчоб [Šurčob], номи мавзеъ, ки барои таъмини чорво бо об чоҳе кофта мешавад, яъне шакли дурустии ин гидроним шӯр+чоҳ+об буда, дар шакли шӯрчоб ихтисор гардидааст. Ин номвожаи чуғрофӣ дар ҳудуди ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон воқеъ аст.

Шеробод [Šerobod], номи дарё дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **шер** ва **обод**; маъно: шаҳри обод, макони шукуфони ориёӣ, киштбоб [ниг.: 158, 36-38].

Ширкент [Širkent], номи дарё воқеъ дар ҳудуди шаҳри ноҳияи Турсунзодаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шохоби ростии дарёи Қаратоғи ҳавзаи Сурхондарё. Болооби Ширкент Сандакдарё ном дорад ва дарозии ин дарё 54 км, масоҳати ҳавзааш 330 км². Ҳавзаи дарё воқеъ дар нишебии ҷануби қаторкӯҳи Ҳисор, манбааш барфу пириҳи мебошад.

Ба гурӯҳи ибора-топоними тоҷикӣ топонимҳои зеринро мансуб доништан мумкин аст: **Чашмаи Говон** [Casmai Govon] чарогоҳ, **Чори Аспон** [Cori Aspon] чарогоҳ, **Сари Миҷгон** [Sari Mijgon] мавзеъ, **Оби гарм** [Ābi garm], **Оби заранг** [Ābi zarang], **Оби калон** [Ābi kalān], **Оби зиёд** [Ābi ziyād], **Оби равон** [Ābi ravān], **Оби сафед** [Ābi safed], **Оби чашма** [Ābi Časma], **Оби ях** [Ābi yax], **Оби сурхак** [Ābi surxak], **Оби канда** [Ābi kanda], **Оби қашқа** [Ābi qasqa], **Ҳами баланд** [Xami baland], **Сари бозор** [Sari bāzār], **Сари гузар** [Sari guzar], **Сари ҷӯй** [Sari Juy], **Сари ғӯрӣ** [Sari juri], **Сари чашма** [Sari Časma], **Сурхони ҷанубӣ** [Surxāni janubi], **Корвони Сурх** [Kārvāni Surx], **Шохол қишлоқ** [Sāxāl qislāq], **Кӯса қишлоқ** [Kusa qislāq]...

Кӯрчашма [Kurcasma] номи чашмаҳои кӯҳии мавзеъҳои кӯҳӣ, ки воқеъ дар ноҳияҳои Чироғчӣ, Бойсун, Сариосиё вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон аст. Маънои луғавии ин гидроним чашмаи калони кӯҳӣ.

Кӯтармашох [Kutarmashox], номи ҷӯй дар ноҳияи Ҷарқурғони вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон аст. Маънои луғавии ин ҷӯй ба таври бастанӣ пеши об аз ҷойи пасть ба баландӣ баровардани об ҷӯйбор.

Номвожаҳои тоҷикии воҳаи Сурхон шаҳодат аз он медиҳанд, ки забони мардуми маҳал таъсири чашмраси худро ба топониму микротопонимҳои минтақа гузоштааст. Таърих собит кардааст, ки бо баробари аз байн рафтани забонҳо иддаи калимаҳои онҳо дар низомӣ топонимия боқӣ мемонад. Мусаллам аст, ки топонимҳо нисбат ба калимаҳои маъмули забон устувор буда, баъзеи онҳо имкон дорад ҳазорсолаҳо боқӣ бимонад. Дар ҳар сурат, дар низомӣ топонимияи манотиқи мухталифи Тоҷикистон, аз ҷумла воҳаи Сурхон вожаҳои тоҷикиасли нодирро мушоҳида намудан мумкин аст, ки аз замонҳои қадим то имрӯз маҳфуз мондаанд.

III.2.2.Топонимҳои арабӣ

Аз як забон ба забони дигар гузаштани калима ҳодисаи маъмул буда, забонero наметавон пайдо намуд, ки вожаҳои таркиби луғавии он комилан аслӣ бошанд. Муҳаққиқи шинохтаи Эрон Маликушшуаро Баҳор оид ба масъалаи таъсирпазирии забонҳо аз ҳамдигар чунин навиштааст: «Дар олам забоне нест, ки битвонад аз омехтагӣ ба забони дигар худро барканор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст...» [Баҳор, 134].

Забони тоҷикӣ дар ин миён истисно набуда, дар таркиби луғавии он дар баробари калимаҳои аслӣ, вожаҳои зиёде ба назар мерасанд, ки аз ҷиҳати баромади забонӣ ғайритоҷикианд. Ба вижа, давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ, ки калимаҳои зиёде аз забони арабӣ ва аз забонҳои туркӣ бо роҳҳо ва сабабҳои мухталиф ба таркиби луғавии он дохил шудаанд, мисол шуда метавонад.

Забоншиносон омилҳои зиёди аз як забон ба забони дигар гузаштани калимаҳоро нишон додаанд, ки муҳимтаринашон муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ, дар ҳамсоягӣ умр ба сар бурдани намояндагони ду забон ва тарҷумаи китобҳои адабию динӣ мебошанд [58, 35].

Номшиноси варзида А.В.Суперанская дуруст таъкид мекунад, ки «дар таърихи ономастика номҳои мусулмонӣ, ки тавассути ислом [дар асри VII солшумории мо] дар аксари мамлакатҳои Осиё, Африка ва қисман дар Аврупо паҳн шудаанд, роли беандоза калонро бозидаанд. Роли онҳо дар ономастикаи рус низ хеле калон аст, зеро номи бисёр мавзеъ ва фамилияҳои русӣ, ки ба воситаи забони тоторӣ иқтибос карда шудааст, аз рӯи баромадашон арабӣ мебошанд» [159, 29]. Бояд зикр намуд, ки мақоми антропонимҳои арабӣ дар тамоми манотиқи Осиёи Миёна назаррас буда, таъсири онҳо ба номи мавзеъҳои муайян кам нест. Мо таъсири антропонимҳои арабиро ба микротопонимҳои воҳаи Сурхон ба хубӣ мушоҳида намуда метавонем.

Бояд таъкид намуд, ки мавқеи номвожаҳои арабӣ дар системаи топонимияи воҳаи Сурхон хеле калон аст ва як қисми муайяни онро микротопонимҳои баромадашон арабӣ ташкил мекунанд ва аксари онҳо чунон дар гуфтори мардуми ин минтақа маҳлул шудаанд, ки кас наметавонад, ки онҳо аз забони ғайр иқтибос шудаанд. Ногуфта наметавонад, ки ин номвожаҳои арабӣ боиси аз истифода берун шудани бисёр номҳои тоҷикиасл гардидаанд. Дар қатори номҷойҳои тоҷикии воҳаи Сурхон чунин номҷойҳои мансуби забони арабӣ дида мешаванд: **Аллоб** [Allob], **Минор/Манор** [Minor/Manor/Manor], **Мазор** [Mazor], **Мунҷоқ** [Munjooq], **Равот** [Ravot], **Сайхон** [Sayxon], **Маҳалла** [Mahalla]...;

Мазор низ калимаи арабӣ буда, дар фарҳанг ба маъниҳои зерин омадааст: «1.ҷои зиёрат, зиёратгоҳ; оромгоҳи одамони бузург [*одатан пешвоёни ислом, ки халқ онҳоро зиёрат мекунад*]. 2. гӯр, қабр. 3. маҷ. гӯристон» [193, 1, 742]. Ин вожа дар баробари он ки ҳам дар забони тоҷикии адабӣ ва ҳам дар лаҳҷаву шеваҳо ҳамчун исми чинс доираи истифодаи васеъ

дорад, дар таркиби номҳои чуғрофӣ низ зиёд ба назар мерасад. Калимаи «мазор» дар воҳаи Сурхон ниҳоят серистеъмол буда, дар таркиби микротопонимҳои зиёд онро мушоҳида намудан мумкин аст. Бояд қайд кард, ки дар аксар маврид вожаи «мазор» ҳамроҳ бо антропонимҳо, ба вижа **Хоча** қорбаст мегардад. Ҳамаи номвожаҳои чуғрофие, ки тавассути ин вожа сохта шудаанд, дар қолаби ибораи изофӣ ё топоним-ибора ташаккул ёфтаанд: Мазори Хоҷаи Сабзпӯш [д.Даҳана], Мазори Хоҷа Исҳоқ [д. Дарбанд], Мазори Хоҷа Муҳаммади Гулшан [д. Баҳори тоҷик], Мазори Бибисомия [д.Шурҷӣ]. Истифодаи ин калима ҳамчун микротопоним дар алоҳидагӣ низ ба назар расид - Мазор [мавзеъ, д.Музработ].

Мақбара дар луғат ба маънии «қабр; қабристон», «оромгоҳ, гӯрхона, дахма» омада [192, 1, 669; 193, 1, 749], арабӣ будани он таъкид гардидааст. Агарчи дар луғат ба маънии «қабр» омадани ин калима зикр гардида бошад ҳам, вале дар Сурхон дар зери мафҳуми «мақбара» на «қабр», балки ҷое фаҳмида мешавад, ки дар он ҷо касе ғавтида ва ўро дар ҷои дигар дафн карда ва ё дар вақти интиқоли майит он ҷо нишаста дам гирифта бошанд: Мақбараи Эшони Аълам [мазеъ, д.Рог.], Мақбараи духтари Ағолук [кӯҳ, д.Х.О.], Мақбараи Файзулло [мавзеъ, д.Эс.П.].

Манора калимаи арабӣ буда, дар фарҳангҳои дастрас чунин ташреҳ гардидааст: «бинои баланди сутунмонанди аз сангу хишт сохташуда [дар масҷид ва маъбадҳо], ки роҳи болоравиаш аз дарун аст» [193, 1, 755]. Дар деҳаи **Худгиғи Офтобрӯи** воҳаи Сурхон кӯҳе ҳаст, ки онро **Манораҳо** ном мебаранд. Сабаби чунин мусаммо шудани мавзеи мазкур дар он аст, ки замоне дар он ҷо аз санг манораҳо сохта шудааст. Ҳарчанд ин манораҳо ҳоло валангор шуда, ба замин ҳамвор гардида бошанд ҳам, номи онҳо то кунун мавриди истифода қарор доранд.

Сабил вожаи арабӣ мебошад, ки дар луғат ба маънии «афганда дар роҳ, фурумонда, бесоҳиб» [193, 2, 185] омадааст. Дар деҳаи **Ревомутки** воҳаи Сурхон мавзееро **Сабилako** мегӯянд, ки мувофиқи ривояти ашхоси солхӯрда, замоне меросхӯрони он заминҳо ғавтида, онҳо бесоҳиб мондаанд. А.

Мустаҷир ба ин масъала даҳолат намуда, навиштааст: «Агар касе мурда бошад, ворис надошта бошад, мол сабилак дониста, ӯ ҳам дар байтулмоли подшоҳӣ мерасидааст» [99, 97]. Доираи истифодаи ин вожа нисбатан маҳдуд буда, танҳо як мавзеъро бо ин ном ба мушоҳида гирифтем.

Ҳисор арабӣ буда, дар таркиби ду номвожаи воҳаи Сурхон ба назар расид: **Қалъаи Ҳисорак** [мавзеъ, д.Х.С.] ва **Шахи Ҳисор** [кӯҳ-шах, д.Рев.]. Ин вожа дар луғатномаҳо ба тариқи зайл ташреҳ гардидааст: «1. девор, девори даври қалъа. 2. қалъа» [193, 2, 507]. «Аз тарзи ифодаи калима – менависад О. Маҳмадҷонов – ва ҳарфҳои хоси забони арабии он ба осонӣ муайян намудан мумкин аст, ки вожаи мазкур хоси забони арабӣ мебошад ва аксари муаллифон ва мураттибони фарҳангномаҳо низ вожаи «ҳисор»-ро арабиасос ва бо калимаи «қалъа» муродиф донистаанд» [91, 66].

Дар баробари калимаҳои арабии дигар дар низоми микротопонимияи воҳаи Сурхон номвожаи **Ваҳм** зиёд ба назар мерасад, ки бо шаҳодати профессор А.Л.Хромов ҳамон калимаи «вақф» аст [177, 27]. «Вақф» дар луғат ба маънии «мулк, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса ва ғ. тахсис ва васиқа карда шуда бошад, ба шарте ки аз даромади он ғоида бурда шавад харидуфурӯш нашавад» [192, 1, 231]. Маънии вожаи «вахм» низ ба ин далолат мекунад ва, одатан, дар воҳаи Сурхони таърихӣ ҳамон заминҳоеро «вахм» мегӯянд, ки замоне соҳибонашон онҳоро вақфи масҷид кардаанд: Замини Ваҳм [Тирмид], Ваҳмак [замин, д. Сайроб] ва ғайра.

III.2.3. Номвожаҳои туркӣ

Агар забоншиносон воридшавии лексикаи арабиро ба забони тоҷикӣ пас аз омадани арабҳо ба воситаи тарҷумаи адабиёти бадеию динӣ қаламдод карда бошанд, пас, дар масъалаи вомвожаҳои забонҳои туркӣ ба ин назар ҳастанд, ки «аз забони ўзбекӣ [ки яке аз забонҳои оилаи туркӣ мебошад - А.О.] ба воситаи манбаъҳои хаттӣ калимаҳо камтар қабул шудаанд» [58, 36]. Бояд зикр кард, ки ағлаби вожаҳои ўзбекӣ ва забонҳои дигари туркӣ, ки ба воситаи забони ўзбекӣ дохил шудаанд, асосан, тавассути забони ғуфтуғӯй,

яъне дар натиҷаи ҳамсоязистии ин ду миллат ба забони тоҷикии адабӣ ворид гардидаанд.

Муҳаққиқони бахши топонимҳои Тоҷикистон, аз ҷумла, профессорон А.Хромов, Р.Додихудоев, Ш. Исмоилов ва О.Маҳмадҷонов номвожаҳои туркиро аз рӯи сохташон ва бо назардошти мансубияти забони онҳо ба се гурӯҳ тасниф кардаанд: 1] топонимҳои соф туркӣ: **Боймоқли** [Bāymāqli], **Қуянли** [Quyanli], **Бормочли** [Bārmāčli], **Чупоқли** [Čupāqli], **Дуариқусти** [Duariqusti] номи мавзеъ, **Қурғонтош** [Qurjāntās] номи деҳа, **Тошқӯтан** [Tāsqutan] номи дара, **Қайнарбулоқ** [Qaynarbulāq] номи маҳалла, **Темирӯлдӣ** [Temiruldi] номи дара, **Оқсув** [Āqsuv] номи дарё, **Барлос** [Barlos], **Бахмал** [Baxmal], **Болтали** [Boltali], **Бӯғачилӣ** [Bugajili], **Чолтӣ** [Jolti], **Чилға** [Jilja], **Ипоқ** // **Ифоқ** [Ipoq/Ifoq], **Йӯлрун** [Yulrun], **Кочар** [Kocar], **Кумир** [Kumir], **Кӯсан** [Kusan], **Қӯтан** [Qutan], **Овчи** [Ovci], **Очамайли** [Ocamayli], **Узун** [Uzun], **Яланроч** [Yalanroc], **Кенагас** [Kenagas], **Куёвсув** [Kuyovsuv]...; 2] топонимҳои омехта [дузабона]: **Қумтеппа** [Qumteppa] номи деҳа, **Тошлоқсой** [Tāslāqsāy] номи дара, **Бештеппа** [Besteppa] номи деҳа, **Ўртақишлоқ** [Urtaqislāq] номи деҳа, **Қизилнаҳр** [Qizilnahr] номи наҳр, гидроним, **Фотимабулоқ** [Fātimabulāq] номи мавзеъ ва дара, **Қумқӯрғон** [Qumqurjān] номи ноҳия ва шаҳрак, **Чарқӯрғон** [Jarqurjān] номи ноҳия ва шаҳрак, **Новбулоқ** [Nāvbulāq] номи дара, **Жийдабулоқ** [Jiydabulāq] номи дара, **Хӯчабурхон** [Xujaburhān] номи мавзеъ, **Чинортоқ** [Činārtāq] номи дара, Арчабулоқ, Ўруқдара ва ғ.; 3] топоним-ибораҳои омехта: **Мазори Эшонӯлдӣ** [Mazāri Yesānuldi], **Мазори Омонтеппа** [Mazāri Āmānteppa], **Кӯктеппа маҳалла** ва ғ.

Бояд зикр кард, ки номвожаҳои туркиасли воҳаи Сурхон ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар дохили микротопонимҳои мураккаб ба назар мерасанд. Микротопонимҳои иқтибосии туркӣ дар минтақа нисбатан кам буда, бештар дар алоҳидагӣ корбаст гардидаанд. **Боймоқли** [Bāymāqli], **Қуянли** [Quyanli], **Бормочли** [Bārmāčli], **Чупоқли** [Čupāqli], **Дуариқусти** [Duariqusti] номи мавзеъ, **Қурғонтош** [Qurjāntās] номи деҳа, **Тошқӯтан** [Tāsqutan] номи дара,

Қайнарбулок [Qaynarbulāq] номи маҳалла, **Темирӯлдӣ** [Temiruldi] номи дара, **Оқсув** [Āqsuv] номи дарё, **Барлос**, **Бахмал**, **Болтали**, **Бӯғачилӣ**, **Чолтӣ**, **Чилға**, **Ипоқ** // **Ифок**, **Йӯлрун**, **Кочар**, **Кумир**, **Кӯсан**, **Қӯтан**, **Овчи**, **Ойинни**, **Оннали**, **Очамайли**, **Узун**, **Яланроч**, **Кенагас**, **Куёвсув...**;

Қутан калимаи туркӣ ва яке аз серистеъмолтарин номвожа дар минтақаи мавриди назар буда, ҷойи гирбасти молхобравро мегӯянд. Баромади туркӣ доштани ин вожаро топонимшиносон зикр намуда, таъкид мекунанд, ки дар манотиқи мухталифи ҷумҳурӣ истифодаи фаровони он ба назар мерасад [91, 105]. Аз ҷумла, дар таркиби номвожаҳои ҷуғрофии садаи Миёнаи Кӯхистони Сурхон истифодаи онро мушоҳида намудем. Қӯтани Тура [мавзеъ, д.Пудина], Қӯтани Чешил [чарогоҳ, д. Олтинсой], Қӯтани Ҳавз [мавзеъ, д. Шеробод], Қӯтани Сибед [чарогоҳ, д. Сина], Шаки Қӯтан [кӯҳ, д. Фанкат], Қӯтани Бобошодӣ [кӯҳ, д. Пудина].

Қудук дар ФТЗТ чоҳ, чоҳи об [193, 1, 695] маънидод шуда, туркӣ будани он низ таъкид гардидааст. Дар Сурхон ин номвожа ҳам дар шакли «қудук» ва ҳам дар шакли «қудик» ба касрат корбаст гардида, бештар он мавзеъҳоеро ном мебаранд, ки дар он ҷойҳо чоҳи об [қудик] мавҷуд аст. Масалан, Қудико [кӯҳ, д.Х.С.], Қудик [мавзеъ, д.Х.С.], Даҳани Қудук [мавзеъ, д.Муж.], Қудики Тағоби Бето [кӯҳ, д.Рог.] ва ғ.

4] **Қот** дар луғат ба маънии «зирк» ва «барбарис» [193, 1, 668] омадааст. Бояд тазаккур дод, ки ин вожа дар баробари он ки ҳамчун номи рустанӣ корбасти зиёд дорад, бо истифода аз он фитотопонимҳо низ сохта шудаанд. Масалан, Қото, Чашми Қот ва ғ.

5] **Сой** калимаи туркӣ буда, ба тариқи зайл шарҳ гардидааст: «рӯди кӯҳӣ; рӯди хурде, ки аз дара ҷорӣ шуда, ба дарё ё рӯди калон омезад... «сой», ки вожаи туркист, аз қадим дар гуфтори тоҷикӣ роиҷ будааст» [55, 416-417]. Вожаи мазкур низ хеле серистеъмол буда, асосан, дар минтақаи мавриди назар мавзеъҳои гидронимӣ тавассути он номгузорӣ шудаанд. Ҳамаи номвожаҳои, ки тавассути он шакл гирифтаанд дар қолаби топоним-ибора омадаанд: Сойи Ревад [рӯди кӯҳӣ, д.Эс.П.], Сойи Порут [рӯди кӯҳӣ, д.Рев.],

Сойи Давлатхуча [мавзеи гидронимӣ, д.Х.О.], Сойи Ағобико [мавзеи гидронимӣ, д.Х.С.] ва ғ.

III.2.4. Топонимҳои омехта [гибрид]

Ин гурӯҳи микротопонимҳо аз ду ҷузъ иборат буда, яке тоҷикиасл дигаре мансуб ба забонҳои арабиву туркӣ мебошанд. Масалан, **Қароғушхона**, ки ин номвожа аз ду ҷузъ «қароғуш» [қароқуш] ва «хона» иборат мебошад. **Қароқуш** дар луғат ба маънии «уқоби сиёҳ, аспи сиёҳи даванда, аспи сиёҳмушкини бодпо» [193, 1, 668] омада, ба туркӣ будани он низ ишора шудааст. Дар ин номвожа ба маънии «уқоби сиёҳ» буда, дар ғӯиши мардуми Сурхон уқобро чунин ном мебаранд. **Қароғушхона** номи шаҳе дар деҳаи **Худғифи Сояи** минтақаи мазкур мебошад, ки А.Мустачир дар сафарномаи худ онро дар шакли **Қаровушхона** овардааст. **Омехта:** **Мазори Зоғон** [Mazori Zogon] мазор, **Ёғзарин** [Yājzarīn] номи мавзеъ, **Яккатол** [Yakkatāl] номи ҷӯйбор, **Қумтеппа** [Qumteppa] номи деҳа, **Тошлоқсой** [Tāslāqsāy] номи дара, **Яккаарча** [Yakkarča] номи мавзеъ, **Бештеппа** [Besteppa] номи деҳа, **Ўртақишлоқ** [Urtaqislāq] номи деҳа, **Қизилнаҳр** [Qizilnahr] номи наҳр, гидроним, **Фотимабулоқ** [Fātimabulāq] номи мавзеъ ва дара, **Қумқӯрғон** [Qumqurjān] номи ноҳия ва шаҳрак, **Ҷарқӯрғон** [Jarqurjān] номи ноҳия ва шаҳрак, **Новбулоқ** [Nāvbulāq] номи дара, **Жийдабулоқ** [Jiydabulāq] номи дара, **Хӯчабурхон** [Xujaburhān] номи мавзеъ, **Чинортоқ** [Činārtāq] номи дара, **Мазори Эшонӯлдӣ** [Mazāri Yesānuldi], **Мазори Омонтеппа** [Mazāri Āmānteppa], **Кӯктеппа маҳалла** [Kukteppa mahalla], **Чинор маҳалла** [Činār mahalla], **Аличусти маҳалла** [AliČusti mahalla], **Бибиширин маҳалла** [Bibisirin mahalla], **Отабезори маҳалла** [Ātabezāri mahalla], **Масҷиди Саидмуродхон** [Masjidi Saidmurādxān], **Масҷиди Бобоиэшон** [Masjidi Bābāiyesān], **Масҷиди Рачаб** [Masjidi Rajab], **Масҷиди Султонбобо** [Masjidi Sultānbābā], **Масҷиди Тӯрахӯча** [Masjidi Turaxuja], **Қӯрғонча маҳалла** [QurjānČa mahalla], **Масҷиди Қизилкарвон** [Masjidi Qizilkarvān], **Масҷиди Ҷарқишлоқ** [Masjidi Jarqislāq], **Масҷиди Намозгоҳ** [Masjidi Namāzgāh], **Туябозормаҳалла**

[Tuyabāzārmahalla] номи мавзеъ ва бозор, **Юқоригузар** [Yuqāriguzar] номи гузар, **Тузбозор** [Tuz+bāzār] номи бозор, **Хўчаилок** [Xujailāk] номи шохоби дарё, **Тиллоҳавзоба** [Tillāhavzāba] номи мавзеи обӣ, **Искандар кўпрўки** [Iskandar kupruki]...

Искандар кўпрўки [Iskandar kupruki], номи пули дарё дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, ба маънои баланд будани кўпрўк ё пули дар ин мавзеъ буда далолат мекунад. Яъне калимаи искандар аз эскодари суғдӣ шакл гирифта, маънои мавзеи баландро ифода мекунад [ниг.: 115, 82].

Ҳайдарчаман аз ду чузъ таркиб ёфтааст. Чузъи аввал арабии «ҳайдар» буда, дар луғат ба маънои «шер» ва «лақаби Алӣ» [p] [193, 2, 480] омадааст. Чузъи дуюм «чаман» мебошад, ки вожаи аслист. Дар деҳаи **Ревомутк** дар канори рӯди Зарафшон мавзееро **Ҳайдарчаман** мегӯянд.

Микротопонимҳои иқтибосии воҳаи Сурхони таърихӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки ҳатто забони мардуми дурдасттарин манотик ҳам наметавонад аз таъсири забонҳои дигар барканор бошад. Номвожаҳои зикршуда бори дигар собит сохтанд, ки дар баробари калимаҳои аслий дар низоми топонимияи воҳаи Сурхони таърихӣ вожаҳои иқтибосӣ, бавижа арабӣ низ назаррас мебошанд.

Дар миёни маводи ҷамъоварда, ки аксарашон тоҷикӣ ҳастанд, як гурӯҳашон ба забони суғдӣ ва қисми андакашон мансуби забонҳои арабиву туркӣ мебошанд, ду микротопоними русӣ ба қайд гирифта шуд. Ин номвожаҳо яке «колхоз», ки дар таркиби **Боғи Колхоз** [д. Рев. ва д. Хайр.] ва дигаре «учаска» [д. Эс.] ба маънии замин мебошанд. Мусаллам аст, ки ин номвожаҳо таърихи чандон тӯлонӣ надошта, дар давраи шӯравӣ ба вучуд омадаанд. Зеро минтақаи мазкур ниҳоят дурдаст буда, таъсири забони русӣ дар ин сарзамин ба мисли шаҳрҳои бузург нарасидааст.

ХУЛОСА

Воҳаи Сурхон ганчинаи номакшуфи номвожаҳои ҷуғрофӣ мебошад, ки дар тӯли асрҳо хусусиятҳои забонҳои мухталиф, хусусан, забони суғдиву бохтарӣ, сакоиву тоҷикӣ ва поре аз зиндагии мардуми ин минтақаро дар худ таҷассум намудааст.

Умуман, ба таври хулоса иброз бояд кард, ки омӯзиши номҳои хос, аз ҷумла, номвожаҳои ҷуғрофӣ назаррас буда, онҳо метавонанд ҳамчун маъхази бебаҳои таърихӣ хидмат намоянд. Дар баробари ин номҳо барои таърихи забон далелу бурҳонҳои муътамад манзур намуда, шаклҳои қадимаи калимаҳои муайяно дар давраҳои гуногуни таърихӣ нишон медиҳанд.

Пажӯҳиши номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон ба мо даст дод, ки оид ба вежагиҳои топониму микротопонимҳои ин минтақаи таърихӣ маълумотамон амиқу васеъ гардад. Бояд тазаккур дод, ки дар ин замина тадқиқоти ҷиддиву алоҳида ва мушаххас сурат нагирифтааст. Пас аз баррасиву тадқиқи паҳлуҳои муайян ва муҳими номвожаҳои ҷуғрофии мавриди назар натиҷагирӣро ба тариқи зайл хулоса намудан ба мақсад мувофиқ мебошад:

1. Оид ба номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон то кунун тадқиқоти ҷашмрасе сурат нагирифта, рисолаи мо дар омӯзиши топониму микротопонимҳои минтақа иқдоми аввалин ба ҳисоб меравад. Зимни пажӯҳишу баррасии ин мавзӯ бо як қатор муаммоҳо, аз қабili структураи номвожаҳо ва баромади забонии онҳо дучор омадем, ки хулосаҳои рисола дар ҳамин замина арзи вучуд намудаанд;

2. Воҳаи Сурхон аз ҷиҳати фарогирии номвожаҳои ҷуғрофӣ бисе пурғановат буда, зиёда аз 1500 номро фаро мегирад. Бояд зикр кард, ки ҳеҷ кадоме аз ин номҳо тасодуфӣ набуда, аксарашон аз нигоҳи мӯҳтаво хеле баландмазмун мебошанд, ки ин аз заковати азалии гузаштагон шаҳодат дода, таҳлилу таҳқиқи онҳо аҳамияти вижа дорад;

3. Номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхони таърихӣ аз рӯи сохташон ба панҷ гурӯҳ тасниф карда шудаанд: а] номвожаҳои сода; б] номвожаҳои сохта;

в] номвожаҳои мураккаб; г] топоним-ибораҳо. Зикр намудан бамаврид аст, ки дар байни онҳо топоним-ибораҳо ва номвожаҳои мураккаб серистеъмол мебошанд;

4. Аз таҳлилу баррасии номвожаҳои сохтаи воҳаи Сурхон маълум гардид, ки пешвандҳо нисбат ба пасвандҳо хеле каммаҳсул буда, дар ташаккули топониму микротопонимҳои минтақа саҳми ночиз доранд;

5. Дар баробари топоформантҳои тоҷикии минтақа, ки хеле зиёд мебошанд, як гурӯҳ анҷомаҳои номвожасозии суғдиро ба мушоҳида гирифтём, ки дар ташаккули номвожаҳои ҷуғрофӣ саҳми назаррас доранд;

6. Аксари топонимҳои суғдии воҳаи Сурхон бо номвожаҳои ҷуғрофии манотиқи дигари густариши забони суғдӣ [аз ҷумла Яғноб ва минтақаҳои дигари водии Зарафшон] сарнавишти таърихии ягона доранд ва ин умумият шаҳодат аз он медиҳад, ки ин номвожаҳо дар гуфтори мардумони ин манотик солиёни дароз мавриди истифода қарор доштаанд;

7. Аксари топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхон дар баробари он ки истилоҳи ифодагари номвожаҳои ҷуғрофӣ мебошанд, қисми таркибии захираи луғавии забони бошандагони он буда, инъикосгари хусусиятҳои махсуси ин минтақа маҳсуб меёбанд;

8. Аз ҷиҳати баромади забонӣ топонимҳои ин мавзеъ ғолибан баромади суғдӣ дошта, вале микротопонимҳои он аксаран калимаҳои тоҷикиасланд;

9. Дар баробари номвожаҳои эронии минтақа, ки аксари култро ташкил медиҳанд, микротопонимҳои арабиву туркиро мушоҳида намудем, ки нисбат ба топонимҳо таърихи тӯлонӣ надошта, дар зерӣ таъсири забони бошандагон ташаккул ёфтаанд;

10. Дар баробари микротопонимҳое, ки аз забонҳои тоҷикӣ, арабӣ ва туркӣ сарчашма мегиранд, ду номвожаи русиасос ба қайд гирифта шуд, ки, бешубҳа, маҳсули даврони шӯравӣ буда, таърихи тӯлонӣ надоранд ва нисбатан нав мебошанд;

11. Дар вақти муайян намудани маънии луғавӣ ва баромади забонии топониму микротопонимҳои минтақа ба як гурӯҳ номвожаҳое дучор омадем, ки аз кадом забон сарчашма гирифтани онҳо номаълум мебошад;

12. Қисмати асосии антропотопонимҳои воҳаи Сурхон аз номҳои мардонаи аз ҷиҳати баромади забонӣ мансуби забони арабӣ ва истилоҳ-нишондодҳои мухталифи махсуси минтақа ташаккул ёфтаанд;

13. Антропотопонимҳое, ки аз номҳои занона ва унсурҳои дигар таркиб ёфтаанд, нисбат ба манотиқи дигар дар воҳаи Сурхон бештар ба назар мерасанд;

14. Таҳлили маъноии микротопонимҳои воҳаи Сурхон собит менамояд, ки аксари номвожаҳои ҷуғрофӣ ин минтақа дар заминаи истилоҳоти ҷуғрофӣ, зоонимҳо, фитонимҳо, антропонимҳо, этнонимҳо ва номҳои хусусӣ арзи вуҷуд намудаанд;

15. Сабабҳои асосии пайдо гардидани антропонимҳои минтақа ба бунёди боғу замин, бинои хонаву пул, қӯтан ва ғайра аз ҷониби ин ё он шахс ва ба ҳодисаҳои номатлуб рӯ ба рӯ шудани одамон [аз ҷумла, аз кӯху ҷар афтидани одамон, мақтул гардидани баъзе ашхос дар мавзеъҳои муайян] робита доранд;

16. Микротопонимҳое, ки дар заминаи номи рустаниву наботот ташаккул ёфтаанд, дар низоми номвожаҳои ин минтақа саҳми назаррас доранд. Номвожаҳои ин минтақа, ки бо истилоҳи фитотопонимҳо ёд карда шудаанд, асосан, аз номи рустаниҳо ва формантҳои топонимсоз ташаккул ёфтаанд. Сабаби чунин ном гирифтани мавзеъҳои мухталиф дар он аст, ки дар он макон ин ё он навъи рустани ба касрат рустааст ва ҳатто мавҷуд будани як-ду дарахт ё гиёҳ низ боиси он шудааст, ки дар номи он фитоним ҳамроҳ гардад;

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТ:

1. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ч.1./ В.И. Абаев. – М.-Л., 1958. – 655 с.
2. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ч. 2. / В.И. Абаев. - М. - Л., 1973. - 448 с.
3. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ч. 3. / В.И. Абаев. - М. - Л., 1978.- 358 с.
4. Абдимуратов К. Топонимия Каракалпакии. Автореф... канд... дис.../ К. Абдимуратов. - Нукус, 1966.- 23 с.
5. Абдунабиев А. Лингвистический анализ топонимии региона Уратюбе. Автореф... канд.. дис... / А. Абдунабиев. – Душанбе, 1992. – 21 с.
6. Абодуллоева, С. Ономастика «Фарсنامه» Ибна Ал-Балхи: Автореф... дис... канд... филол...наук / С. Абодуллоева. – Душанбе, 2009. – 23 с.
7. Абодуллоева, С. Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты [на материале произведений Абульмаджа Санаи, Фаридаддина Аттара и Джаладиддина Балхи]». Автореф... докт..дисс../ С. Абодуллоева. – Душанбе, 2017. – 48 с.
8. Абрамов М. М. История Самарканда в её микротопонимах // Этнография имён. / М.М. Абрамов. - М., 1971. - С. 180 -184.
9. Агаева Р. А. Происхождение имён рек и озер. / Р.А. Агаев. - М.: Наука, 1985. – 144 с.
10. Айнӣ, С. Куллиёт/ С. Айнӣ. Ҷ.12. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. - Душанбе: Ирфон, 1976. - 564 с.
11. Алиев, Б. Пасванди -иғ дар номҳои ҷуғрофии водии Зарафшон/ Б.Алиев.//Номаи Пажӯҳишгоҳ. Фаслномаи Пажӯҳишгоҳи эроншиносӣ. Соли чаҳорум, шумораи шашум.- Душанбе, 2004.- С.75-80
12. Ализода, Б. Чанд пасванди суғдӣ дар асомии хоси ҷуғрофиёи водии Зарафшон./Б.Ализода.//Рӯдакӣ.Фаслномаи адабӣ-фарҳангии Ройзании фарҳангии Ҷумҳурии исломии Эрон дар Тоҷикистон. Соли даҳум, шумораи 24, поэзи 1388. – С.65-74.

13. Алими Дж. Лингвистическое исследование микротопонимии бассейна Сурхоб. Автореф... канд... дисс.../ Дж. Алими. – Душанбе, 1993.- 20 с.
14. Алими Дж. Топонимия Кулябского региона [лингвистическое исследование]: Автореф... док... дисс... /Дж. Алими. – Душанбе, 1996. – 47 с.
15. Алимӣ, Қ. Топонимика/ Қ.Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 63 с.
16. Алимӣ, Қ. Мавзеъномаи Кӯлоб/ Қ.Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 80 с.
17. Алимӣ, Қ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб. / Қ.Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 196 с.
18. Алимӣ Қ. Таҳлили лингвистии микротопонимияи хавзаи Сурхоб [ноҳияи Ховалинг ва Совети вилояти Хатлон]. / Қ.Алимӣ. - Душанбе, 1993. - 145 с.
19. Алимӣ Қ. Топонимияи минтақаи Кӯлоб. /Қ. Алимӣ. – Душанбе, 2015.– 448 с.
20. Андреев М. С. По этнографии таджиков... // Таджикистан. / М. С. Андреев.-Ташкент, 1925. - С.11-27; Таджики долины Хуф. Вып.І. / М. С. Андреев. - Душанбе, 1953.– С.3 – 36; Андреев М. С. Таджики долины Хуф. Вып.ІІ. / М. С. Андреев. - Душанбе, 1958.- С.8-56; Материалы по этнографии Ягноба./М.С.Андреев.-Душанбе, 1970.-192 с.; Андар шинохти тоҷикон/ М. С. Андреев. // Адаб, № 3 - 4, 1992. – С.12-24.
21. Аскеров Н. А. Гидронимы в азербайджанском языке. Дис... канд... фил... наук... / Н.А. Аскеров. – Баку, 1986. – 151 с.
22. Атаниязов С. Гидронимия юго-восточного Туркменистана. Автореф... канд... дисс... / С. Атаниязов. – Ашхабад, 1966. - 22 с.
23. Аюбова, М.Б. Антропонимия таджиков Шаарутзского и Кубодиёнского районов: Личные имена: Автореф...диссертация... канд... филол...наук. – Душанбе, 2002. - 21 с.
24. Бабоходжаев, Р. Х. Историко-этимологический анализ гидронимии Ташкентской области Узбекистана: Автореф... дисс...канд...фил... наук. / Р.Х. Бабоходжаев. – Казань, 1993. – 24 с.

25. Баевский С.И. Географические названия в ранних персидских толковых словарях [XI—XIV вв] // Страны и народы Востока. / С.И. Баевский. - М., 1980.- С. 83-89.
26. Бартольд В. В. К истории орошения Туркестана. / В.В.Бартольд. - Санкт-Петербург, 1914.-174 с.
27. Бартольд В. В. Сочинения. Т. III. / В.В.Бартольд.- М., 1964. –С. 4-84.
28. Бартольд, В. В. Сочинения / В.В.Бартольд. Т.2. Ч.1.// К вопросу о языках согдийском+ и тохарском. - М., 1964. - 657 с.
29. Баширов Х. К. Лексико-грамматические особенности сложных топонимов Азербайджана. Дис... канд... фил...наук. / Х.К. Баширов.– Баку, 1986. - 165 с.
30. Бекзода, С. Аз скифҳо то тоҷикҳо/ С.Бекзода. - Хучанд: Меъроч, 2014. - 750 с.
31. Бердиев, Б. Баъзе хусусиятҳои топонимикаи сарғаҳи Кофарниҳон / Б.Бердиев.// Забоншиносии тоҷик. - Душанбе, 1984. - С. 251-262.
32. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос [калимоти арабӣ дар забони тоҷикӣ]/ Т.Бердиева. - Душанбе: ДДТ, 1991. - 128 с.
33. Берунӣ Абурайҳон. Осор-ул-боқия. / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
34. Бобур Заҳириддин. Бобурнома. / З. Бобур. – Ташкент: 1960.-110 с.
35. Боголюбов М. Н. Древнеперсидские этимологии // Древний мир. / М.Н. Боголюбов. – М.: Наука, 1962. - С. 367-370.
36. Бондарук, Г.П. История формантного метода в топонимике/ Г.П.Бондарук // Развитие методов топонимических исследований. - М., 1970. - С. 13-25.
37. Бурҳон, М. Бурҳони қотеъ / М.Бурҳон. Таҳияи А. Нурув. Ҷилди 1. - Душанбе: Адиб, 1987. - 416 с.; Ҷилди 2. - Душанбе: Адиб, 2004. - 424 с.
38. Бурҳон М. Бурҳони қотеъ/ М.Бурҳон. Дар панҷ ҷилд. Бо эҳтимоми Муҳаммад Муин. Чопи ҳафтум. - Техрон: Амири кабир, 1391.

39. Бӯриев С.Н. Ургут тумани микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили. – Филол... фан... номз... дис... афтореф.../ С. Н. Бӯриев. – Тошкент, 2010. – 23 с.
40. Вазифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор // Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ. – Душанбе, 1995. – 226 с.
41. Гафуров О. Лично-особственные имена в таджикском языке. Дис.. канд.. фил. наук./ О.Гафуров. – Душанбе, 1964. – 265 с.
42. Гаджиев А. И. Лингвистический анализ топонимов восточной зоны районов Азербайджанской ССР. Дис... фил... наук. / А.И.Гаджиев. – Баку, 1983. – 182 с.
43. Гафуров, О. О сложносоставных антропонимах в таджикском языке / О. Гафуров. // Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С.165-167.
44. Гейбуллаев Г.А.Топонимия Азербайджана./Г.А.Гейбуллаев. – Баку, 1986. – 165 с.
45. Гейбуллаев Г. А. Иранские топонимы Азербайджана // Изв. АН Азерб. ССР. Серия история, философия и права. 1979, № 2. - С. 91- 99.
46. Географический энциклопедический словарь.- М.: СЭ, 1988.- 432 с.
47. Горбачевский М.В. Лексико-семантический анализ русской топонимии. Дис...канд...фил... наук./ М.В. Горбачевский. – М., 1980. – 162 с.
48. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. Мухаррирони масъул: Ш.Рустамов, Р.Ғафуров. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
49. Григорьев В.В. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашгаре. / В. В.Григорьев-Казань, 1861.- 60 с.
50. Грот Я. К. Лили и их культура. / Я.К.Грот.-М.:МГУ, 1966. – С. 61-65.
51. Губаева С.С. Этнонимия в топонимии Ферганской долины. Дис... канд... фил... наук./ С.С. Губаева. - М., 1973.- 193 с.
52. Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX-начале XX веков [по данным топоним]. / С.С. Губаева.-Ташкент, 1983.-104 с.

53. Губаева С. С. Бабур и топонимия. Этнография имён./ С.С. Губаева.- М., 1973.- С.178-180.
54. Гулзод, М. Мостчо аз дидгоҳи сарчашмаҳои мӯътамад: рисолаи илмӣ-тадқиқотӣ/ М.Гулзод. - Хучанд: Ношир, 2014. - 128 с.
55. Ғафуров, О. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ. / О.Ғафуров. - Душанбе: Маориф, 1983. - 144с.
56. Ғафуров Б. Тоҷикон. Ҷ.1. / Б. Ғафуров.- Душанбе, 1984.- 560 с.
57. Давлатбеки Хоҷа. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. / Д. Хоҷаев.- Душанбе, 1998.- 148 с.
58. Давлатов Э.А. «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он. / Э.А. Давлатов. – Душанбе, 2017. – 112 с.
59. Давлатова Ф.Т. Лингвистическое исследование антропонимии «Таърихи Табарӣ» Балъами: Автореф... канд... дисс... / Ф.Т. Давлатов. – Душанбе, 2019. – 24 с.
- 60.Додихудоев, Р.Х.Памирская микропонимия [исследование и материалы] / Р.Х.Додихудоев.-Душанбе, 1975.-165 с.
- 61.Додихудоев, Р.Х. Лингвистический анализ микропонимы Памира [на материале шугнано-язгулямский языковой группы]: автореф. дисс... док. филол.наук/ Додихудоев Р. - М., 1980. - 29 с.
62. Додихудоев, Р.Х., Герценберг, Л.Г. Таърихи забони тоҷикӣ. / Р.Х.Додихудоев.- Душанбе: Маориф, 1988. - 215 с.
63. Додихудоев, Р.Х. Микропонимияи Испечак. /Р.Х.Додихудоев.// Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Ҷ.2. - Душанбе, 1992. - С. 3-9.
64. Дониш, А. Асарҳои мунтахаб / А. Дониш. - Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960. – 220 с.
65. Дусимов З. Д. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма. Автореф... док... дис... / З.Д. Дусимов. -Ташкент, 1986.-52 с.
66. Жучкевич, В. А. Общая топонимика/ В.А.Жучкевич. 12-ое изд. - Минск, 1968. - 432 с.

67. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.
68. Зехнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ/ Т.Зехнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 235 с.
69. Ибн-ал-Балхӣ. Форснома. / И. Балхӣ. – Душанбе: Дониш, 1980. – 180 с.
70. Иброҳим ,У. Тоҷикон. / Усмон Иброҳим. - Душанбе, 1998. - С.45-78.
71. Исмоилов, Ш. Назаре ба вожаҳои ҷуғрофӣ. / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1993. – 65 с.
72. Исмоилов, Ш. Зоотопонимияи водии Қаротегин/ Ш.Исмоилов// Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон [маҷаллаи илмӣ]. Бахши филология ва ҷомеашиносӣ. – Душанбе, 1997. – №5. – С.8-11.
73. Исмоилов, Ш. Топонимия Каратегинской долины Таджикистана [лингвистическое исследование]: автореф... дисс... док... филол. наук/ Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1999. – 36 с.
74. Исмоилов, Ш. Унсурҳои шарқии эронӣ дар топонимияи Қаротегин/ Ш. Исмоилов.// Абкори маонӣ [маҷмӯаи илмӣ]. - Душанбе, 2002. - С. 2-14.
75. Исмоилов, Ш. Қаротоғ ё Каратак?/ Ш.Исмоилов. // Устоди зиндаёд [маҷмӯаи илмӣ]. - Душанбе, 2002. - С. 24-32.
76. Исмоилов Ш. Топонимияи водии Қаротегин. - Рисолаи докторӣ./ Ш.Исмоилов. - Душанбе, 1999.- 396 с.
77. Кабанов С. К. Нахшеб на рубеже древности и средневековья [III-VII вв.]. / С.К. Кабанова.-Тошкент, 1977.- С. 140-145.
78. Кадырова Ш. М.Микротопонимия Ташкента. Автореф... канд... дис... / Ш.Кадырова. - Ташкент, 1970.-28 с.
79. Камолиддин, Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии / Ш.С.Камолиддин. - Ташкент: Шарк, 2006. - 192 с.
80. Каримов, А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ: дастури таълимӣ/ А.Каримов. - Душанбе, 1978. - 148 с.

81. Каримова, А.Г. Топонимы в севера-узбекских говорах: автореф. дисс... канд. филол.наук/ Каримова А.- Тошканд, 1970. - 29 с.
82. Карпенко, Ю.А. История этимологического метода в отечественной топонимике / Ю. А. Карпенко. // Развитие методов топонимических исследований. – М., 1970. - С.9-19.
83. Караев С. К. Опыт изучения топонимии Узбекистана. Автореф... канд... дисс.../ С.К. Караев. - Ташкент, 1972.-28 с.
84. Каюмов А.Р. Этническая ситуация на территории южного Узбекистана в XIX-начале XX века [по материалам Сурхан-Шерабадской долины]. // Автореф... канд.... дисс... / А. Р. Каюмов. – Ташкент, 2011. – 28 с.
85. Койчубаев Е. Основные типы топонимов Семиречья. Автореф... канд... дисс... / Е. Койчубаев. – Алма-Ата, 1967. - 24 с.
86. Кузнецов П.Е. Сравнительный грамматический очерк таджикского сартовского наречия. «Изв. Туркистанского отделения географического общества». Т. 2. Вып. X. / П.Е. Кузнецов.-Ташкент. 1915.
87. Курбонов, С. Х. Субстантивные словосочетания в Бойсунских говорах: Автореферат дис. ... кандидата филологических наук / С.Х. Курбонов. – Душанбе, 2004. – 21 с.
88. Курбонмамадов С.Х. Семантико - стилистические особенности поэтонимии «Шахнаме» Абулкасыма Фирдоуси: Автореф... дис.... канд... филол... наук. / С.Х. Курбонмамадов. – Душанбе, 2014. – 26 с.
88. Қосимӣ М. Бархе аз вижагиҳои вожагони забони тоҷикӣ/ М.Қосимӣ.// Номаи Пажӯҳишгоҳ. – Душанбе, 2001, №1. - С.20-41.
- 89.Қосимова, М.Н. Таърихи забони адбии тоҷик [асрҳои IX-X]. Ҷилди 1/ М.Н.Қосимова. - Душанбе, 2012. - 568 с.
90. Курбонов С. Лаҳча-нумӯи дигари забони кӯҳан [Ибораҳои исмӣ дар лаҳчаҳои Бойсун. / С. Курбонов. – Душанбе, 2008. – 174 с.
91. Лившиц, В. А., Хромов, А. Л. Согдийские слова в таджикском языке/ В.А. Лившиц.// Изв. отд. общ. наук АН Тадж. ССР.- Сталинабад: Изв. АН Тадж. ССР, 1957. - С. 31-34.

92. Лившиц, В.А. Согдийские документы с горы Муг [юридические документы и письма]/ В.А. Лившиц. Вып. 1. - М., 1963. - 222 с.
93. Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: СЭ, 1990. - 688 с.
94. Лурье, П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: автореф. дисс... канд. филол. наук/ Лурье П. - СПб., 2004. - 20 с.
95. Майнусов Д. Ф. Антропонимы «Шахнаме» Абулкасима Фирдавси [лингвистический аспект]: Автореф... дис... канд... филол... наук. / Д. Ф. Майнусов. – Душанбе, 2013. – 27 с.
96. Махмаджонов О. О. Топонимия Ромитского региона. - Автореф... канд... дисс... / О. О. Махмаджонов.- Душанбе, 2005. - 26 с.
97. Махмаджонов, О. О. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гиссарской долины Таджикистана: автореф... дис... док-рафил... наук. / О. О. Махмаджонов.-Душанбе, 2010. – 45 с.
98. Махмадҷонов, О.О. Баъзе хусусиятҳои умумии топонимияи Ромит/ О.О.Махмадҷонов//Маърузаҳои конфронси илмӣ-амалии олимони мутахассисони ҷавони ҷумҳурӣ. - Қурғонтеппа, 1991. - С. 53-58.
99. Махмадҷонов О. О. Назаре ба топонимияи Ромит // Масъалаҳои забони тоҷикӣ, ДДОТ. / О. О. Махмадҷонов. - Душанбе, 1992. - С.100 – 106.
100. Махмадҷонов, О.О. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик/ О.О.Махмадҷонов. - Душанбе, 2004. - 101 с.
101. Махмадҷонов, О.О. Ҳамзистии фарҳангҳо дар топонимия / О.О.Махмадҷонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон [мачаллаи илмӣ]. Бахши филология. – Душанбе: Сино, 2009. - №8. - С. 43-46.
102. Махмадҷонов, О. О. Топонимия ва микротопонимияи қисмати шимолии водии Ҳисор/ О.О.Махмадҷонов. - Душанбе: Шучоиён, 2010. -288с.
103. Мирбобоев, А. Ҷамшед дар Беҳруд/ А.Мирбобоев// Номаи Пажӯҳишгоҳ [мачмӯаи мақолот]. - Душанбе, 2001. - №1. - С. 42-46.
104. Мирзозода, С. Лексика ягнобского языка: автореф... дис. канд. наук.филол/ Мирзозода С. - Душанбе, 1998. - 21с.

105. Мирзозода, С. Луғати яғнобӣ-тоҷикӣ/ С.Мирзозода. - Душанбе, 2002. - 235 с.
106. Мозандаронӣ, Ҳ.Ш. Фарҳанги «Шоҳнома». Номи касон ва ҷойҳо/ Ҳ. Ш. Мозандаронӣ. Нашри Балх. - Бунёди Нишобур, 1337. - 814 с.
107. Мурзаев Э.М. Топонимика Средний Азии и Казахстана/ Э.М.Мурзаев// Ономастика Средний Азии. - М.: 1978. - С. 38-45.
108. Мурзаев Э. М. Географические название Средней Азии./ Э.М. Мурзаев.- М., 1978. - С. 38 - 47.
109. Назарзода, С. Номҳои ҷуғрофӣ/ С. Назарзода// Забон ва ваҳдати миллӣ. - Душанбе: Деваштиҷ, 2007. - С.73- 74.
110. Насрадиншоев, А. Н. Микротопонимия Восточного Памира: автореф... дис. кан. наук.филол/ Насрадиншоев Н.- Душанбе, 2003. – 22 с.
111. Насрадиншоев, А. Н. Гидронимы восточного Памира [Лексико - семантический анализ]/ А.Н. Насрадиншоев // Масъалаҳои помиршиносӣ = Вопросы помироведения. Барориши 5. - Душанбе: Дониш, 2003. - С. 67- 72.
112. Насрадиншоев, А. Н. Микротопонимияи Помири Шарқӣ [таҳқиқоти забоншиносӣ]/ А.Н. Насрадиншоев. - Душанбе, 2005. – 122 с.
113. Нафасов Т. Ёзбекистон топонимларнинг изохли луғати./ Т.Нафасов. – Тошкент: Уқитувчи, 1989. - 288 с.
114. Неъматов Н. Давлати Сомониён. / Н. Неъматов. - Душанбе: Ирфон, 1989. – 304 с.
115. Никонов, В.А. Славянский топонимический названия/ В.А.Никонов// Вопросы географии. - М., 1962. - №58. - С. 17-33.
116. Никонов, В.А. Введение в топонимику/ В.А.Никонов. - М., 1965. – 179 с.
117. Никонов, В.А.Научное значение микротопонимии/ В.А.Никонов// Микротопонимия. - М., 1967. - С. 5-22.
118. Нуриддинова, Д. Топонимикаи «Ҳисор» дар ашъори Лоик Шералӣ/ Д.Нуриддинова// Масъалаҳои маориф, 2014. - №4. - С. 33- 35.

119. Офаридаев, Н. Доир ба морфемаи топонимсози =Wad/ Н.Офаридаев // Масъалаҳои забоншиносӣ. - Душанбе: Дониш, 1983. - С.74 - 78.
120. Офаридаев, Н. Микротопонимия Ванджа и Дарваза/ Н.Офаридаев. - Душанбе, 1991. - 175 с.
121. Офаридаев, Н. Ойконимияи Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон/ Н.Офаридаев. - Душанбе, 2002. - 163 с.
122. Офаридаев, Н. Лингвистическое исследование ойконимии Горного Бадахшана: автореф... дис. кан. наук. филол/ Офаридаев Н. - Душанбе, 2002.- 38 с.
123. Офаридаев Н. Асрори олами номҳо/ Н. Офаридаев. // Садои Шарк, 1985, № 1.- С. 131-133.
124. Офаридаев Н. Ойконимияи вилояти мухтори кӯхистони Бадахшон. / Н.Офаридаев. – Душанбе, 2001.-163 с.
125. Пахалина, Т. Н. О происхождении топонимов Ишкашим, Язгулям и Вахан/ Т.Н.Пахалина // Иранское языкознание. - М.: Вост. литература, 1975. - С. 63-71.
126. Подольская, Н.В. Словарь русской ономастической терминологии/ Н.В.Подольская. - М., 1964. - 156 с.
127. Попов, А.И. Географические названия/ А.И.Попов. - М. - Л.,- 1965. - 181с.
128. Принципы топонимики. - М: Наука, 1964. - 153 с.
129. Пянков И. В. Осиёи Миёна дар номаҳои бостон. / И.В. Пянков. - Душанбе: Ирфон, 1991.- 63с.
130. Развитие методов топонимических исследований. - М.: Наука. - 1970. - 112 с.
131. Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика Западно-иранских языков. Филология. / В.С. Расторгуева.-М.: Наука, 1990. - 253 с.
132. Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Т.1. / В.С.Расторгуева, Д.И. Эделман. - М., 2000. - 327 с.

133. Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. / В.С.Расторгуева, Д.И. Эделман. – М.:Восточная литература РАН, 2000.– 327 с.
134. Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 2. / В.С.Расторгуева, Д.И. Эделман. – М.:Восточная литература РАН, 2003 – 502 с.
135. Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 3. / В.С.Расторгуева, Д.И. Эделман. – М.:Восточная литература РАН, 2007.– 493 с.
136. Раҳматов,Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей.- Автореф... канд... дис... /Т.Раҳматов. -М., 1973.-31с.
137. Раҳмон, Э. Забони миллат-ҳастии миллат. / Э. Раҳмон. – Душанбе: 2017. – 340 с.
138. Розенфельд, А. З. Название «лангар» в топонимике Таджикистана/ А.З. Розенфельд // Изв. ВГО. - М., 1949.- Вып. 6 [72]. - С. 861-864.
139. Розенфельд, А. З. Топонимика нижнего Каратегина в связи с некоторыми вопросами его истории/ А.З. Розенфельд// Изв. АН Тадж. ССР, Отд. общ. наук. - Вып. 10-11, 1956. - С. 85-94.
140. Розенфельд, А. З. Топонимика Ванджа/ А.З. Розенфельд// Топонимика Востока. - М., 1962. - С. 273-280.
141. Розова, Л.И.Словарь географических терминов и других словоформирующих топонимов Таджикской ССР/ Л.И.Розова. - М., 1975. - 147с.
142. Ромпурӣ, М. Ғиёс-ул-луғот/ М.Ромпурӣ. Ҷилди 1. - Душанбе: Адиб, 1987. - 480 с.; Ҷилди 2. - Душанбе: Адиб, 1988. - 416 с.
143. Роспонд, С. Перспективы развития славянской ономастики/ С.Роспонд // ВЯ., №4. - М., - 1962.
144. Рустамов, А. Топонимҳои суғдии дараи Киштут/ А.Рустамов// Мактаби Советӣ. - Душанбе, 1976, №11. - С. 33-38.
145. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик/ Ш.Рустамов. - Душанбе, 1972. - 76 с.

146. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. - Душанбе: Пайванд, 2001. - 309 с.
147. Саймиддинов, Д. Форсии бостон [овошиносӣ, грамматика, овонавишт, катибаҳои меҳӣ ва воҷанома]. Чопи дувум бо ислоҳот / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2008. – 190 с.
148. Салим Мухтор, Карим Бобомурод. Шофиркон тарихи. / М. Салим, Б. Карим. - Тошканд: Ёзувчи, 1998. - 224 с.
149. Саъдӣ С. Мухтасари таърихи сиёсии тоҷикони Афғонистон. / С. Саъдӣ. – Душанбе, 1995. - 72 с.
150. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г», «Д». / Э. В. Севортян. - М.: Наука, 1980. - С. 163, 300.
151. Сулаймонов С. Ёкути Ҳамавӣ аввалин топонимисти асримиёнагии Шарқ // Восточная филол, Вып. IV. / С. Сулаймонов. – Д., 1976. - С. 64-74.
152. Сулаймонов С. Нишонаҳои методи формантӣ дар асарҳои чуғрофияшиносии араб Ёкути Ҳамавӣ // Восточная филол, Вып. IV. / С. Сулаймонов. - Душанбе, 1976. - С. 57-63.
153. Сулаймонов С. Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Якута–ал-Хаммави [XIII в]. - Автореф... канд... дисс... / С. Сулаймонов. – М., 1979. – 20 с.
154. Смирнова О. И. Очерки из истории Согда. / О. И. Смирнова. - М., 1970. - 288 с.
155. Суперанская А. В. Микропонимия, макропонимия и их отличие от собственно топонимии / А. С. Суперанская // Микропонимия. - М., 1967. - С. 23-30.
156. Темиров Ҷ. Таҳқиқи таърихӣ забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб». / Ҷ. Темуров. – Душанбе, 2018. – 24 с.
157. Топоров В. Н., Трубачёв О. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья / В. Н. Топоров. - М., 1962. - 270 с.

158. Тоҷиев Д.Т. Осори мунтахаб. / Д. Т. Тоҷиев. – Душанбе: Маориф, 2005.–С. 145 - 147.
- 159.Тураев, Б. Вожаҳои суғдӣ дар топонимияи Ягноб / Б.Тураев// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон [мачаллаи илмӣ]. Бахши филология. - Душанбе: Сино, 2008. - №2. - С. 62-66.
160. Тураев, Б. Лексико-семантическое и словообразовательное исследование микротопонимии долины Ягноб: автореф... дис. кан. наук. филол/ Тураев Б. - Душанбе, 2010. - 20 с.
161. Ёбаҳӣ, Ҳ. Тӯҳфат-ул-аҳбоб/ Ҳ.Ёбаҳӣ. - Душанбе: Ирфон, 1992. - 288 с.
- 162.Хайдари, Ш. Ономастика ираноязычных народов [Библиографический указатель литературы с XVIII в. до 2012 г.] / Ш. Хайдари. – Худжанд: Меъроҷ, 2012. – 528 с.
163. Хайдаров, Ш. Антропонимика. Топонимика. Этносоциоллингвистика: Сборник статей/ Ш.Хайдаров. – Пермь: От и До, 2011. – 208 с.
164. Халимов Р. Х. Топонимика восточной [горной] части бассейна реки Кашкадарья // Географический сборник. / Р.Х. Халимов. – Казань, 1966. Ч.1. – С.79-88.
165. Хаскашев Т. Н. Муродифи вожаи тоҷик // маҷ. «Адаб»,1997. / Т.Н. Хаскашев. - № 7-9. - С.7-17.
166. Холмуминов, Х. Микротопонимии Байсунского района и его окрестностей. Автореф....канд... дис.../ Х. Холмуминов. – Ташкент, 1993. – 24 с.
167. Хомидов Д.Р. Лингвистический анализ топонимии долины Кешрӯд. Автореф... канд... дис... / Д.Р. Хомидов. - Душанбе, 1999. -21 с.
168. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ. / С. Хоркашев. – Душанбе, 2014. – 108 с.
169. Хромов, А.Л. К вопросу о топонимике Матчи/ А.Л.Хромов// Известия АН Тадж. ССР. ООИ, вып 1[32], 1963. - С.76-82.

170. Хромов, А.Л. Ещё раз о согдийском топоформанте -уβ/
А.Л.Хромов // Известия АН Тадж. ССР. ООИ, вып 3 [32], 1968. – С. 85-87.
171. Хромов, А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана/
А.Л.Хромов// Топонимика Востока: Исследования и материалы. - Москва:
Наука, 1969. - С. 87-99.
172. Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии
Таджикистана. / А.Л.Хромов. - Душанбе: Ирфон, 1975. - 88с.
173. Хромов, А.Л. Таджикская микротопонимия долина верхнего
Зеравшана и Ягноба/ А.Л.Хромов// Ономастика Средней Азии. - М., 1978. -
С. 58-62.
174. Хромов, А. Согдийская топонимия родины Рудаки/ А.Л.Хромов //
Ёдбуди устод Рӯдакӣ [тартибдиҳанда А. Афсаҳзод]. - Душанбе: Дониш, 1978.
- С. 27-31.
175. Хромов А. Л. Чаҳордах мақола. / А.Л. Хромов. –Душанбе, 2010.-
174 с.
176. Худойбердиев Я. Историко – этимологическое исследование
топонимии Сурхандарьинской области Узбекской ССР. / Я. Худойбердиев.-
Автореф... канд... дисс.... - Ташкент, 1973. – 25 с.
177. Ҳайдаров Ш. Луғати чандомади антропонимҳои тоҷикони райони
Ашт. / Ш. Ҳайдаров. – Душанбе: Дониш, 1986. – 225 с.
178. Ҳайдарӣ Ш. Луғати басомади номҳои тоҷикони вилояти Хатлон. /
Ш. Ҳайдарӣ. – Душанбе: Ирфон, 2007. - 474 с.
179. Ҳасан, А. Фарҳанги Амид. Ҷилди 2./ А.Ҳасан. - Техрон: Амири
кабир, 1381.
180. Ҳасанӣ, А. Фарҳанги фишурдаи суҳан [дар ду ҷилд]/ А.Ҳасанӣ
Ҷилди 2. - Техрон: Суҳан, 1382.
181. Ҳасанов, А. Сайри суҳан [Маҷмӯи мақолаҳо] / А.Ҳасанов. -
Хучанд: Нури маърифат, 2006. - 76 с.
182. Ҳазрати Башир таърихи. -Тошканд, 1992.-34 с.

183. Ҳасанов Ҳ. Урта Осиё ҷой номлари таърихидан. / Ҳ.Ҳасанов.- Тошканд: Фан, 1965. - 84 с.
184. Ҳомидов Д. Сарнавишти вожаҳо. / Д.Ҳомидов. - Душанбе, 2008.— 140 с.
185. Ҳомидов, Д., Шукурова, З. Топонимияи Сурхон дар асари «Таърихи хумоюн»-и Гулшанӣ/Д.Ҳомидов Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2010. – №7. – С. 127-130.
186. Ҳомидов Д. Фарҳанги мухтасари гидронимҳои эронӣасли Мовароуннаҳр. / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2013. - 164 с.
187. Ҳомидов Д. Топонимияи водии Кешрӯд [таҳқиқи лингвистӣ-таърихӣ]. Нашри дувум. / Д. Ҳомидов. - Душанбе, 2014.—168 с.
188. Ҳомидов Д. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ [мачмуамақолот]/ Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2018. – 240 с.
189. Ҳомидов Д. Таҳқиқи забоншиносии гидронимҳои мавзеҳои тоҷикнишини Мовароуннаҳри таърихӣ./Д. Ҳомидов. –Душанбе, 2018. – 48 с.
190. Ҳофизӣ Ёбаҳӣ. Тӯҳфат-ул-аҳбоб./ Ё.Ҳофиз. – Душанбе: Ирфон, 1992. – С. 60 - 62.
191. Худуд-ул-олам, Ибни Ҳавқал. Сурат-ул-арз, Муҳаммад Обиди Иршод. Чаҳорбоғи гулҳо. Таҳияи Зариф Шариф. – Душанбе: Адиб, 2008. – 212 с.
- 192.Черняховская Е.М. История разработки топонимических классификаций // Развитие топонимических исследований. / Е. М. Черняховская. – М.,1970. – С. 58-65.
193. Ҷӯраев, Р. Этимологияи 100 калима / Р.Ҷӯраев. – Душанбе: Маориф, 1985. – 28 с.
194. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. - М.: СЭ, 1969. - 952с.;
195. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. - М.: СЭ, 1969. - 948 с.
196. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. - Душанбе, 2008. – 949 с.; Ҷилди 2. – Душанбе, 2008. – 944 с.

197. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе, 2008. – 944 с.
198. Фарҳанги шахру устонҳои Эрон. Пажӯҳиш ва нигориши Эраҷ Афшори Систонӣ. Ҷилди 1. - Техрон: Созмони ҷопу интишорот; Созмони авқоф ва умури хайрия, 1392. – 756 с.; Ҷилди 2. – Техрон: Созмони ҷопу интишорот; Созмони авқоф ва умури хайрия, 1392.-744 с.
199. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. Мураттибон М.Маҳмудов, Ғ.Ҷӯраев, Б.Бердиев. - Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ - тоҷикӣ Сафорати ҶИЭ, 2012. – 946 с.
200. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома». – Душанбе: Адиб, 1992. – С. 86-100.
201. Шарофуддинов С., Инъикоси таърихи Ҳисор дар осори таърихӣ / С. Шарофиддинов. // Забон ва ҷомеа [маҷмӯаи мақолаҳо]. – Душанбе: Деваштиҷ, 2006. – С. 118-125.
202. Шарифов В. Луғати тафсирии калимаҳои русӣ-интернасионалӣ./В. Шарифов. - Душанбе: ЭСТ, 1984. - 376 с.
203. Шералиева С. М. Гидронимия Хатлонской области [историко-лингвистическое исследование]: автореф... дис...к-та фил... наук. / С.М. Шералиева. – Душанбе, 2016. – 22 с.
204. Шодиев М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айни. Дисс... канд... фил... наук./ М. Шодиев. - Душанбе, 1994. -191 с.
205. Шодиев Р. Масоили лингвистии номвожаҳои таърихӣ Хатлон./ Р. Шодиев. – Душанбе, 2016.- 118 с.
206. Шоев Р. Ономастикаи «Самаки айёр»/ Р.Шоев. - Душанбе: Ирфон, 2013. – 192 с.
207. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ.1-3. - Душанбе: ЭСТ, 1988-1989, 2004.
208. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷ.1-8. - Душанбе: ЭСТ, 1978-1988.
209. Энциклопедический словарь географических названий. – М.: СЭ, 1973. – 808 с.
210. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. - Душанбе: Ирфон, 1967. - 210 с.

211. Цгаева, А.Дз. Топонимы Северной Осетии/ А.Дз. Цгаева. - Орджоникидзе, 1971. - Т. 1. - 228 с.
212. Юсуфшоҳ Якубшоҳ, Тоҷикшинос. - Душанбе: Ирфон, 1997. – 110 с.
213. Якубов Ю. Паргар в VII-VIII веках нашей эры [Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья]. / Ю.Якубов. - Душанбе: Дониш, 1979. – 213 с.
214. mastChāh.wārdpress.Ām.
215. www.ariarman.ārg/images/Iranian_Language.jpg
216. www.lāghatnaameh.ārg

Луғати мухтасари номҷойҳои воҳаи Сурхон

Аллоб [Allob], номи мавзеъ дар худуди ноҳияи Шерободи воҳаи Сурхон буда, мавзеи обиро ифода мекунад.

Бошбулок [Bošbuloq] номи чашмаҳо дар худуди ноҳияҳои Бойсун, Шерободи вилояти Сурхондарё ва Чироғчӣ, Деҳқонобод, Қашқадарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон мебошад. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **бош** [ӯзбекӣ] – асосӣ, сар ва **булок** [ӯзбекӣ] – чашма; маъно: чашмаи асосӣ ва ба чандин чашмаҳои хурд ҷудошаванда [ниг.: Наф., 48].

Дамарик [Damariq] номи ҷӯй дар худуди ноҳияҳои Шеробод, Олтинсойи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон аст. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **дам** – канора ва **арик** шакли тағйирёфтаи **арна** [arna]-и забони порсии бостон буда, маънои тангноро дорад ва ҳоло баробари ҷӯй аст ва дар забонҳои эронии шарқӣ ин вожа дар шакли арик то кунун мавриди истифода қарор доранд. Аз забонҳои шарқӣ вожаи арик ба забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ бар ифодаи мафҳуми ҷӯйбор мегузарад.

Дарбанд [Darband], номи дарё дарноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **дар** - дара ва **банд** - ҷойи ба ҳам пайвастанӣ ду чиз ё воситаи ба ҳам бастанӣ чизе; маъно: дарае, ки оғозгоҳу нуқтаи охиринаш баста аст. Номи дарё аз номи мавзеъ ё номи ҷуғрофӣ гирифта шудааст ва мутааллиқи забони тоҷикӣ.

Деҳиканора [Dehikanora], номи яке аз шоҳоби дарёи Санггардак дар худуди вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон. Дарёҳои **Қизилсой** ва **Деҳиканора** дарёи Санггардакро ташкил медиҳанд ва манбаи оби ин дарё барф. Санггардак шоҳоби рости дарёи Сурхон буда, аз худуди ноҳияҳои Сарӣосиё ва Деҳнав мегузарад. Дарозии дарё 114 км, масоҳати ҳавзаш 948 км² буда, оби худро аз нишебиҳои ҷануби ғарбии қаторкӯҳи Ҳисор мегирад. Дарёи Деҳиканора аз нигоҳи сохт мураккаб: **деҳ** – мавзеъ, русто ва **канора** – дуртар аз мавзеъ ё атрофи он; маъно: дарёи аз канори деҳа ҷоришаванда.

Диллакӯл [Dillakul], номикӯл дар ҳудуди мавзеи Тирмизи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **дилла** – ботлох ва **кӯл**- чойи он чо оби бисёри ба таври сунъӣ ҷамъшуда; маъно: растании дар кӯли ботлохдошта руста.

Дорқудук [Dorququq], номичоҳ воқеъ дар ҳудуди ноҳияи Олтинсой ва дигар мавзёҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **дор** – банд, ресмон ва **қудук** [ӯзбекӣ] – чоҳи на он қадар чуқур; маъно: чоҳи на он қадар чуқур, ки тавассути банд ё ресмон мардум об аз он мегиранд.

Дубойарик [Duboyariq], номи чӯй дар ноҳияи Саросиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **дубой** - номи гурӯҳи этникии туркӣ ва **арик** [ӯзбекӣ] – чӯй; маъно: чӯйи ба ин қавм мансуббуда [ниг.: 206, 65].

Дуоба//Дува [Duoba//Duva], номи мавзё ва номи шохоби дарё дар ноҳияи Китоби вилояти Қашқадарё, ноҳияи Узуни вилояти Сурхондарё ва шимолии Кӯлоб буда, ин гидроним шакли дигари **Дуоб** аст ва бо илова шудани пасванди калимасози **-а** шакли **Дуоба//Дуваро** гирифтааст. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **ду**- шумора, **об** - исм ва **а**- пасванди калимасоз таркиб ёфтааст.

Зарҷоб [Zarĉob], номи номи чоҳ дар Саросиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **зар**-шакли тағйирёфтаи **сар** буда, ба маънои ибтидо, оғоз ва **ҷоб**-шакли ихтисоршудаи чоҳи об; маъно: мавзеи сари чоҳ. Яъне номи мавзё аз гидроним гирифта шудааст [ниг.: 115, 67].

Искандар кӯпрӯки [Iskandar kupruki], номи пули дарё дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, ба маънои баланд будани кӯпрӯк ё пули дар ин мавзё буда далолат мекунад. Яъне калимаи искандар аз эскодари суғдӣ шакл гирифта, маънои мавзеи баландро ифода мекунад [ниг.: 115, 82].

Куювсув [Kuyuvsub], номи дарё дар ҳудуди ноҳияи Олтинсойи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин гидроним аслан мутааллиқи

забони тоҷикӣ буда, дар шакли кӯҳин+об дар сарчашмаҳо зикр гардидааст ва куювсув шакли туркӣ – ўзбекии кӯҳиноб мебошад.

Қизбулоқ [Qizbuloq], номи чашмаи кӯҳӣ дар ҳудуди вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои **қиз** – шакли туркишудаи диж // диз ва **булоқ** – чашма; маъно: чашмаи воқеъ дар баландӣ [ниг.: 115, 244].

Қизилсой [Qizilsoy], номи яке аз шоҳоби дарёи Санггардак дар ҳудуди вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Санггардак шоҳоби рости дарёи Сурхон буда, аз ҳудуди ноҳияҳои Сариосиё ва Деҳнав мегузарад. Дарозии дарё 114 км, масоҳати ҳавзаш 948 км² буда, оби ҳудро аз нишебиҳои ҷануби ғарбии қаторкӯҳи Ҳисор мегирад. Дарёи **Қизилсой** аз нигоҳи сохт мураккаб: **қизил** - сурх ва **сой** – дара; маъно: дарёи ҷоришавиш аз дараи сурх [ниг.: 115, 156].

Қипчоқ [Qipchoq], номи дарё дар дараи Алмосии ноҳияи Ҳисори Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Қипчоқ номи яке аз халқҳои туркӣ буда, ба дарёи мазкур бинобар сабаби аз ҳудуди деҳаи Қипчоқ гузаштанаш ин номро соҳиб гаштааст.

Қораарик [Qoraariq], номи ҷӯй дар ноҳияи Олтинсойи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **қора** – сиёҳ ва **арик** – ҷӯй; маъно: ҷӯйи обаш сиёҳ [ниг.: 115, 248].

Лангар [Langar], номи дарё дар ҳудуди Қамашии вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурияи Ўзбекистон аст. Номи гидроним аз номи ойконим, яъне аз номи деҳа гирифта шудааст. Маънои ин номвожаи ҷуғрофӣ мувофиқи навиштаҳои бостонӣ ибодатгоҳ, қорвонсарой ва ҷойе, ки ғарибону мусофирон он ҷо зиндагии муваққатӣ доранд, мебошад. Бо ин унвон дар Осиёи Марказӣ чандин мавзёҳо мавҷуданд, ки ба ҳамин маънӣ далолат мекунад [ниг.: 115, 107].

Марғзор//Марғузор[Marjzor//Marjuzor], номи шибир [гидроним] дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт сохта: **марғ** – исм, сабззор ва пасванди **-зор** – нишондиҳандаи фаровонӣ; Маънои луғавии ин гидроним мавзеи сабззор.

Нелу [Nelū], номи дарёи қадима дар ҳудуди ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аслан мувофиқи навиштаи сарчашмаҳои бостонӣ ин номвояи чуғрофӣ дар шакли нилоба будааст ва ба маънои дарёе, ки обаш кабуд аст, далолат мекунад [ниг.: 115, 128]. Яъне Нилоба ба тадриҷ шакли нелуро мегирад.

Ниҳомрӯд [Nihomrud], номи қадимаи шоҳоби рости дарёи Сурхондарёи ҳозира дар Ҷумҳурии Ўзбекистон. Дар асрҳои миёна дарёи Тӯпаланг бо ҳамин ном ёд мешуд. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **ниҳом** – номи мавзеъ ва **рӯд** – дарё; маъно: дарёи мавзеи Ниҳом. Ҳоло ин мавзеъро бо номи Дарай Ниҳон ёд мекунанд [ниг.: 115, 128].

Нӯғайшоҳ [Nuḡayšoh], номи чӯй дар ноҳияи Ҷарқӯрғони вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **нӯғай** – исм, сабззор ва **шоҳ** – чӯйбор; маъно: мавзеи сабззор [ниг.: 115, 120].

Обизаранг [Obizarang], номи шоҳоби тарафи рости дарё дар ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **об** – дарё, бандаки изофии **-и** ва **заранг** – мавзеи саҳт; маънои луғавии ин номвояи чуғрофӣ **обе**, ки аз ҷойи саҳт ҷорист, мебошад [ниг.: 115, 134].

Обинаргаз [Obinargaz], номҳои наҳр ҳавз, чашма дар ҳудуди ноҳияи Сариосиёи вилояти Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: аз ҷузьҳои **об** – дарё, наҳр, бандаки изофии **-и** ва **нард** – **банди чӯй**, **газ** < ҳас мутааллиқи забони суғдӣ буда, ба маънои чашма меояд, мансуби забони тоҷикӣ. Маъно: анҳор ё чӯйе, ки банд дорад [ниг.: 206, 134].

Ободон [Obodon], номи мавзеи обӣ дар ноҳияи Шӯрҷии вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт сохта: яъне аз ҷузьҳои **обод** – хуррам, хуш, зебо, бегазанд ва пасванди ҷамъбандии **-он** [146, 893].

Обшир [Obšir], номи сарғаҳи дарё, ки аз обҳои ях, барф дарёҳои поёнро шодоб мегардонад. Ин гидроним дар ҳудуди ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб:

об – чизи моеъи шаффоф, дарё ва **шир** – сафед, тоза, nob; маъно: оби тозае, ки аз кӯҳи яхин чоришаванда [ниг.: 115,137].

Ойнакӯл [Oynakul], номи кӯл дар ҳудуди ноҳияҳои Чироғчӣ, Қамашӣ, Ғузор, Яккабӯғ, Деҳқонободи вилояти Қашқадарё ва дар ноҳияи Шӯрҷии вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **ойна** – ашёи шаффоф ва **кӯл** – мавзеи об ҷамъшуда; маъно: кӯли обаш тозаи тоза.

Ойнаарик [Oynaariq], номи ҷӯй дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **ойна** – ашёи шаффоф ва **арик**–ҷӯй; маъно: ҷӯй обаш тозаи тоза [ниг.: 115, 138].

Оқарбулоқ [Oqarbuloq], номи чоҳ дар ноҳияҳои Шӯрҷӣ, Олтинсойи вилояти Сурхондарё ва Чироғҷии вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **оқар** – равон ва **булоқ** – чашма; маъно: чашмаи обаш равон [ниг.: 115, 139].

Оқмата [Oqmata], номи чашма дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **оқ** – сафед ва **мата** – ҷӯй; маъно: ҷӯйи обаш тозаи тоза [ниг.: 115, 141].

Оқсой [Oqsoy], номи шохоби дарё дар ноҳияҳои Шаҳрисабз, Деҳқонобод, Қамашии вилояти Қашқадарё ва Бойсуну Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **оқ** – сафед ва **сой** – дарае, ки чашма дорад; маъно: сойе, ки аз он оби тозаи чашма ҷорӣ [ниг.: 115, 143].

Оқсув [Oqsuv], номи дарё дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои **оқ** - сафед ва **сув** – об; маъно: оби софу тоза ва аз ҷойи саҳт омадани дарё [ниг.: 115, 144].

Очамайшоҳ [Ochamayshoh], номи ҷӯй дар ноҳияи Ҷарқурғони вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб мебошад ва аз ҷузъҳои **оча** – ашёи шаффоф, май – шакли кутохшудаи моҳӣ ва **шоҳ** – ҷӯй; маъно: дар оби ҷӯй моҳии бисёр мавҷуд [ниг.: 115, 146].

Панчоб [Panjob], номи дарё дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **панч** - адад, шумора ва **об** – дарё; маъно: панч адад будани дарё [ниг.: 115, 154].

Савай [Savay], номи канал дар ҳудуди вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт ин гидроним сода буда, аз номи комоним гирифта шудааст [ниг.: 115, 161].

Сайроб [Sayrob], номҳои мавзеъ ва дарёча дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз ҷузъҳои **сайр** - гардиш, гуфтугузор, ҳаракат ва **об**-дарё таркиб ёфта, ба маънои дарёе, ки аз доманаи кӯҳ гардишкунон ба ҳаракат меояд, мебошад. Мухити ҷуғрофии ин мавзеъ ба номи мавзеъ мувофиқ аст ва дар ин деҳа тоҷикон зиндагӣ доранд. Номи мавзеъ мансуби забони тоҷикӣ. Ҷузъи **сайр** арабӣ буда, бо илова шудани **об** калимаи тоҷикӣ сохта шудааст [ниг. : 115, 162].

Санггардак [Sangardak], номи дарё дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Санггардак шохоби рости дарёи Сурхон буда, аз ҳудуди ноҳияҳои Сариосиё ва Деҳнав мегузарад. Дарозии дарё 114 км, масоҳати ҳавзаш 948 км² буда, оби худро аз нишебҳои ҷануби ғарбии қаторкӯҳи Ҳисор мегирад. Болообаш [то ҳамроҳ шудани дарёчаи **Қизилсой**] **Деҳиканора** ном дорад. Манбааш барф ва обҳои зеризаминӣ аст [ниг. : 115, 163].

Сангбулоқ [Sangbuloq], номи чашма дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт ин гидроним мураккаб: **санг** – ҷисми саҳти табиат, кӯҳ ва **булоқ** – чашма; маъно: чашмаи кӯҳӣ [ниг. : 115, 164].

Сангчак [Sangčak], номи обгузар дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин вожа аз нигоҳи сохт мураккаб: **санг** – ҷисми саҳти табиат, кӯҳ ва **чак** – шакли ихтисоршудаи чаҳак; маъно: гузаргоҳ ё сангчаҳаки ҷойи оромии дарё [ниг. : 115, 164].

Сардоба[Sardoba], номи обанбори зеризаминӣ дар ноҳияи Бойсун ва Касбӣ, Қаршӣ, Нишон, Муборак, Ғузори вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии

Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **сард** – хунук, **об** – чизи моеъ ва пасванди **-а** таркиб ёфтааст ва маънояш обанбори зеризаминӣ ё қойи ниғадории оби сард [ниг. : 115, 164].

Саричӯй [Sarijuy], номи чӯй дар ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин вожа аз нигоҳи сохт мураккаб: **сар** – оғоз, ибтидо, бандаки изофии **-и** ва **чӯй** – қойи обравӣ; маъно: саршавии чӯй [ниг. : 115, 165].

Селгах [Selgah], номи мавзеи селгузар дар ноҳияи Деҳнави вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин топоним аз чузъҳои **сел** - оби лойолуди серсанг ва **гах** – қой, макон таркиб ёфта, ба маънои макони селгузар далолат мекунад. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, ҳар ду чузъ мутааллиқи забони тоҷикӣ [ниг. : 115, 167].

Сурхон // Сурхондарё [Surxon // Surxondaryo], номи дарё дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, охири ва калонтарин шохоби дарёи Аму маҳсуб меёбад. Сурхон каме болотар аз деҳаи Қаровултеппа дар натиҷаи якшавии дарёҳои Тўпаланг ва Қаратоғ, ки обашонро аз нишебҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор мегиранд, ҳосил мешавад. Дарозии дарё 175 км [аз сарғаҳи дарёи Тўпаланг 297 км], масоҳати ҳавзааш 13500 км². Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои тағйирёфтаи Чағонруд иборат мебошад. Чузъи **чағон** ба номи қабила ва сулола далолат мекунад [ниг.: 115, 204; 157, 86].

Сурхони ҷанубӣ [Surxoni janubi], номи обанбор дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт ибора-гидроним мебошад, ки дар қисмати ҷануби дарёи Сурхон мавҷуд будани обанборро ифода мекунад [ниг. : 115, 170].

Тангрук [Tangruk], номи шохоб ва дарё дар ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва дар қисмати ҷануби дарёи Сурхон мавҷуд будани обанборро ифода мекунад [ниг.: 115, 173].

Тупорарик [Tuporariq], номи чӯй дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **тупор** –

номи этноними туркӣ ва **арик** – чӯй; маъно: чӯйе, ки қавми тупор кандааст [ниг.: 115, 183].

Тӯпаланг [Tupalang], номи дарё дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт содаи рехта буда, мутааллиқи забони туркӣ мебошад ва маънояш ба таври ноором чорӣ шудани дарё.

Ўйбулоқ [Uybuloq], номи чашма дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **ӯй** – хона, чойи канда ва **булоқ** – чашма; маъно: чашмаи назди хона [ниг.: 115, 228].

Хавзак [Xavzak], номи хавз дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, гидроним аз нигоҳи сохт сохтаи омехта аст, яъне ин номвожаи чуғрофӣ аз чузъҳои **хавз** – арабӣ, чойи чамъшавии об ва пасванди тоҷикии ифодакунандаи хурдӣ **-ак** шакл гирифта, маънои хавзи хурдро дорад [ниг.: 115, 191].

Харкуш [Xarkuš], номи чӯй дар ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **хар** – шакли тағйирёфтаи **ғар** ба маънои кӯҳ ва **куш** // **каш** – оғӯш ё байн таркиб ёфта, маънои чӯйе, ки аз байни дара ё кӯҳ қориро дорад [ниг.: 115, 192].

Хонарик [Xonariq], номи чӯй воқеъ дар ноҳияи Деҳқонободи вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **хон** – шакли тағйирёфтаи кам [зарфи микдору дараҷа] ва **арик** – чӯй; маъно: чӯйе, ки обаш кам [ниг.: 115, 195].

Хондиза//Хончиза [Xondiza//Xondija], номи дарё дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **хон** – шакли ихтисораи кӯҳ ва **диз** – қалъа; маъно: қалъаи дар доманаи кӯҳ вучуд дошта.

Хӯчаилок [Xujailok], номи дарё дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **хӯча** ё **хоҷа** ва **илок** – элок; маъно: дарёе, ки ба хоҳири хоҷаи Элокӣ номгузорӣ гардидааст [115, 198].

Ҳайитшоҳ [Hayitšox], номи чӯй дар ноҳияи Ангори вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Ин гидроним аз чузъҳои **ҳайит** – шакли тағйирёфтаи иди арабӣ ва аз ин номи шахс шакл гирифтааст ва **шоҳ** – чӯйи

хурд таркиб ёфта, маънояш чўйе, ки Ҳайит ном шахс номгузорӣ гардидааст, мебошад. Яъне антропоним аст [ниг.: 115, 270].

Сурхон [Cajonrud], номи қадимаи дарёи Сурхандарё, ки воқеъ дар вилояти Сурхандарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **чағон** - шакли тағйирёфтаи сақой, номи сулолаи Чағониён ва **рӯд** - дарё, об; маъно: дарёе, ки аз ҳудуди давлати Чағониён мегузарад. Дар асоси этноним гидроним шакл гирифтааст.

Чакон [Cakon], номи чоҳ воқеъ дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхандарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **чак** – чоҳ ва оп – шакли тағйирёфтаи **об**; маъно: оби чоҳ дар натиҷаи кандани замин пайдо мешавад [ниг.: 115, 200].

Чашма[Casma], номи чашма воқеъ дар ноҳияи Олтинсойи вилояти Сурхандарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт сохта: **чашм** – номи узви инсон, оби равои ва пасванди калимасози **–а**; маъно: деҳае, ки чашма дар наздики он мавҷуд аст[ниг.: 115, 202].

Чашмазор [Casmazor], номи чашма воқеъ дар ноҳияҳои Бойсуну Шерободи вилояти Сурхандарё ва Шаҳрисабзу Деҳқонободи вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт сохта ва аз ҷузъҳои **чашма**-исмва пасванди фаровонии -зор таркиб ёфта, маънояш фаровон будани чашмаҳоро ифода мекунад [ниг.: 115, 203].

Четзефир [Cetzevir], номи чўйи чуқур дар ноҳияи Шерободивилояти Сурхандарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт сохта: **чак** – чоҳ ва пасванди ифодагари хурдӣ **–ак**; маъно: чоҳак, яъне чоҳи хурд [115, 200].

Шўркўл [Šurkul], номи шоҳоб ва чўй воқеъ дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхандарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин гидроним аз ҷузъҳои **шўр** – I. ҳаяҷон, изтироб; II. намакин, намакдор, сернамак [147,787] ва ҷузъи **кўл** – мавзеи об ҷамъшуда; маъно: ба шўр омадани оби кўлро дорад.

Янгибўз [Yangibuz], номи чўй дар ноҳияи Деҳнави вилояти Сурхандарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб буда, чун

номи чӯй барои ифодаи яке аз нахрҳое меояд, ки замоне вайрон шуда ҳоло боз аз нав ба вайрон кардани гирду атроф аст, фаҳмида мешудааст.

Замима

Фехраст ва луғати мухтасари номҷойҳои Сурхон

Аллоб [Allob], номи мавзеъ

Аличусти маҳалла [Aličusti mahalla], номи маҳалла

Ангор [Angor], номи ноҳия

Андичон [Andijon], номи маҳал

Анҳор [Anhōr], номи чӯйбор

Арғун [Arjun], номи чӯйбор

Афғона [Afūāna], номи маҳал

Балхӣ [Balxi], номи гузар,

Барлос [Barlos], номи гузар

Бахмал [Baxmal], номи маҳалла

Бештеппа [Besteppa], номи деҳа

Бибиширин маҳалла [Bibisirin mahalla], номи маҳал, деҳа

Боғи Бобой [Bāji bābāi], номи боғ дар Бойсун

Боғистон [Bāyistān], номи деҳа дар Бойсун

Боғча [Bāyča], номи мавзеъ дар Шеробод

Боймоқли [Bāymāqli], номи чӯйбор

Бойсун [Boysun], номи ноҳия

Болтали, [Ravot], номи чӯйбор

Борикӣ [Bāriki], номи роҳ

Бормочли [Bārmācli], номи чӯйбор

Бошбулоқ [Bošbuloq] номи чашмаҳо дар худуди ноҳияҳои Бойсун, Шерободи вилояти Сурхондарё ва Чироғчӣ, Деҳқонобод, Қамашии вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон мебошад. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **бош** [ӯзбекӣ] – асосӣ, сар ва **булоқ** [ӯзбекӣ] – чашма; маъно: чашмаи асосӣ ва ба чандин чашмаҳои хурд чудошаванда [ниг.: Наф., 48].

Буттазор [Buttazār], номи дара

Бўгачилӣ, [Ravot], номи боғ

Бўзчӣ [Buzčī], номи маҳалла,

Вордон [Vārdān], номи маҳаллаи бостонӣ

Газа [Gaza], номи гузар

Гиламчӣ [Gilamčī], номи маҳалла,

Ғармистон [γarmistān], номи мавзеъ,

Ғулзор [Gulzār], чарогоҳ,

Дамарик [**Damariq**] номи чўй дар худуди ноҳияҳои Шеробод, Олтинсойи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **дам** – канора ва **арик** шакли тағйирёфтаи **арна** [**arna**]-и забони порсии бостон буда, маънои тангноро дорад ва ҳоло баробари чўй аст ва дар забонҳои эронии шарқӣ ин вожа дар шакли арик то кунун мавриди истифода қарор доранд. Аз забонҳои шарқӣ вожаи арик ба забонҳои туркӣ-ўзбекӣ бар ифодаи мафҳуми чўйбор мегузарад.

Дарбанд [**Darband**], номи дарё дарноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **дар** - дара ва **банд** - чойи ба ҳам пайвастанӣ ду чиз ё воситаи ба ҳам бастанӣ чизе; маъно: дарае, ки оғозгоҳу нуқтаи охиринаш баста аст. Номи дарё аз номи мавзеъ ё номи чуғрофӣ гирифта шудааст ва мутааллиқи забони тоҷикӣ.

Даҳана /**Даҳона** [Dahāna], номи чўйбор

Даҳна [Dahna], [Ravot], номи чўйбор

Дашт [Dast], [Ravot], номи мавзеъ

Дехиканора [**Dehikanora**], номи яке аз шоҳоби дарёи Санггардак дар худуди вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Дарёҳои **Қизилсой** ва **Дехиканора** дарёи **Санггардак**ро ташкил медиҳанд ва манбаи оби ин дарё барф. Санггардак шоҳоби рости дарёи Сурхон буда, аз худуди ноҳияҳои Сариосиё ва Дехнав мегузарад. Дарозии дарё 114 км, масоҳати ҳавзаш 948 км² буда, оби худро аз нишебиҳои ҷануби ғарбии қаторкӯҳи Ҳисор мегирад. Дарёи

Дехиканора аз нигоҳи сохт мураккаб: **деҳ** – мавзеъ, русто ва **канора** – дуртар аз мавзеъ ё атрофи он; маъно: дарёи аз канори деҳа чоришаванда.

Диллакӯл [Dillakul], номикӯл дар ҳудуди мавзеи Тирмизи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **дилла** – ботлох ва **кӯл**- чойи он ҷо оби бисёри ба таври сунъӣ ҷамъшуда; маъно: растании дар кӯли ботлохдошта руста.

Домана [Dāmana], [Ravot], номи кӯҳдоман

Дорқудук [Dorququq], номичоҳ воқеъ дар ҳудуди ноҳияи Олтинсой ва дигар мавзеъҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **дор** – банд, ресмон ва **қудук** [ӯзбекӣ] – чоҳи на он қадар чуқур; маъно: чоҳи на он қадар чуқур, ки тавассути банд ё ресмон мардум об аз он мегиранд.

Дуариқусти [Duariqusti], номи мавзеъ,

Дубойарик [Duboyariq], номи чӯй дар ноҳияи Саросиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **дубой** - номи гурӯҳи этникии туркӣ ва **арик** [ӯзбекӣ] – чӯй; маъно: чӯйи ба ин қавм мансуббуда [ниг.: 206, 65].

Дуғоба /Дуғоб [Duğāba], номи шохоб

Дукчигузар [Dukčiguzar], номи деҳа

Дуоба//Дува [Duoba//Duva], номи мавзеъ ва номи шохоби дарё дар ноҳияи Китоби вилояти Қашқадарё, ноҳияи Узуни вилояти Сурхондарё ва шимолии Кӯлоб буда, ин гидроним шакли дигари **Дуоб** аст ва бо илова шудани пасванди калимасози **-а** шакли **Дуоба//Дуваро** гирифтааст. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **ду**- шумора, **об** - исм ва **а**- пасванди калимасоз таркиб ёфтааст.

Ёғзарин [Yājzarin], номи мавзеъ

Замини Халилӣ [Zamini xalili], номи замин,

Занг [Zang], номи дарёча ва чӯйбор

Заргаргузар [Zargarguzar], номи гузар дар Деҳнав

Заргус [Zargus], номи мавзеъ дар Даҳана

Заркамар [Zarkamar], номи деҳа дар Олтинсой

Зарчоб [Zarčob], номи номи чоҳ дар Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **зар** – шакли тағйирёфтаи **сар** буда, ба маънои ибтидо, оғоз ва **чоб** – шакли ихтисоршудаи чоҳи об; маъно: мавзеи сари чоҳ. Яъне номи мавзеъ аз гидроним гирифта шудааст [ниг.: 115, 67].

Зевар [Zavar], номи мавзеъ

Ипок //Ифок [Ipoq], номи мавзеи сангӣ

Иронли [Irānli], номи гузар дар Бойсун

Искана [Iskana], номи деҳа

Искандар кӯпрӯки [Iskandar kupruki], номи пули дарё дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, ба маънои баланд будани кӯпрӯк ё пули дар ин мавзеъ буда далолат мекунад. Яъне калимаи искандар аз эскодари суғдӣ шакл гирифта, маънои мавзеи баландро ифода мекунад [ниг.: 115, 82].

Йӯлрун [Yulrun], номи чарогоҳ

Кабаментан [Kabamentan], номи деҳаи қадима

Кайфон [Kaufān] номи деҳаи қадима

Камри [Ravot], номи чӯйбор, мӯр,,

Канд [Kand] [Ravot], номи чӯйбор, мӯр,,

Каризат [Ravot], номи чӯйбор, мӯр,,

Карсагон [Ravot], номи чӯйбор, мӯр,,

Карсан [Ravot], номи чӯйбор, мӯр,,

Кат [Kat] [Ravot], номи чӯйбор, мӯр,,

Катар [Ravot], номи чӯйбор, мӯр,,

Катаригузар [Katariguzar] номи гузар,

Катман, Қайнарбулоқ [Qaynarbulāq] номи маҳалла,

Качҷӣ [Kajji] кӯҳ,

Кенагас [Kenagas], номи чӯйбор, мӯр,,

Килкон [Kilkon], номи чӯйбор, мӯр,,

Кишт [Kist], номи чӯйбор, мӯр,

Корвони Сурх [Kārvāni Surx], номи чӯйбор, мӯр,

Корез[Korez], номи чӯйбор, мӯр,,

Косагар [Kāsagar] номи гузар,

Котиб [Kotib], номи чӯйбор, мӯр,,

Кочар [Kocar], номи чӯйбор, мӯр,,

Кумир [Kumir], номи чӯйбор, мӯр,,

Кӯсан [Kusan], номи чӯйбор, мӯр,,

Куювсув [Kuyuvsub], номи дарё дар худуди ноҳияи Олтинсойи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин гидроним аслан мутааллиқи забони тоҷикӣ буда, дар шакли кӯхин+об дар сарчашмаҳо зикр гардидааст ва куювсув шакли туркӣ – ўзбекии кӯхиноб мебошад.

Кӯл [Kul], номи чӯйбор, мӯр,

Кӯлак [Kulak] номи мавзеъи обӣ дар Шеробод,

Кӯлобӣ [Kulābī] номи маҳалла,

Кӯлсой [Kulsāu] номи дара,

Кӯктеппа маҳалла [Kukterpa mahalla],

Кӯса [Kusa], номи чӯйбор, мӯр,

Кӯҳак [Kuhak] номи мавзеъи бостонӣ,

Кӯхистон [Kuhistān] деҳқада,

Қизбулоқ [Qizbuloq], номи чашмаи кӯҳӣ дар худуди вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз чузъҳои қиз – шакли туркишудаи диж // диз ва **булоқ** – чашма; маъно: чашмаи воқеъ дар баландӣ [ниг.: 115, 244].

Қизилнаҳр [Qizilnahr] номи наҳр, гидроним,

Қизилсой [Qizilsoy], номи яке аз шохоби дарёи Санггардак дар худуди вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Санггардак шохоби рости дарёи Сурхон буда, аз худуди ноҳияҳои Сариосиё ва Деҳнав мегузарад. Дарозии дарё 114 км, масоҳати ҳавзаш 948 км² буда, оби худро аз нишебиҳои ҷануби ғарбии қаторкӯҳи Ҳисор мегирад. Дарёи **Қизилсой** аз нигоҳи сохт мураккаб: **қизил** - сурх ва **сой** – дара; маъно: дарёи ҷоришавиш аз дараи сурх [ниг.: 115, 156].

Қипчоқ [Qipčoq], номи дарё дар дараи Алмосии ноҳияи Ҳисори Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Қипчоқ номи яке аз халқҳои туркӣ буда, ба дарёи мазкур бинобар сабаби аз ҳудуди деҳаи Қипчоқ гузаштани ин номро соҳиб гаштааст.

Қораарик [Qoraariq], номи чӯй дар ноҳияи Олтинсойи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **қора** – сиёҳ ва **арик** – чӯй; маъно: чӯйи обаш сиёҳ [ниг.: 115, 248].

Қурғонтош [Qurjāntās], номи деҳа,

Қўрғонча маҳалла [QurjānČa mahalla],

Қумқўрғон [Qumqurjān] номи ноҳия ва шаҳрак,

Қумтеппа [Qumteppa], номи деҳа

Қўтан, [Ravot], номи чӯйбор, мўр,

Кўса кишлок [Kusa qislāq]...

Қуянли [Quyanli],

Лангар [Langar], номи дарё дар ҳудуди Қамашии вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурияи Ўзбекистон аст. Номи гидроним аз номи ойконим, яъне аз номи деҳа гирифта шудааст. Маънои ин номвожаи чуғрофӣ мувофиқи навиштаҳои бостонӣ ибодатгоҳ, қорвонсарой ва ҷойе, ки ғарибону мусофирон он ҷо зиндагии муваққатӣ доранд, мебошад. Бо ин унвон дар Осиёи Марказӣ чандин мавзеъҳо мавҷуданд, ки ба ҳамин маънӣ далолат мекунад [115, 107].

Лабиоб [Labiāb] номи шохоби дарё,

Лабисой [Labisāy], номи мавзеи обӣ

Мазор [Mazor], номи мавзее, ки қабристон вучуд дорад

Мазори Зоғон [Mazori Zogon] номи мазористон

Мазори Омонтеппа [Mazāri Āmānteppa], номи мазористон

Мазори Эшонўлдӣ [Mazāri Yesānuldi], номи мазористон

Марғзор//Марғузор [Marjzor//Marjuzor], номи шибир [гидроним] дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт сохта: **марғ** – исм, сабззор ва пасванди **-зор** – нишондиҳандаи фаровонӣ; Маънои луғавии ин гидроним мавзеи сабззор.

Марғилон[Ravot], номи чўйбор

Масчиди Саидмуродхон [Masjidi Saidmurādxān],

Масчиди Бобоиэшон [Masjidi Bābāiyesān],

Масчиди Рачаб [Masjidi Rajab],

Масчиди Султонбобо[Masjidi Sultānbābā],

Масчиди Тўрахўча [Masjidi Turaxuja],

Масчиди Қизилкарвон [Masjidi Qizilkarvān],

Масчиди Царқишлоқ [Masjidi Jarqislāq],

Масчиди Намозгоҳ [Masjidi Namāzgāh],

Маҳалла [Mahalla], номи чўйбор

Мерган [Mergan], номи мансуби касбу хунари шикорчиҳо

Минор/Манор [Minor/Manor/Manor], номи қалъа ва мавзеъ дар Деҳнав

Мунчоқ [Munjoq], номи чўйбор, мўр,

Нахўдпоя [Naxudrāya], номи гузар,

Нелу [Nelu], номи дарёи қадима дар ҳудуди ноҳияи Сариосиёи вилоти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аслан мувофиқи навиштаи сарчашмаҳои бостонӣ ин номвояи чуғрофӣ дар шакли нилоба будааст ва ба маънои дарёе, ки обаш кабуд аст, далолат мекунад [ниг.: 115, 128]. Яъне Нилоба ба тадриҷ шакли нелуро мегирад.

Ниҳомрӯд [Nihomrud], номи қадимаи шоҳоби рости дарёи Сурхондарёи ҳозира дар Ҷумҳурии Ўзбекистон. Дар асрҳои миёна дарёи Тўпаланг бо ҳамин ном ёд мешуд. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб: **ниҳом** – номи мавзеъ ва **рӯд** – дарё; маъно: дарёи мавзеи Ниҳом. Ҳоло ин мавзеъро бо номи Дараи Ниҳон ёд мекунам [115, 128].

Нова [Nāva], номи мавзеъ,

Новандак [Nāvandak], номи деҳақ дар Бойсун,

Новбулоқ [Nāvbulāq], номи дара,

Нўғайшоҳ [Nuḡayšoh], номи чўй дар ноҳияи Ҷарқўрғони вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **нўғай** – исм, сабззор ва **шоҳ** – чўйбор; маъно: мавзеи сабззор [115,120].

Обгир [Ābgir] номи мавзеи обӣ,

Оби гарм [Ābi garm], номи чўйбор

Обизаранг [Obizarang], номи шохоби тарафи рости дарё дар ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **об**-дарё, бандаки изофии **-и** ва **заранг** - мавзеи саҳт; маънои луғавии ин номвожаи чуғрофӣ обе, ки аз ҷойи саҳт ҷорист, мебошад [115,134].

Оби зиёд [Ābi ziyād], номи чўйбор

Оби канда [Ābi kanda], номи чўйбор

Оби калон [Ābi kalān], номи чўйбор

Оби қашқа [Ābi qasqa], номи чўйбор

Оби равон [Ābi ravān], номи чўйбор

Оби сафед [Ābi safed], номи чўйбор

Оби чашма [Ābi Časma], номи чўйбор

Обчўяк [Ābjuyak] номи мавзеи обӣ,

Оби ях [Ābi yax], номи чўйбор

Оби сурхак [Ābi surhak], номи чўйбор

Обинаргаз [Obinargaz], номҳои наҳру ҳавз, чашма дар ҳудуди ноҳияи Сариосиёи вилояти Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: аз ҷузъҳои **об** – дарё, наҳр, бандаки изофии **-и** ва **нард** – **банди чўй**, **газ** < ҳас мутааллиқи забони суғдӣ буда, ба маънои чашма меояд, мансуби забони тоҷикӣ. Маъно: анҳор ё чўйе, ки банд дорад [ниг.: 206, 134].

Ободон [Obodon], номи мавзеи обӣ дар ноҳияи Шўрчи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт сохта: яъне аз ҷузъҳои **обод** – хуррам, хуш, зебо, бегазанд ва пасванди чамъбандии **-он** [146, 893].

Обшир [Obšir], номи сарғаҳи дарё, ки аз обҳои ях, барф дарёҳои поёнро шодоб мегардонад. Ин гидроним дар ҳудуди ноҳияи Сариосиёи вилояти

Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **об** – чизи моеъи шаффоф, дарё ва **шир** – сафед, тоза, ноб; маъно: оби тозае, ки аз кӯҳи яхин ҷоришаванда [ниг.: 115,137].

Овчи [Ovci], номи мавзеи шикорчиҳо

Ойинни [Oyinni], номи баландӣ

Ойнакӯл [Oynakul], номи кӯл дар худуди ноҳияҳои Чироғчӣ, Қамашӣ, Ғузор, Яккабӯғ, Деҳқонободи вилояти Қашқадарё ва дар ноҳияи Шӯрҷии вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **ойна** – ашёи шаффоф ва **кӯл** – мавзеи об ҷамъшуда; маъно: кӯли обаш тозаи тоза.

Ойнаарик [Oynaariq], номи ҷӯй дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **ойна** – ашёи шаффоф ва **арик** – ҷӯй; маъно: ҷӯй обаш тозаи тоза [115, 138].

Оқарбулоқ [Oqarbuloq], номи чоҳ дар ноҳияҳои Шӯрҷӣ, Олтинсойи вилояти Сурхондарё ва Чироғҷии вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **оқар** – равон ва **булоқ** – чашма; маъно: чашмаи обаш равон [115, 139].

Оқмата [Oqmata], номи чашма дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **оқ** – сафед ва **мата** – ҷӯй; маъно: ҷӯйи обаш тозаи тоза [115, 141].

Оқсой [Oqsoy], номи шоҳоби дарё дар ноҳияҳои Шаҳрисабз, Деҳқонобод, Қамашии вилояти Қашқадарё ва Бойсуну Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **оқ** – сафед ва **сой** – дарае, ки чашма дорад; маъно: сойе, ки аз он оби тозаи чашма ҷорӣ [115, 143].

Оқсув [Oqsuv], номи дарё дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои **оқ** – сафед ва **сув** – об; маъно: оби софу тоза ва аз ҷойи саҳт омадани дарё [115, 144].

Оннали [Onnali], номи мавзеи баландӣ

Отабозори маҳалла [Ātabezāri mahalla], номи гузар ё маҳалла

Охӯрак [Āxurak] номи чарогоҳ дар ноҳияи Бойсун,

Очамайшоҳ [Očamayšox], номи чӯй дар ноҳияи Ҷарқурғони вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб мебошад ва аз ҷузъҳои **оча** – ашёи шаффоф, май – шакли кутоҳшудаи моҳӣ ва шох – чӯй; маъно: дар оби чӯй моҳии бисёр мавҷуд [115, 146].

Очамайли[Ravot], номи деҳаи мансуб ба этноси туркӣ

Панҷоб [Panjob], номи дарё дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **панҷ** – адад, шумора ва **об** – дарё; маъно: панҷ адад будани дарё [115, 154].

Пастӣ [Pasti], номи дашт

Питов[Ravot], номи мавзеи бостонӣ

Потос[Ravot], номи деҳаи бостонӣ

Пошхурт[Ravot], номи деҳаи қадима

Равот [Ravot], номи мавзеи қадима дар Деҳнав

Равотак [Ravātak], номи бостонии мавзеъ дар ҳудуди Деҳнав,

Регзор [Regzār], номи мавзеи обӣ

Ровазор [Rāvazār], номи мавзеи рустании марбут ба рова

Рӯдак [Rudak], номи қадимаи дарёи Санггардак,

Савай [Savay], номи канал дар ҳудуди вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт ин гидроним сода буда, аз номи комоним гирифта шудааст [115, 161].

Сайрӯб [Sayrob], номҳои мавзеъ ва дарёча дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз ҷузъҳои **сайр** – гардиш, гуфтугузор, ҳаракат ва **об** – дарё таркиб ёфта, ба маънои дарёе, ки аз доманаи кӯҳ гардишкунон ба ҳаракат меояд, мебошад. Муҳити ҷуғрофии ин мавзеъ ба номи мавзеъ мувофиқ аст ва дар ин деҳа тоҷикон зиндагӣ доранд. Номи мавзеъ мансуби забони тоҷикӣ. Ҷузъи **сайр** арабӣ буда, бо илова шудани **об** калимаи тоҷикӣ сохта шудааст [115, 162].

Сайхон [Sayxon], номи шоҳоб ва гузар

Санггардак [Sangardak], номи дарё дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Санггардак шоҳоби рости дарёи Сурхон буда, аз

худуди ноҳияҳои Сариосиё ва Деҳнав мегузарад. Дарозии дарё 114 км, масоҳати ҳавзаш 948 км² буда, оби худро аз нишебиҳои ҷануби ғарбии каторкӯҳи Ҳисор мегирад. Болообаш [то ҳамроҳ шудани дарёчаи **Қизилсой**] **Деҳиканора** ном дорад. Манбааш барф ва обҳои зеризаминӣ аст [115, 163].

Сангбулоқ [Sangbuloq], номи чашма дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт ин гидроним мураккаб: **санг**—чисми саҳти табиат, кӯҳ ва **булоқ**—чашма; маъно: чашмаи кӯҳӣ [115, 164].

Сангак [Sangak], номи дарё ва шоҳоби дарё

Сангҷак [Sangčak], номи обгузар дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин вожа аз нигоҳи сохт мураккаб: **санг** — чисми саҳти табиат, кӯҳ ва **ҷак** — шакли ихтисоршудаи ҷаҳак; маъно: гузаргоҳ ё сангҷаҳаки ҷойи оромии дарё [115, 164].

Сари бозор [Sari bāzār], номи гузар

Сари гузар [Sari guzar], номи гузари шаҳри Бойсун

Сари ғӯрӣ [Sari juri], номи мавзеи кӯҳӣ

Сари Миҷгон [Sari Mijgon], номи ҷӯйбор ва мавзеъ

Сариосиё [Sariāsiyā], номи ноҳия ва шаҳрак

Сари чашма [Sari Časma], номи мавзеъ ва чашма

Сардоба [Sardoba], номи обанбори зеризаминӣ дар ноҳияи Бойсун ва Касбӣ, Қаршӣ, Нишон, Муборак, Ғузори вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **сард** — хунук, **об** — чизии моеъ ва пасванди **-а** таркиб ёфтааст ва маънояш обанбори зеризаминӣ ё ҷойи ниғадории оби сард [115, 164].

Сариҷӯй [Sarijuy], номи ҷӯй дар ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин вожа аз нигоҳи сохт мураккаб: **сар** — оғоз, ибтидо, бандаки изофии **-и** ва **ҷӯй** — ҷойи обравӣ; маъно: саршавии ҷӯй [115, 165].

Селгах [Selgah], номи мавзеи селгузар дар ноҳияи Деҳнави вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин топоним аз ҷузъҳои **сел** - оби лойолуди серсанг ва **гах** — ҷой, макон таркиб ёфта, ба маънои макони селгузар далолат

мекунад. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, ҳар ду ҷузъ мутааллиқи забони тоҷикӣ [115, 167].

Селраҳа [Selraha], номи гузаргоҳи об ва дара

Сиёрек [Siyārek], номи рӯди кӯҳӣ дар Бойсун

Сина [Cina], номи деҳа дар ноҳияи Дехнав

Сурхак [Surhak], номи мавзеъ

Сурхон // Сурхондарё [Surxon // Surxondaryo], номи дарё дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, охирин ва калонтарин шохоби дарёи Аму маҳсуб меёбад. Сурхон каме болотар аз деҳаи Қаровултеппа дар натиҷаи якшавии дарёҳои Тӯпаланг ва Қаратоғ, ки обашонро аз нишебиҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор мегиранд, ҳосил мешавад. Дарозии дарё 175 км [аз сарғаҳи дарёи Тӯпаланг 297 км], масоҳати ҳавзааш 13500 км². Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои тағйирёфтаи Чағонруд иборат мебошад. Ҷузъи **чағон** ба номи қабила ва сулола далолат мекунад [115, 204; 157, 86].

Сурхони ҷанубӣ [Surxoni janubi], номи обанбор дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт ибора-гидроним мебошад, ки дар қисмати ҷануби дарёи Сурхон мавҷуд будани обанборро ифода мекунад [115, 170].

Тангрук [Tangruk], номи шохоб ва дарё дар ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва дар қисмати ҷануби дарёи Сурхон мавҷуд будани обанборро ифода мекунад [115, 173].

Темирӯлдӣ [Temiruldi], номи дара

Тиллоҳавзоба [Tillāhavzāba], номи мавзеи обӣ

Тирмид [Tirmid], номи қадимаи шаҳри Тирмиз

Тошлоқсой [Tāslāqsāy], номи дара ва деҳаи марбути дара

Тошқӯтан [Tāsqutan], номи дара ва оғил

Тузбозор [Tuzbāzār], номи бозори намак

Тупорарик [Tuporariq], номи ҷӯй дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **тупор** –

номи этноними туркӣ ва **арик** – чӯй; маъно: чӯйе, ки қавми тупор кандааст [ниг.: 115, 183].

Тутак [Tutak] номи боғ,

Туябозормаҳалла [Tuayabāzārmahalla] номи мавзеъ ва бозор,

Тӯда [Tuda], [Yakkatāl] номи чӯйбор,

Тӯпаланг [Tupalang], номи дарё дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон буда, аз нигоҳи сохт содаи рехта буда, мутааллиқи забони туркӣ мебошад ва маънояш ба таври ноором чорӣ шудани дарё.

Узун[Yakkatāl] номи чӯйбор,,

Ўртақишлоқ [Urtaqislāq] номи деҳа,

Ўйбулоқ [Uybuloq], номи чашма дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **ӯй** – хона, чойи канда ва **булоқ** – чашма; маъно: чашмаи назди хона [115, 228].

Фотимабулоқ [Fātimabulāq], номи мавзеъ ва дара,

Хавзак [Xavzak], номи ҳавз дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон буда, гидроним аз нигоҳи сохт сохтаи омехта аст, яъне ин номвожаи чуғрофӣ аз чузъҳои **ҳавз** – арабӣ, чойи чамъшавии об ва пасванди тоҷикии ифодакунандаи хурдӣ **-ак** шакл гирифта, маънои ҳавзи хурдро дорад [115, 191].

Харкуш [Xarkuš], номи чӯй дар ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **хар** - шакли тағйирёфтаи **ғар** ба маънои кӯҳ ва **куш** // **каш** – оғӯш ё байн таркиб ёфта, маънои чӯйе, ки аз байни дара ё кӯҳ қориро дорад [115, 192].

Хонарик [Xonariq], номи чӯй воқеъ дар ноҳияи Деҳқонободи вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **хон** – шакли тағйирёфтаи кам [зарфи микдору дараҷа] ва **арик** – чӯй; маъно: чӯйе, ки обаш кам [115, 195].

Хондиза//Хончиза [Xondiza//Xondija], номи дарё дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **хон** – шакли ихтисораи кӯҳ ва **диз** – қалъа; маъно: қалъаи дар доманаи кӯҳ вучуд дошта.

Хумдон [Xumdān], номи деҳаи қадима

Хӯчабурхон [Xujaburhān], номи мавзеъ,

Хӯчаилок [Xujailok], номи дарё дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб: **хӯча ё хоча** ва **илок** – элок; маъно: дарёе, ки ба хотири хочаи Элокӣ номгузорӣ гардидааст [115, 198].

Хӯчачордара [XujaĈardara], номи дара ва мавзеъ

Ҳавзак [Havzak], номи мавзеъ

Ҳалвогар [Halvāgar], номи гузари ҳунармандон

Ҳайитшоҳ [Hayitšox], номи ҷӯй дар ноҳияи Ангори вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Ин гидроним аз ҷузъҳои **хайит** – шакли тағйирёфтаи иди арабӣ ва аз ин номи шахс шакл гирифтааст ва **шоҳ** – ҷӯйи хурд таркиб ёфта, маънояш ҷӯйе, ки Ҳайит ном шахс номгузорӣ гардидааст, мебошад. Яъне антропоним аст [ниг.: 115, 270].

Сурхон [Cajonrud], номи қадимаи дарёи Сурхандарё, ки воқеъ дар вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **чагон** – шакли тағйирёфтаи сакоӣ, номи сулолаи Чағонийён ва **рӯд** - дарё, об; маъно: дарёе, ки аз ҳудуди давлати Чағонийён мегузарад. Дар асоси этноним гидроним шакл гирифтааст.

Чакоп [Cakop], номи чоҳ воқеъ дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб: **чак** – чоҳ ва **оп** – шакли тағйирёфтаи **об**; маъно: оби чоҳ дар натиҷаи кандани замин пайдо мешавад [115, 200].

Чашма [Casma], номи чашма воқеъ дар ноҳияи Олтинсойи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт сохта: **чашм** – номи узви инсон, оби равон ва пасванди калимасози **-а**; маъно: деҳае, ки чашма дар наздикии он мавҷуд аст [115, 202].

Чашмазор [Casmazor], номи чашма воқеъ дар ноҳияҳои Бойсуну Шерободи вилояти Сурхондарё ва Шаҳрисабзу Деҳқонободи вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Аз нигоҳи сохт сохта ва аз ҷузъҳои

чашма – исм ва пасванди фаровонии **-зор** таркиб ёфта, маънояш фаровон будани чашмаҳоро ифода мекунад [115, 203].

Чашмаи Говон [Casmai Govon], номи чарогоҳ

Челонгар [Čelāngar], номи гузар

Четзефир [Cetzevir], номи ҷӯйи чуқур дар ноҳияи Шерободивилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт сохта: **чак** – чоҳ ва пасванди ифодагари хурдӣ **-ак**; маъно: чоҳак, яъне чоҳи хурд [115, 200].

Чиза [Jiza], номи қалъа

Чинор [Cinor], номи қишлоқ

Чинорқишлоқ [Činārqislāq], номи мавзеъ ва деҳа

Чори Аспон [Cori Aspon] номи чарогоҳ

Чинортоқ [Činārtāq] номи дара

Чинор маҳалла [Činār mahalla], номи маҳалла

Чупоқли [Čupāqli], номи баландӣ

Чайрақишлоқ [Jayraqislāq], номи деҳа

Чарқӯрғон [Jarqurjān], номи ноҳия ва шаҳрак,

Чийдабулоқ [Jiydabulāq], номи чашма

Чилға[Jilja], номи шохоби дарё

Қолтӣ [Jālti], номи мавзеъ

Қувориноя [Juvāripāya], номи гузар ва мавзеъ

Ширдон [Širdān], номи деҳаи бостонӣ

Шохол қишлоқ [Sāxāl qislāq], номи деҳа

Шоҳтут [Sāhtut], номи мавзеъ

Шӯркӯл [Šurkul], номи шохоб ва ҷӯй воқеъ дар ноҳияи Шерободивилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин гидроним аз ҷузъҳои **шӯр** – I. ҳаяҷон, изтироб; II. намакин, намакдор, сернамак [147,787] ва ҷузъи **кӯл** – мавзеи об ҷамъшуда; маъно: ба шӯр омадани оби кӯлро дорад.

Юқориғузар [Yuqāriguzar], номи гузар

Яланроч[Yalanroc], номи баландӣ

Яккатол [Yakkatāl], номи мавзеъ

Яккаарча [Yakkarča], номи мавзеъ

Янгибӯз [Yangibuz], номи чӯй дар ноҳияи Деҳнави вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб буда, чун номи чӯй барои ифодаи яке аз нахрҳое меояд, ки замоне вайрон шуда ҳоло боз аз нав ба вайрон кардани гирду атроф аст, фаҳмида мешудааст.